TARİH BOYUNCA ERMENİLER VE TÜRK İLİŞKİLERİ

SADİ KOÇAŞ SENATOR

TARİH BOYUNCA ERMENİLER VE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

SADİ KOÇAŞ
Senatör

TARİH BOYUNCA

ERMENİLER

ve

TÜRK — ERMENİ İLİŞKİLERİ

ALTINOK MATBAASI, ANKARA — 1967

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sahife
Niçin Yazdım?	7
I. KISIM	
Tarih Boyunca Ermeniler	14
Ermenistan Denilen Ülke	15
Ermeni Tarihi Hakkında Muhtelif Fikirler	18
Bilyük İskender'den Sonra Ermeniler	21
Part'lar Devri .	26
İran İdaresi Devri	30
Kilikya Ermenileri	33
Özet . . .	39
Ermeni Irkı	41
Ermenilerin Hususiyetleri	45
Ermeni Dili . .	46
Ermeni edebiyatı	48
Ermenilerde Din	49
II. KISIM	
Türk - Ermeni İlişkileri	
Osmanlılardan Evvelki Durum	54
Osmanlı Ermeni İlişkileri	
Başlangıçtan 1839 Yılına Kadar	57
1839 - 1860 Yılları Arası	69
1860 - 1914 Yılları Arası	72
III. KISIM	
Türkiye'de Ermeniler	
Ermeni Meselesi	89
Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeniler	92
Osmanlı İdaresinde Ermenilerin Birbirlerile Mücadeleleri	116

	Sahife
Ermeni Komiteleri ve Cemiyetleri	121
Ermeni Cemiyetleri	123
Hınçak Komitesi	126
Taşnaksutyun Komitesi	130
Türkiye'de Ermeni İsyanları	
Sebep ve Hazırlanma	139
Ermeni Kitlesinin Fikren Hazırlanması	139
İsyanlar	
Komitelerden Evvelki İsyanlar . .	153
Komitelerin Teşviki ile Yapılan İsyanlar . .	155
İkinci Meşrutiyetten Sonra Yapılan İsyanlar	166
IV. KISIM	
Tarihde Türk - Ermeni İlişkilerinin Son Safhası	169
On Yıl Evvelki Bir Sohbet	172
Birinci Dünya Harbi	182
Kafkasya'nın İşgali . . .	215
Mondoros Mütarekesi Devri	
Doğu Cephesi	221
Güney Cephesi	236
Türk İstiklâl Harbinde Türk - Ermeni İlişkileri	
Doğu Cephesi .	244
Güney Cephesi	248
SEVR Barış Andlaşması	251
LOZAN'da Ermeniler . . .	255
Nüfus Bakımından Bir Etüd	257
Kürt - Ermeni İşbirliği (Taşnak - Hoybun) .	263
Tarihde Ermeni Muhaceretleri ve Tehcirleri	269
İran Ermenilerinin Bağımsızlık Mücadeleleri	272
V. KISIM	
Günümüzde Türk - Ermeni İlişkileri	274
Atlantik Ötesinden Bir Ses	282
Bir Benzerlik	287
Sonuç . . .	288
Bir Kaç İlâve	292
Teşekkür ve Bir Temenni	308
Bibliyoğrafya	311
İndeks	313

HARİTALAR VE FOTOĞRAFLAR

Haritalar:	Sahife
Tarih Boyunca Ermenilerin Yaşadığı Yerler	17
Üç Ayrı Ermenistan	220
Sevr Barış Andlaşması	252
Fotoğraflar:	
Hayk .	23
Ermeni Büyükleri	24
Ermeni Büyükleri	25
Ermeni (Selçuk) Paraları	38
Ohannes KUYUMCUYAN Paşa	97
Gabriel NORADUNKYAN	99
Artin DADYAN Paşa	100
Ohannes SAKIZ Paşa	103
Kırım Harbi Başkomutanları Toplantısı	105
Mareşal Garabet Artin DAVUT Paşa	108
Agop KAZAZYAN Paşa	110
Hınçak Komitesi Liderleri .	129
Taşnaksutyun Komitesi Bayrağı	131
Taşnaksutyun Komitesi Arması	133
Ermenistan Arması	140
Ermenistan Arması	147
Hürriyete Doğru	148
Ermenistan Hatırası .	149
Ermeni Kurtuluş Harbi	150
Tarihî Ermenistan . .	151
Ermenistan Arması ve Bayrağı	152
ZEYTUN İsyanı Liderleri	156

	Sahife
İhtilâl Liderleri	159
Edvar JORİS	163
YILDIZ'da İnfilâk Ettirilen Araba	164
PANDİKYAN Efendi	187
VAN'da İsyan Eden Ermeniler	190
Cephane Hazırlayan Ermeni Gençleri	192
Müsadere Edilen Ermeni Silâhları	194
Müsadere Edilen Ermeni Silâhları	195
Yıldız Çetesi	197
Bir Taşnaksutyun Çetesi	198
Komiteciler	201
General ANTRANİK	233
Vesikalar:	
Bir Ermeni'nin Mektubu	185
Sovyet Halk Komiserleri Şûrasının Kararı	216

NİÇİN YAZDIM?

Ben, 1919 yılında Ermenek'te doğdum. 1928 yılında da ailemle beraber İstanbul'a nakledip tahsilime orada devam ettim.

Bu yüzden, Ermenek'te geçen çocukluk yıllarımdan hatıramda fazla bir şey yok. Akrabalarımın ve çok yakın birkaç sınıf arkadaşımın dışında o zamandan pek az çehreyi hatırlayabiliyorum. Bu yakın arkadaşlarım dışında hatıramda iz bırakanların başında babamın yanında çahşan Garbis isimli bir Ermeni genci gelir. Bize samimiyetle bağlı bu Ermeni delikanlısı, Ermenek'in tek Ermeni ailesini teşkil eden annesi ve kardeşleriyle bizden birkaç sene evvel İstanbul'a nakletmişlerdi. Babası Serkis Usta daha evvel gitmiş. Ben kendisini hiç tanımıyorum. Ama ismini daima duyardım. Hemen hemen herkes tarafmdan sevilen, aranan bir insanmış.

Ermenek Türk'ten başka kavimlerin gelip yerleşmediği pek ender Anadolu kasabalarından birisidir. Bu hususun tek istisnası olan, kimbilir ne zaman, nereden Ermeneğe gelip yerleşmiş bulunan Serkis usta ailesinin ayrılışından sonra Ermeneğin bu özelliği aynen devam etmektedir.

Biz 1928 senesinde İstanbul'a gelince, bir sene kadar Samatya'da, Sulumanastır'da oturmuştuk. Bu yüzden ilkokulun 3. sınıfım da Koca Mustafa Paşa İlkokulunda okudum.

İstanbul'da ilk görüştüğümüz, daha doğrusu bizi ilk arayıp bulan dostlarımızdan birisi bu Serkis ustanın Gedikpaşa civarında oturan karısı ve kızları olmuştu. O devre ait hayatımızdan da fazla birşey yok hatıramda. Yalnız bu vefakâr ailenin fertlerini ve tamamen Ermenilerden ibaret olan komşularımızı, hattâ mahallenin meşhur doktoru K. Kırıkcıyan'ı hiç unutmadım. Bu doktorun ismini hep Kaf Kırıkcıyan diye telâffuz ederdik. Halâ da öyle anarım kendisini. Serkis usta ailesi ile temasımız bir sene sonra evimizi Beyazıt'a naklettikten sonra büsbütün artmıştı. Serkis ustayı ve oğlu Garbis'i

hiç göremedik. Biz İstanbul'a gelmeden onlar Romanya'ya gitmişler. Bu senelerde ben ilk tahsilimi Beyazıttaki 5. ilkokulda tamamladıktan sonra o zaman Beyazıtta bulunan İstanbul Erkek Lisesine girmiştim.

Daha sonraki yıllarda yatılı devam eden tahsil hayatımda ve 1938'de İstanbul'dan ayrıldıktan sonra bir daha görmedim bu eski dostları.

1954 - 1956 yıllarında Romanya'da Ataşemiliterdim. Bükreş'e yerleştikten biraz sonra ilk yaptığım iş Serkis ustayı ve oğlu Garbis'i (ki o sıralarda 44 - 45 yaşlarında olması lâzımdı.) Tesadüf ettiğim Ermenilere sormak olmuştu. Sadece yaşlı bir Ermeni onları hatırladı. Çok seneler evvel Garbis bir hastalıktan sonra, babası da onu takiben ölmüşler. Bu acı haberi duyunca hissettiğim üzüntüyü halâ hatırlarım.

Bükreşte hangi mağazaya girsek, hangi şehre gitsek, en lüzumlu yerde ve zamanda karşımıza Türkiye'den gitmiş, Türkçe konuşan Ermeniler çıkar, sanki 40 yıllık dost gibi yardıma koşmak isterlerdi.

Dikkat etmiştim. Bu hal, müşterek bir dili konuşabilen insanların zarurî yakınlaşması cinsinden değildi. Sanki eski bir komşu, bir dost, hattâ bir akraba gibi yakınlık duyan, görüşülemiyen ayrı geçmiş uzun yılların hasretini dindirmek isteyen insanların samimî yakınlığı gibiydi bu.

Her zaman alış verişi yaptığımız bir devlet mağazasmda tezgâhtarlık yapan, Bükreşte doğmuş, Türkiye'yi hiç bümeyen Ermeni kızı, bizi her görüşünde elindeki işi bırakır, koşar, bizimle meşgul olurdu. Bir diğeri, dükkânının önünden geçerken yolumuzu keser, içeri davet eder, bir ikramda bulunmadan bizi bırakmazdı.

Ve bütün bu hareketler, hep aynı samimî yakınlığın ve içten bağlılığın tabiî havasını taşırdı.

İngiltere'de talebe olarak bulunduğum 1952, bilhassa ataşemiliter olarak bulunduğum 1959 - 1961 yıllarında da pek çok Ermeni tamdım. Bir kere tanıştıktan sonra da hiç bırakmadılar bizi. O her yerde gördüğüm aynı samimiyet, aynı yakınlık duyguları, aynı samimî yardım etme arzusuyla.

1965 yılında Orta - Doğu Arap memleketlerini ziyaret eden (Türk İyi Niyet Heyeti) nin başkamydım. Irak, Kuveyt, Ürdün ve Suriye'yi ziyaret etmiş, Lübnan üzerinden Ankara'ya dönüyorduk.

Beyrut'ta St. George oteline girdiğim zaman bizi kapıdan karşılayan resepsiyon memuru (hoş geldiniz) dedikten sonra, sanki 40 yıllık müşterileri ve tanıdıkları imişim gibi (**Ekselâns demişti. Bir kaç gündenberi bazı kimseler otele müracaat edip sizden randevu istiyorlar. Ne zaman lütfedersiniz kendilerine bildireceğim.**) Daha biz gelmeden otelimizi bile keşfeden bu ziyaretçileri doğrusu merak etmiştim. Bir Türk, iki Lübnanlı gazeteciden başka iki de Ermeni vardı içlerinde.

Ermenilerden birisi ertesi gün yaşlı eşi ve 8 - 9 yaşlarındaki torunu ile otele gelmişti. Resepsiyon memurunun daireme kadar getirdiği, ziyaret sebeplerini dahî bilmediğim bu yaşlı karı koca ile torunları her halleri ile bana Samatya'yı, Sulu Manastırı, çocukluğumu hatırlattılar bir anda. Oturmaktan bile çekinen, rahatsız ettikleri için özür dileyerek konuşmaya başlayan bu ailenin öyle bir hali, hele 8 - 9 yaşındaki küçük kızın öyle bir el öpüşü vardı ki, görenler Konya'da veya Kayseri'de Türk terbiyesiyle yetişmiş sanırlardı hepsini.

Gazetelerden Türk İyi Niyet Heyeti'nin Beyruta geleceğini öğrendikten sonra görüşmek ve bir Türk Senatörüne Beyrut Ermenileri adına hoş geldiniz demek için, elçiliğimizden otelimizi sorduklarını ve randevu istediklerini söylemişlerdi.

Bir de - yine Beyrut Ermenileri adına - ricaları vardı. Beyrut'ta bir Türk okulu açılmasını istiyorlardı.

— (**Yoksa bu sabîler, demişti yaşlı Ermeni ninesi, Türkçeyi unutacaklar günün birinde.**)

Otelden ayrılırken evlerine davet etmiş ve diğer bir arzularını, bir temenni şeklinde belirterek ve beni tıpkı diğer bahsettiğim Ermeniler gibi kendilerine bağlayarak gitmişlerdi ihtiyar karı koca.

— (**Ömrümüzün sonunu vatanımızda geçirmek nasip olur inşallah**) diyordu ikisi birden.

Bir gün bu hatıralarımdan bahsettiğim bir yakın dostum da 1941 senesinde gittiği Amerika'dan misaller vermişti. Karşılaştığı, daha doğrusu öyle pek Türklerin gelip geçmediği küçük bir şehirde kendisini arayıp bulan ve oradaki ikameti süresince peşini bırakmayıp evden eve davet eden Ermenilere ait tıpkı benim intibalarıma benzer şeyler anlatmıştı.

Marsilya'da konsoloslukta çalışan bir arkadaşım da :

— (Gezinti yerlerinde kendi aramızda bile Türkçe konuşamaz hale gelmiştik. Türkçe konuştuğumuzu duyan Ermeniler hemen yanımıza gelir, bizden ayrılmak istemezlerdi. Bizi zorla evlerine götürenler o kadar çoktu ki, bu aşırı misafirperverlik ve alâkayı suiistimal etmemek için, kendi aramızda bile Fransızca konuşmaya mecbur oluyordu) diyordu.

Bu konuda, daha pek çok kişiden bunlara benzer pek çok şeyler duymuş, aksini hiç duymamıştım.

Bütün bu hatıralar ve misaller birer tesadüf olamazdı. Bu yüzden, bunlardan bir netice çıkarmak lâzım gelirse, bu, dünyaya yayılmış olan bütün Ermenilerin (Kitabımızda sebebini belirteceğimiz çok küçük bir azınlık dışında) aynı hislerle dolu olduklarıdır. Bunlar aynı Osmanlı Ermenileridir. Aym, Türke ve Türkiye'ye hasret ve bu hasretle içi yanan insanlardır. Dostluklarında ve misafirperverliklerinde bile Türkiye'den bir şeyler vardır.

İşte ben bu hâleti ruhiye içinde, Beyrutlu Ermenilerin şahsımda Türk Devletinden istedikleri hususları ilgili makamlara ulaştırmak gayreti içinde iken, bütün dünyadaki, bilhassa Lübnan, Amerika ve Fransa'daki Ermeni politikacılarının, tıpkı 60 - 70 sene evvel düşündükleri ve yaptıkları gibi, Türk düşmanlığını yaşatmak ve unutturmamak için, 1965 Nisan ayındaki faaliyetleri başladı.

Şaşırmıştım. Benim 40 yıllık hatıralarım çöküyordu. Durumu yeniden inceledim. Bir çok kimselerle konuştum. Eskilere ilâveten bir çok eserler karıştırdım. Ve kanaatımca problemi çözdüm. Ve kanaatlarımı Cumhuriyet Senatosu Kürsüsünden Millete ve dünyaya duyurdum. (27 Nisan 1965)

Araştırmalarıma son vermedim. Devam ettim. Kısa zamanda şu neticeye ulaştım :

Türkiye'ye ve Türklere karşı girişilen bu düşmanca hareketler, Türkiye'den kopup, dünyanın dört köşesine yayılan Türkiyeli Ermenilerin kitle halindeki faaliyetleri değildir.

Bunlar, her memlekette, her millette, her toplulukta bulunabilen, şahsî çıkar ve hattâ geçimlerini, bazı bozguncu teşekküllerin teşvik ve desteği ile, bu ve bunun gibi faaliyetlere bağlamış, maceraperest bir takım insanların faaliyetleridir.

Onları bu faaliyetlerinde takibedenler ise, ya korku ile mecbur edilmiş; ya hadiseleri bilemeyecek, kıymetlendiremeyecek kadar genç ve heyecanlı veya gösterilen menfaatleri tepemeyecek kadar bencil, yine küçük bir azınlıktan başka birşey değildir.

1965 yılı sonlarında idi. Bir ziyaret sırasında, bir vesile ile, bu hadiseleri ve tetkiklerimi ve ulaştığım sonuçları kendilerine arzettiğim eski Cumhurbaşkanımız, rahmetli Cemal GÜRSEL beni dikkatle dinledikten sonra aynen şöyle söylemişlerdi.

— Haklısın Sadi. Sen bu kanaata bir sürü hatıraların ve okuduğun kitapların yardımı ile ulaştın. Ben hadiselerin kısmen içinde de yaşadım. Bir hatıramı anlatayım, onu da diğer etüdlerin içinde kıymetlendirmeye çalış.

— Birinci Dünya Harbinde taburumuzda bir Ermeni subay vardı. En yakın arkadaşlarımdan ve taburumuzun en sevilen, en çalışkan subaylarından biri idi. (İsmini de söylemişlerdi. Fakat hemen orada not almadığım için, şimdi hatırlayamıyorum.) O sırada evvelâ Ermeni isyanları, Türk ahalinin öldürülmesi, onu takiben de Ermeni tehciri başlamış, iki taraf birbirine girmişti. Her gün karşılıklı işlenen cinayetlerin haberleri - Belki daha da büyültülerek - askerler arasında konuşuluyordu. İkimiz de kendi vatandaşlarımızın, yakınlarımızın endişesi içinde olmamıza rağmen birbirimizi kırmadan teselliye çalışırdık.

Bir sabah emir erim bana bir zarf getirdi. Ermeni arkadaşımdandı. Zavallı çocuk ayak üzeri bana veda dahî edemeden silâhına sarılıp, kıt'asım bırakmış, dağdaki Ermeni çetelerine katılmaya giderken benden özür diliyor, mektupla veda ediyordu. Bir daha birbirimizi göremedik.

Ama onu halâ severim. Halâ acırım. Ona değil ama, beni en yakın arkadaşımla düşman eden, o tertemiz çocuğu bile baştan çıkaran HINÇAK'lara TAŞNAK'lara halâ düşmanım. Onlara affedemiyorum.

Aradan 50 yıl geçti. Şimdi yine ortalığı karıştırmak isteyenler var. Ben de bu hadiseleri teferruatı ile inceledim. Bak tetkik et, halâ o nâmert insanları göreceksin bu işin başında, dedikten sonra :

— Al hadisenin en taze havadisini oku, diyerek masasının gözünden çıkardığı bir mektubu bana uzatmıştı.

Mektup Amerika'dan birkaç gün evvel gelmişti. (New York 17 Kasım 1965) tarihini taşıyordu. Sür'atle okuduğum mektup bir Ermeni genci tarafından doğrudan doğruya kendilerine yazılmıştı.

Ben ne sonuca ulaşmışsam, sayın GÜRSEL bana ne söylemişse, Ermeni genci de aşağı yukarı aynı şeyleri yazıyordu.

Ama o, belli idi ki gerçekleri ne sayın GÜRSEL kadar biliyor, ne de benim kadar çeşitli ve tarafsız kaynaklardan tetkike imkân bulabilmişti. Aksine, acı çekmiş, ister istemez taraf tutan bir muhitin tesirinde büyümüştü. Fakat iz'am, insan sevgisi, onun ecdadının ruhuna olduğu kadar kamna, kemiğine bile sirayet etmiş Türk ve Türkiye hasreti ve bağlılığı (Büyük kinine rağmen) onu bizimle aynı sonuca ulaştırmıştı.

Bu mektubu özetlemek istemiyorum. İstiyorum ki samimiyet ve gerçekliği bozulmasın. Aynen kitabımın sonuna alacağım. Çünkü kelime kelime, ruhu ile, metni ile bütün mektubu benimsemiş bulunuyorum.

Sayın GÜRSEL daha dikkatle okumam ve tercüme etmem için mektubu bana vermişlerdi. Tercüme etmiş, bir kaç gün sonra aslını ve Türkçe Tercümesinin bir suretini kendilerine iade etmiştim. Bu konuda kendileriyle son konuşmamız da o gün olmuştu.

— Sen tarihe meraklısın. Yazın da okunur. Diye iltifat ettikten sonra (**İyi bir etüd konusudur. Hem insanlığa ve tarihe, hem Türklüğe, hem de her şeye rağmen Türkiye'yi ve Türkleri seven Ermeni milletinin büyük kitlesine hizmettir. Bu konuda bir kitap yazabilirsen iyi olur**) buyurmuşlardı.

Bu konuşmamızdan çok kısa bir süre sonra Sayın GÜRSEL'in hastalığı artmıştı. Amerika'ya gittiler. Avdetlerinde ise artık kendileriyle bunları konuşmak mümkün değildi. Birkaç ay sonra da kendilerini ebediyyen kaybettik.

Bana tavsiye ettikleri etüdü yapmak ve bir kitap haline getirmek benim için artık bir emir ve bir vasiyet niteliği taşıyordu.

Amerikalı Ermeni genci hakikaten doğru tahmin etmiş. Mektupta yazılanlarla Sayın GÜRSEL bizzat ilgilenmeye zaman ve imkân bulamadılar amma, o mektup ve içinde yazılanlar boşuna gitmedi. Belki bu kitabın yazılışında bile tesiri vardır diyebilirim.

Etüdüm çok daha geniş olmasına rağmen, sırf çok büyük bir eserin neşri müşkülâtı kadar, geniş ölçüde dağıtabilmek imkânsızlığı ve o kadar büyük, vesikalarla dolu bir eserin herkes tarafından okunamıyacağı düşüncesiyle, bir çok kısımlarını çıkarıp, büyük bir kısmım da özetleyerek daha küçük bir kitap halinde neşrini uygun buldum. Bu küçük kitabın görecegi alâkamn derecesi, daha büyük ve mufassal eserlerin neşrine vesile olabilir.

Bir tarihçi olarak değil, samimî olarak inandığım bir konuyu, inandığım en doğru şekliyle, dâvaya ilgi duyanların tetkikine sunarken, ben de aynen Amerikalı Ermeni gencinin ruh hâleti içindeyim.

Bu yüzden bir başka dünyanın çocuğu olmasına rağmen, aynı fikirde bizimle birleşen ve sırf iç güdüsüyle kalbini ve kafasını dolduran insanlık idealini ve sevgisini kin ve nefretlerden temizleyebilmek hususunda kendisinden çok daha yaşh ve tecrübeli ırkdaşlarını bile geride bırakıp onlara örnek olabilen bu genç ve medenî cesaret sahibi Ermeni'yi takdirle anmaktan kendimi alamıyorum.

Düşmanca takipçisi ve istismarcısı pek bol olan bir konuda, böyle bir kitapla dünya kamu oyu önüne çıkarken, bir iddia sahibi değilim. Sadece, Sayın GÜRSEL'in vasiyet telâkki ettiğim arzularını tahakkuk ettirmek ve hakikaten inandığım bir fikir ve temenniyi yaymak ve bu temenni ettiğim sonuca ulaşmak hususunda insanlığa yardım edenler arasında bulunmak arzusundayım.

Bu yüzden, hayatımn son günlerinde bile beni insanlık için böylesine faydalı bir çalışmaya sevkeden Sayın Cemal GÜRSEL'in rahmetle anılmasına vesile olmasını temenni ettiğim bu küçük kitabı, onun aziz hatırasına ithaf ediyorum.

Mekânı cennet olsun.

I. KISIM

TARİH BOYUNCA ERMENİLER

Ermeni tarihi hakkında bilgi veren eski eserlerin çoğu Ermeni olmayan kimseler tarafından Yunanca, Asurice yazılmış; çok defa birbirinin doğruluğunu kabul etmeyen, değişik fikirler ileri süren eserlerdir.

Çoğu, vesikalara değil, mitolojik hikâyelere istinat eder.

Daha sonraki devirlerde, daha çok Ermeniler tarafmdan yazılan eserlerde de bu husus belirtilmiş olmakla beraber, onlar da çoğunlukla bu eski eserlerin tesirinden tamamen kurtulamamışlardır.

Esasen bu hal yalnız Ermeni tarihine de münhasır değildir. Birçok milletlerin tarihi, aynı şekilde mitolojiye istinat etmektedir. Millî destanlardan bir çoğu da bu mitolojik devrin terennümünden başka birşey değildir.

Ermeni tarihi hakkında bu gün bilinenler, doğruluğuna pek güvenilemeyen bu çok eski eserlerle, kısmen, yine onlardan faydalanılmak suretiyle daha sonra yazılmış eserlerin tetkiki sonucunda ulaşılabilmiş bilgilerdir.

XIX. ve XX. yüzyılda bir çok yabancı yazarlar tarafmdan kaleme alınan Ermeniler hakkındaki eserlerin çoğu da, tarih olmak vasfından mahrum, yazarların mensup oldukları devletlerin politikalarına uygun, propaganda kitaplarından başka bir değer taşımazlar.

Biz, kitabımızın küçük hacmi içinde Ermeni tarihinin bu tahminlerden ve efsanelerden müteşekkil çok eski devirleri hakkında teferruata girmeyeceğiz. Ancak bu devirler hakkında da bir fikir verebilmek için, yüzlerce eserin muhassalası olabilecek çok kısa bir özetle yetineceğiz.

ERMENİSTAN DENİLEN ÜLKE

Ermenilerin tarihine girmeden evvel, (Ermenistan) denilen ülkeyi tanımakta fayda vardır.

Ermeniler, tarihleri boyunca, çoğunlukla bu günkü Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinden birisi olan (Ermenistan Halk Cumhuriyeti), Gürcistan ve Azerbaycan gibi Güney Kafkasya Halk Cumhuriyetleri, Doğu Türkiye, Batı ve Kuzey Batı İran, Kuzey Irak, kısmen kuzey Suriye ile Kilikya denilen Güney Anadolu'da yaşamışlardır. Tabiî Ermeniler, o zaman bile bu bölgelerde yaşayan insanların tamamını ve hattâ ekseriyetini teşkil etmiyorlardı.

Bu arazi, Paleolitik, Neolitik ve Aeneolitik devirleri geçirmiş geniş bir ülkedir.

Bidayette daha çok Erivan - Gökçegöl bölgesinde yaşamış, daha sonraları tedricen batı'ya doğru yayılmış, Türklerin Doğu Anadolu'ya gelmeleri ve oralarda yerleşmeleri üzerine de, kısmen Fırat batısındaki (Küçük Ermenistan) denilen yerlerde, çoğunlukla da (XI. yüzyıldan sonra) Kilikya denilen Toroslar ve Antakya Bölgelerinde yeni bir kesafet peyda etmişlerdi.

Asırlar boyu, müteaddit Ermeni Krallıkları ve Beyliklerinin kısmen bağımsız, fakat çoğunlukla civardaki büyük devletlere tâbi veya yarı tâbi devletler halinde yaşadıkları bu bölgelere, zaman zaman çeşitli isimler verilmiştir. (**Asıl Ermenistan**) denilen bölgeler, (**Büyük Ermenistan**) ve (**Küçük Ermenistan**) diye ikiye bölünmüştür. Büyük Ermenistan 15, Küçük Ermenistan 3 vilâyet halinde ayrılmıştır. Kilikya ise (**Sahil Kilikyası**), (**Dağlık Kilikya**) olmak üzere iki kısımdı.

Hudutları kesin olarak bilinmeyen, Ermenilerin hiç bir zaman hâkim unsur, hattâ çoğunluk olamadıkları bu bölge ve vüâyet taksimleri hakkında ilişik kroki takribî bir fikir verebilir.

Bu bölgeye, her dilde çeşitli isimler verilmiştir.

(**Yüksek Memleket**) manâsına gelmek üzere Asurî'ce URARTU, İbranî'ce ARARAT, Aramî'ce HARMİNYAP - HARMENİ kelimeleri kullanılmış ve ilk defa M.E. 521'de DARYUS kitabesinde ARMENİ (**Yukarı Memleket**) şeklini almıştır.

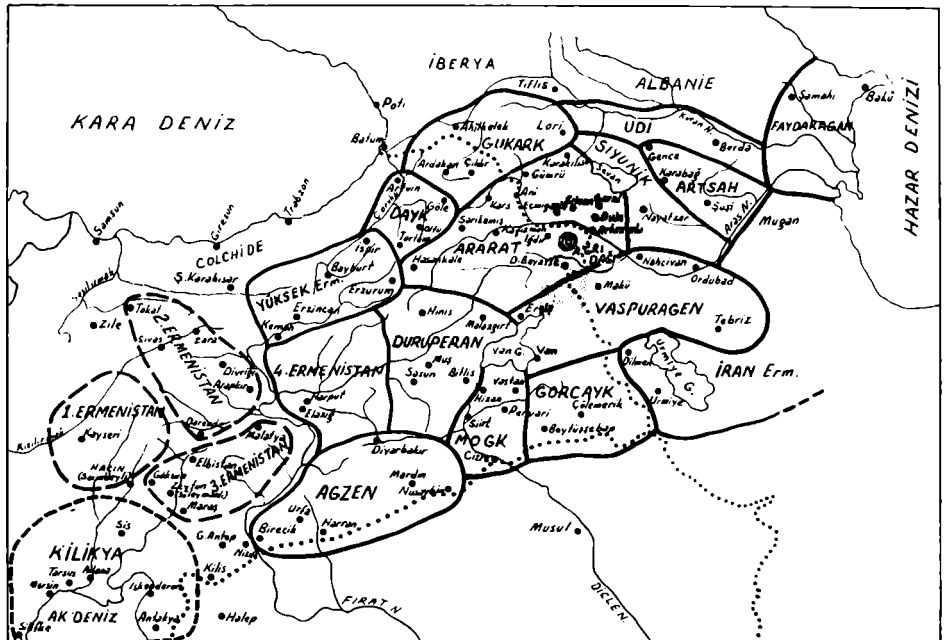
Dede Korkut Oğuznamelerinde, bölge halkı ve tarihi ile ilgili geniş bilgi verildiği halde (Ermeni) kelimesi hiç geçmez.

Batı dillerinde bölge'ye (ARMANİA) adı verilmiş, bizde de Meşrutiyetten sonra Fransızca'dan tercüme edilerek, ilk defa Ahmet Cevdet Paşa tarafından (ERMENİ) kelimesi kullanılmıştır.

Ermeniler kendileri (HAYASDAN - HAY) ismini kullanırlar.

Bu suretle bütün bu kelimeler, üstünde yaşayan milletlerle hiç bir ilgisi olmamak üzere, sırf bölge'ye verilmiş coğrafî bir isimden ibarettir.

TARİH BOYUNCA ERMENİLERİN YAŞADIĞI YERLER

ERMENİ TARİHİ HAKKINDA MUHTELİF FİKİRLER

Muhtelif müverrihlere göre, Ermeni tarihi hakkında başlıca şu fikirler ileri sürülmektedir.

1 — NUH'un Gemisi AĞRI (ARARAT - MASİS) Dağında durduktan ve tufan kesildikten sonra NUH'un oğulları civara yayılmışlar, bir kısmı da NUH'un oğlu YAFES ile beraber Mezopotamya taraflarına gitmişlerdi.

Babil Kulesi inşaatında bile çalıştıkları söylenen bu kavim, bu kule yıkıldıktan sonra YAFES'in oğlu GOMER'in torunu, 130 yaşındaki HAYK ve 300 kadar çocuğu ve torunu ile beraber bu günkü AĞRI (ARARAT - MASİS) Dağı bölgesine gelmişlerdir. Orada NUH'un gemisinden çıktıkları zaman o civarda yerleşenlerle de birleşmiş ve onları da idareleri altına almışlardır.

400 yaşında ölen HAYK'tan sonra oğullarının devam ettirdiği bu Ermeni Devleti Büyük İskender'in Şark Seferinde DÂRA Ordularını mağlup ederek İran'ın KİYANIYAN Sülâlesi hâkimiyetine son verdiği zamana kadar devam eder.

Rivayete göre, DÂRA emrinde Büyük İKENDER'e karşı döğüşen HAYKYAN sülâlesinin son Kralı VAHE, bu savaşta öldükten sonra bölge İskender'in eline geçmiştir.

İskender, Ermenistan'a gelmemiştir.

Bu suretle M.E. 2200 (veya 2350) de başlayan HAYK sülâlesi M. E. 350 (328 ve 351 gibi tarihler de söylenir.) de son bulmuştur. Bu tezi savunan müverrihler bu 19 - 20 asırlık devre içinde HAYK Sülâlesinden 60 kişinin Ermeni'lere hükmettiğini yazarlar.

Bunlardan ilk 43 tanesi Âsurî Hükümdarlarına tâbi iken, SARDANAPAL'ın ölümü üzerine bu devletten ayrılmış ve bu zamana kadar Prens denilen HAYK OĞULLARINA, bundan sonra, son prens SİGAYORTİ'nin oğlu BARUYR'dan itibaren KRAL denmiştir. (M. E. VIII. yüzyıl)

Fakat bu hükümdarlar devrinde de Ermeniler, İran'ın KİYANİYAN Sülâlesi tarafından idare edilen küçük bir devlet idiler.

2 — Ermeni tarihi hakkında bazı müverrihler tarafından ileri sürülen ikinci teze göre, Ermeniler bulundukları bölgeye M.E. VII. yüzyılda gelip yerleşmiş olan FRİKYA'lıların bir koludur.

M.E. XII. ve XIII. yüzyıllarda bu bölgeler ASURÎ devletine aitti. ASURÎ Kralları VAN GÖLÜ güneyinde yaşayan NAİRÎ Kralları ile bir koalisyon kurabilmek için uzun yıllar mücadele etmişlerdi.

ASURÎ'ler zamanla zayıflayınca, XII. yüzyıldan sonra, yine VAN Bölgesinde bulunan URARTU Devleti gittikçe büyümüş, M.E. IX. yüzyılda eski NAİRÎ Devleti ile beraber, daha sonra ERMENİSTAN denilen bölgeyi de idareleri altına almışlardı.

Daha sonra, URARTU Devleti Kafkasya, Ararat, Aras ve Malatya bölgelerine kadar genişlemişti.

URARTU Devletinin ileri bir medeniyeti vardı. Bilhassa sulama sistemleri ve VAN Bölgesinde inşa ettikleri 70 Km. uzunluktaki su kemerleri, ziraat, bağcılık, atçılık ve san'at çok ileri idi. Şehirler ve evler yontma taşlardan yapılıyordu.

URARTU (VANNİC) Krallığı, M.E. 612'de MED'ler bu bölgeye hâkim oluncaya kadar devam etmiştir.

O devirden kalan eserlerden edinilen bilgilere göre, daha sonra kendilerine Ermeni denilen halkın, bu kavimlerle bir ilgisi yoktur.

Tahminen M.E. VII. yüzyıl sonlarına doğru, bölgeye batıdan Hind - Avrupa dili konuşan bir kavim geldi. (Bazı tarihçiler bunların Frikyalılar ile birlikte geldiğini yazarlar)

Bu yeni gelenler, URARTU Ülkesini istilâ etmiş, bölgenin hâkimiyeti daha sonra MED'lerin eline geçmiştir.

Bazı tarihçiler, bu gelen kavimler tarafından, bölgenin eski karışık ve kalabalık sâkinlerinin de idarelerine alınarak kurulan devletin, ilk ERMENİ DEVLETİ olduğu kanaatındadırlar. Bu iddia bile hiç bir vesikaya dayanmaz.

Bu devlet ilk zamanlardan itibaren MEDİA'lılara tâbi olmuştur. Büyük ölçüde İran kültür, medeniyet ve âdetlerinin tesiri altında kalmış, M.E. 550'de İran Hükümdarı Büyük CYRUS zamanında bütün ülke İRAN'a tâbi olmuştur.

Bölgede bu İRAN hâkimiyeti Büyük İSKENDER'in istilâsına kadar devam etmiştir.

3 — Diğer bazı müverrihler de HİTİTLER ile ERMENİLER arasmda bir münasebet aramışlarsa da, bu da hiç bir ilmî mesnede ve tarihî vesikaya dayanmaz.

Bu yüzden ERMENİLERİN menşei ve Ermeni Tarihinin başlangıcı ve teferruatı, müteaddit batılı müverrihler ve ilim adamı ile Ermeni âlimleri arasında dahi, tıpkı diğer birçok milletlerin tarihinde olduğu gibi, kesin bir karara bağlanamamış, muhtelif rivayet ve iddialara müstenit faraziyelerden ve mitolojik bir takım hikâyelerden ibaret kalmıştır.

Ermeni tarihinin ilk devirleri, meselâ bir Mısır, bir Yunan, bir İran, bir Roma, bir Hitit veya bir Göktürk Devlet ve medeniyetlerinde olduğu gibi, arkeolojik kazılarla meydana çıkarılmış eserlere ve kitabelere istinat etmemektedir.

Musul çevresinde yaşıyan Asurlu'lar M.E. IX. - VII. yüzyıllarda bol miktarda taş anıtlar bırakmış, VAN Bölgesinde yaşıyan URARTU'lar da keza bir takım eserler bırakmışlardır. Halbuki bu asırda aynı bölgede yaşadığı iddia edilen Ermenilere ait hiç bir anıt ve eser bugüne kadar bulunamamıştır.

BÜYÜK İSKENDER'DEN SONRA ERMENİLER

Büyük İSKENDER, DÂRA Ordularını mağlup edip, İran'ın Kiyaniyan Sülâlesi hâkimiyetine son verdikten sonra bu sahayı bir vilâyet olarak MAKEDONYA topraklarına kattı. Başlarına da MİTHRİNES isimli aslen İranlı ve kendisine SARDES kalesini teslim eden bir zatı vali tayin etti. (M. E. 325) Bu zat ve oğlu, kral ünvanına sahip değillerdi. Bu zamanda bölge halkı İranlılara tâbi bulunuyordu.

İPSOS Muharebesinden sonra bölge İskender'in kumandanlarından Selefkus'un idaresine geçti.

ORONTES (veya HRANT) (M. E. 284) ve ARTANAZ (M. E. 239) Selefkus'lar adına bölgeyi bir süre idare ettiler.

SELEFKUS'lar hâkimiyeti altında bunların muhtar bir idaresi olduğu sanılmaktadır.

Bu devre, bölgede ekonomik bakımdan gelişme kaydedildiği ve YUNAN Kültürünün müessir olduğu bir çağdır.

Fakat ANTİOCHUS tarafından tayin edilen ARTAXİAS ismindeki general, ANTİOCHUS'ün Romalılar tarafından Magnesia (MANİSA) meydan savaşında mağlûp edilmesi üzerine istiklâlini ilân etti. (M. E. 190)

Bu suretle, ARTAXİAS (ARDAŞES) daha sonra Büyük Ermenistan denilen bölgede, ZADRİADES (ZAREH) ise SOPHENE bölgesinde birer devlet tesis ettiler. Bu iki şahıs, Tarihî Ermenistan'ın kurucularından sayılırlar. Fakat bölge halkı bu zamanda da bir ırk birliğine sahip değildi.

Bu devirde memleket genişletilmiş ve imar edilmiştir. Kartacalı ANİBAL'ın bu sırada ANTİOCHUS'ün sarayından kaçarak Artaxias'a iltica ettiği ve onun tavsiyesi ile ARTA-

XİAS'ın Aras üzerinde, Sevan Gölü (GÖKÇE GÖL) güney batısında, ERİVAN yakınında, Ardaşat (ARTAXATA) şehrini yaptırdığı rivayet edilir. Sophene'nin merkezi de Carcathiocerta idi.

ARTAXİAS'ın yerine geçen oğlu Part'lar tarafından mağlûp edildi. Partlar İskender'in ölümünden sonra zuhur eden küçük devletlerin en kuvvetlisi idi. Selefkus'lar, bir taraftan Part'lar, diğer taraftan kuzeyde yeni teşekkül eden küçük devletler tarafmdan devamlı tehdit altında, kudretsiz bir şekilde bir buçuk asır kadar süren hâkimiyetlerine, Part'lar kesin olarak başa geçinceye kadar devam ettiler.

Mitolojik Ermeni tarihine göre HAYK
(Tahta üzerine oyulmuştur)

Mitolojik Ermeni tarihine göre Ermeni büyükleri

Mitolojik Ermeni tarihine göre Ermeni büyükleri

PARTLAR DEVRİ

İskender'in ölümünden 60 sene sonra ARSAS (**Arşak**) Part'ların idaresini eline almıştı. Cesur ve azimli bir liderdi. Makedonyalılara karşı Romalılarla anlaştı. Onlara da vergi vermeden bir miktar hediye vermek suretiyle hâkimiyetini devam ettirdi.

Ermeni müverrihleri bu zatın İbrahim Peygamber'in soyundan geldiğini yazarlar. Tabiî bu iddia da hiç bir vesikaya istinat etmez.

21 sene hükümdarlıktan sonra vefatında yerine oğlu Büyük ARSAS geçti. Bu zat, DEMETRİUS ile oğulları ANTİGONE ve daha sonra ANTİOCHUS'ü mağlup etmiş, ülkesini genişletmiş, Suriye bölgesi ile Kafkas ve Hazar Krallıklarını da hâkimiyeti altına alarak daha sonra (**Büyük Ermenistan Krallığı**) denilen devleti kurmuştur. Oğlu (veya kardeşi) VALARSAS (**Vagarşak**) ı bu krallığın başına geçirerek Part'lara karşı savaşan Selefkusların taarruzlarını önlemek vazifesini vermiştir.

Uzun süre bu Devleti idare eden Arsaklı (**Arşaguni - Eşkâniyan - Arsakid**) Sülâlesi M.E. 150 senesinde bu suretle teessüs etmiştir. (1)

Bu devlete her ne kadar (**Ermeni Krallığı**) denmişse de, halkının çok karışık, Kral ailesinin de Asyah oldukları anlaşılmaktadır. Bu devlete Ermeni Krallığı, halkına da Ermeni denmesinin sebebi, Bölge'ye verilen ARMENİ (**Yukarı Memleket**) adından olsa gerektir.

---

(1) **Bu sülâle tarihde (Küçük Arsaklılar)** diye geçer. Hazar denizi ile Fırat nehri arasına hükmetmişlerdir.
(Büyük Arsaklılar) ise, Horasan - İran - Irak bölgesinde (M. E. 255 - M. S. 226) yaşamışlardır. Dede **Korkut** Oğuznamesi her iki sülâlenin Orta Asyalı olduğunu yazar.

Görüldüğü şekilde bu sülâlenin kurucusu olan Arşak Ermeni değil Part'lıdır. Bu sülâleden gelen krallar bir çok zaferler kazandılar. Bu devirde Doğu Bulgarlarından bir çok kabileler de Kafkasya'dan bu bölgeye gelip yerleştiler.

Bidayette Part'lara tâbi olan devlet, M.E. 115'te birinci Ardaşes zamanında Part kralı Arşagan'a baş kaldırıp Part hâkimiyetinden kurtuldu. Bu zat, Pontuslar ile anlaşıp Trakya'ya kadar gitti. Bazı müverrihler kral Krezüs'ü esir ettiğini, Yunanistan'dan bir çok heykellerin getirildiğini yazarlar.

Bundan sonra yerine, evvelce Partlara rehine olarak verilmiş olan oğlu İkinci DİKRAN (Büyük Dikran) geçti (M. E. 95 - 55). Bu zat İranlılara 70 şehir bağışlamak suretiyle kral oldu. Pontus krah ve kayınpederi olan MİTHRİDAT ile münâsebetlerini devam ettirdi.

Dikran, o zaman kadar SOPHENE ve ZADRİADES Sülâleleri ile ikiye ayrılmış bulunan bölgeyi birleştirdi. Zadriades Sülâlesinin son hükümdarı Dikran'ı öldürerek bu sülâleye son verdi.

Büyük Ermenistan'ın hududu dışında bulunan Küçük Ermenistan, PONTUS Krah MİTHRİDAT tarafından işgal ve ilhak edildi. M.E. 71 yılında Mithridat Romalı General LUCİUS LUCULLUS tarafından mağlup edilince Ermenistan'a kaçtı. DİKRAN, kayınpederi ve müttefiki olan Mithridatı Roma'lılara teslim etmedi.

Başlangıçta birçok ülkeler fetheden ve Hazar Denizinden Kura nehrine, Akdeniz'e, Mısır hududuna, Kilikya ve Kapadokya'ya kadar olan bölgeyi işgal eden DİKRAN, oğlu Genç DİKRAN'ın ihaneti ile M.E. 69 yılında Romalı general LUCULLUS'a mağlup olmuşsa da, onlara tâbi olmak, vergi vermek ve Kapadokya, Kilikya ve Suriye'yi onlara terketmek şartı ile POMPEE tarafından affedildi. Ve Roma'ya tâbi ve sadık bir kral olarak hükümranlığını devam ettirdi.

Bu mücadele asırlarca devam etmiştir. Bu arada Makedonya, Roma, Bizans, İran, Part, Gürcistan, Pontus ve bölgedeki diğer devletlerle devam eden mücadeleler devamlı ve bağımsız bir devlet olarak yaşama imkânı bırakmamıştır.

Daima daha kuvvetli bir devlete tâbi olarak, daha küçüklerle mücadele halinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Dikran'm oğlu I. Ardavast devrinde Ermenistan Part'larla Romalıların mücadelesine sahne oldu. Ardavast, Part'larla anlaşarak bidayette muvaffak olmuşsa da, bilâhare Marc ANTOİNE ve KLEOPATRA tarafından hile ile Lübnan'a davet edilip zafer arabasının arkasında sürüklendi ve öldürüldü.

Bu sırada ANTOİNE, oğlu Aleksandr'ı Ermenistan Kralı yapmış, Aras kuzeyindeki kısmı da Medya Krahna vermiştir.

Bundan sonra Ermenistan bir taraftan ANTOİNE ve AUGUST, diğer taraftan Part'lar ve İberya'hlar ile müteaddit derebeylerinin kendi aralarında uzun süren bir mücadele sahası olmuştur.

Bölge halkı bu sırada ordusunun çekilmesinden faydalanarak ANTOİNE'ın oğlu Aleksandr'ı Kral olarak kabul etmediler.

İran Hükümdarı Ardaş'ın emriyle Ermeni beyleri toplandılar. Ardaş'm kardeşi Arşam'ı kendilerine kral seçtiler. Başlangıçta Roma'lılar tarafından kabul edilmeyen bu zat bilâhare Part kralı Fraat'ın yardımıyla Aşağı Ermenistan'da Partlara tâbi bir devlet kurmuş ve merkezini Mezpin'e (Nusaybin) naklederek orada hükümran olmuştur. Bu bölge halkı da, karışık ve yukarı bölge halkı ile ırk birliği olmayan kavimlerden müteşekkildi.

Yukarı Ermenistan ise Part'lara tâbi kalmıştır.

Arşam Romalılarla anlaşıp onlara vergi vermeyi kabul etti.

Ölümünde yerine APKAR (Avak - Ayr = Büyük adam, âlim insan) geçti. Bu sırada Hristiyanhk yayılmaya başlamıştı. Bundan sonra bölge halkından Hristiyan olanlara Ermeni denilmekte devam edilmiş, diğer dinlere mensup olanlara (aynı ırktan olanlar dahil) Ermeni denümemiştir.

Bu suretle Ermeni'lik, adını bölgenin coğrafî isminden alan, ırk birliği olmayan, din birliğine dayanan bir topluluk olarak, bu günkü Ermeni milletinin temeli olmuştur.

(ERMENİLERDE DİN) bahsinde göreceğimiz şekilde, Apkar Hristiyanhğı ilk kabul eden Ermeni hükümdarıdır. Fakat kendisinden sonra gelenler bu dini kabul etmemişler, Ermenilerin Hristiyanhğı büyük ölçüde kabulü ancak dört asır sonra mümkün olabilmiştir.

Fakat, bu süre içinde Hristiyanlık Ermeniler arasına yer yer yayılmış bulunuyordu. Bir taraftan Bizans onları Ortodoks yapmak için uğraşırken, diğer taraftan bölgeye siyasî bakımdan hâkim olan İranlılar da Ateşperest yapmak ve Hristiyanlığın yayılmasına mâni olmak için çalışıyorlardı.

Fakat M. S. 433 yılında Kral Ardaşes zamanında, başlarındaki Ermeni krallarından kurtulup, bir İranlı vali tarafından idare edilmek arzusu bizzat bölge halkı tarafından İran Hükümdarı II. VRAM (Behram - VRAHRAM) dan rica ve kabul edilmişti.

Bu suretle bölge, M.E. 150 senesinden, M.S. 433 senesine kadar 583 sene, bazı kısa fasılalar dışında, Arsakh (Arşaguni - Eşkâniyan - Arsakid) sülâlesi tarafından, bazen müstakil ve çoğu zaman Roma, Part, İran ve Bizans'lılara tâbi ve onların himayesinde bir devlet olarak idare edilmiştir. Bu 583 sene zarfında, birisi (Sondan ikincisi) İran Hükümdarı YEZDCERD'in oğlu Şabuh (Şapur) olmak üzere, Arşaguni sülâlesinden 29 Hükümdar gelmiştir.

Fakat bunları bütün bölgeye hâkim ve bağımsız hükümdarlar olarak kabul etmemek lâzımdır. Bunlar hüküm sürerken, bir kısım bölge halkı da (yine tâbi veya yarı tâbi olarak) başka krallar ve devletler tarafından idare ediliyorlardı. Daha evvel de belirttiğimiz gibi, asırlarca devam eden bu devletler, çok kere bölgeye hâkim ve daha kuvvetli olan diğer devletlere tâbi küçük krallıklar olarak varlıklarını muhafaza etmeye çalışmışlardır.

Hepsinin ayrı ayrı merkezleri olduğu gibi, bir kısmı da siyasî duruma göre zaman zaman merkezlerini değiştirmişlerdir. Siyasî merkezler böyle olduğu gibi, dinî merkezleri de bir kaç defa değiştirilmiştir.

Bu tarihten sonra ise tamamen istiklâlini kaybetmiş ve İranlıların tayin ettikleri Marzbanlar (Hudut valileri) tarafından idare edilmişlerdir. Bunlar umumiyetle Ermeniler dışından seçilen kişilerdi. İçlerinde İran'a sadık Ermeniler de vardı.

İRAN İDARESİ DEVRİ

M.S. 440'ta İran tahtına geçen ve Hristiyanlığın en büyük düşmanlarından olan II. Yezdcerd, Ermenileri İran'a kayıtsız şartsız bağlamak, Bizans'la ilgilerini kesmek, Ermenistan'da Hristiyanlığa mâni olmak ve onları MAZDEİZM'i kabule zorlamak maksadiyle, evvelâ Bizanslılarla mücadele ve onları mağlup etmiştir. Bunu sağladıktan sonra da Ermeni liderlerini tazyike başlamıştır. Bir kısım Ermeniler bu teklifi kabul etmişler (veya kabul etmiş gibi davranmışlar) fakat bir kısmı da bunu reddederek Bizans'tan yardım istemişlerdir.

Bu yardımın gelmeyişi Ermenistan'da Bizans düşmanlığının başlangıcı ve sebebi olmuştur. Yezdcerd'in bütün gayretine ve tazyikine rağmen Ermeniler Hristiyanlığı terketmemiş, bilâkis eski Patrik Sahak'ın torunu olan Vartan MAMİKONYAN isimli bir rahibin etrafında toplanıp İranlılarla mücadele etmişlerdir. (1)

Bu esnada İranlılarla işbirliği yapan bazı Ermenilere rağmen, Mamikonyan mücadelesinde muvaffak olmuştur. (481-482)

Yezdcerd'den sonra zaman zaman İran tahtını işgal eden hükümdarlar Ermenilere karşı bazan sert, bazan yumuşak bir idare tarzı gütmüş, fakat Ermenilerin dinini değiştirmeye muvaffak olamamışlardır.

---

(1) Bazı eserler MAMİKONYAN sülâlesinin ÇİNLİ olduğunu yazarlar.
Dede Korkut oğuznameleri, bu sülâlenin Çin Türkistanından gelmiş Türkmenler olduğunu; bu ismin Prens Mamik (**Mamkon**) dan alındığını yazar.
Prens Mamik'in diğer kardeşi Kona Bek (**Kara Konak**) tarafından devam ettirilen sülâlenin bir kısmı V. asırda Müslüman olmuş ve bunlara Kara Kon'lu (**Kara Koyunlu**) denmiştir.

Bu uzun yıllar boyunca Ermenistan, İran hükümdarlarının tayin ettikleri valiler tarafından devamlı bir mücadele ve anarşi içinde idare edilmiştir.

536'da Bizans İmparatoru JÜSTİNİEN, Ermenistanın dört vilâyetini teşkilâtlandırıp Bizans'a itaat etmeyenleri tedip etti. Binlerce Ermeni başka yerlere nakledildi. Ermenilerin Yunanlılaştırılmasına çalışıldı.

Bu anarşi devrinin devam ettiği bir sırada, Ermeniler üzerinde hâkimiyetlerini devam ettirmek ve geliştirmek isteyen ve onları Hristiyanlıktan caydırmaya çalışan İran ile, Ermeniler üzerinde siyasî hâkimiyetlerini kurmaya çalışan ve Ermenileri Ortodoks yapma gayret ve mücadelelerine devam eden Bizans'ın bu faaliyetlerini durduran yeni bir kuvvet ortaya çıkmıştı.

Müslümanların Peygemberi Hazreti Muhammed'in ölümünden sonra Halifeleri Bizans ve İran Ülkelerine kadar ilerlemiş 641'de İran'ı istilâ ve İranlılara Müslümanlığı kabul ettirmişlerdi. Araplar 652'de Ermenistan'ı da istilâ edip hâkimiyetleri altına almışlarsa da, Ermeniler dinlerini muhafaza etmişlerdir.

Halife Hazreti Ömer ve Osman zamamnda Ermeniler Arap hâkimiyetini tamdılar. Bundan sonra bir süre de Ermenistanda Arap - Bizans mücadelesi devam etmiştir.

MUAVİYE'nin Şam Valiliği zamanında 653'te Ermeni kralı II. KONSTANTİN kendi arzusu ile Araplara bağlı muhtar bir idareyi kabul etmiş, onun yerine geçen Hamazasb MAMİKONYAN da Bizans hâkimiyetini kabul etmek istemişse de, 661'de Araplar yeniden duruma hâkim olmuşlardır.

771 yılında Muşeg MAMİKONYAN bir isyan teşebbüsünde bulunmuş fakat muvaffak olamamıştır.

Bu suretle bazan Bizans, bazan Arapların tayin ettikleri valiler tarafından idare edilen Ermenistan'a ük defa Halife Mutemet Billâh zamanında I. AŞOT (Büyük Aşot) isimli bir zat Büyük Ermenistan kralı olarak tayin edümiştir. Bu zata, Halife adına vali Emir İsa tarafından Ani'de taç giydirilmiştir. (885) (1)

---

(1) Ermeni tarihinde 2 ayrı ANİ vardır.
Birisi bu günkü Kemah, diğeri Kars doğusunda, bilâhara Ermenilerin merkezi olan ANİ'dir.

Ermenilerin dinî reisi Kevork, Arkanaz sülâlesinin ilk kralı olarak Aşot'u takdis etmiştir. Aşot'un devri Ermenilerin parlak devirlerindendir.

Aşot'tan sonra oğlu Sempat Gürcistan kralı tarafından Ermenistan krallığına getirildi. Müslümanların Halifesi de bu tayini kabul etti.

Sempat'ın yerine geçen oğlu Aşot'un devri de dahilî ve haricî mücadelelerle geçmiş, bu sülâleden gelen Krallar 1045 yılına kadar hükümran olmuşlardır.

Bu devir, Ermenistan'da Bizanslıların istilâ ve zulümleri devridir. Mutaassıp Ortodoks Bizanslılar, mezhep ve ırk farkı yüzünden bilhassa Ermenilerin dinî liderlerine ve mâbetlerine düşmandılar.

X. yüzyılda Ermeni san'at ve edebiyatı gelişmeler kaydetmiştir. 952 - 977'de III. AŞOT Ermenistan başkentini ANİ'ye nakletmiştir. (1)

Buna mukabil Müslüman Araplar bölgede hâkimiyetlerini geliştirdikçe Ermenilerin din işlerine karışmamış, onları vergiye bağlamak ve kendilerine tâbi küçük krallıklar ve beylikler halinde idare etmek yolunu tercih etmişlerdir.

ARKANAZ sülâlesi Büyük Ermenistan'a hükmederken, Van'da VASPURAGEN Krallığı da 1022 yılına kadar devam etmiştir.

Bu her iki krallığın hâkimiyetlerine Bizanshlar son vermişlerdir.

Ermenilerden bir kısmı bu hâkimiyet ve din mücadelesine bu bölgede devam ederlerken, bir kısmı bu baskıya dayanamamış ve parça parça Küçük Ermenistan denilen Fırat Batısına ve Kilikya'ya göç etmişlerdir. Bu hal uzun yıllar, Selçuklar'ın İran ve Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu bölgesine gelmelerine kadar (XI. asır) devam etmiştir.

---

(1) (Sahife, 31 Notuna Bk.)

KİLİKYA ERMENİLERİ

Bundan evvelki bahiste kısaca temas ettiğimiz gibi, bilhassa X. ve XI. yüzyıllarda Doğu Anadolu ve Kafkas bölgesinde, İran, Bizans ve Arap mücadelesi içinde en çok zarar gören kavimlerden birisi Ermeniler olmuştur.

Yüzyıllarca bu topraklarda dağınık bir şekilde ve zaman zaman bir takım krallıklar halinde ve çok kere komşu büyük devletlere tâbi olarak yaşamış olan Ermenilerden bir kısmı artık bu mücadeleye tahammül edemez hale gelmişlerdi. Bunun üzerine göç başlamış, bir kısmı Gürcistan'a, Polonya ve Galiçya'ya, büyük kısmı da, güney batıya (Akdeniz kıyılarına) göçmüşlerdi.

XI. yüzyılın ortalarında 1048 yılından itibaren SELÇUK Türkleri İran ve Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya girmiş, 1064 yılında KARS ve ANİ'yi zaptetmişlerdi. 1071 yılında da MALAZGİRT meydan savaşı ile Bizans'ı kesin surette mağlûp edip bölgeye tamamen hâkim oldukları zaman, Ermeni krallıkları Bizans tarafından tamamen dağıtılmış, hâkimiyetlerini kaybetmişlerdi.

Bu durum üzerine, artık bu bölgelerde bir devlet olarak yaşama imkânı kalmadığını gören Ermenilerin büyük kısmı da evvelce KİLİKYA bölgesine göçen Ermenilerin arkasından gitmişlerdi.

Bu yıllarda Büyük Ermenistan da parçalanmış, bazı Ermeni beylikleri başlıca iki krallık ve iki beylik halinde mücadelelerine devam ediyorlardı.

Bunlar LORİ ve KAPAN Krallıkları ile, ARTSAH ve SASUN beylikleri idi.

XII. yüzyılda Büyük Ermenistan'ın bir kısmı da Gürcistan tarafından istilâ ve ilhak edilmişti.

XIII. yüzyılda ise bütün Ermenistan ve Gürcistan MOĞOLLAR tarafından işgâl edilmiş ve İLHANLILAR Devleti kurulmuştu. **(1236 - 1242)**

X. yüzyıl sonlarına doğru KİLİKYA bölgesine giden ERMENİLER orada küçük bir koloni teşkil etmişlerdi.

XI. yüzyılda gelenlerle bu koloni daha da büyümüş, kuvvetlenmişti.

Bunlardan RUPEN isminde birisi, Kilikyaya geldikten sonra burada bir Ermeni Devleti kurmağa çalışmış, TOROS'larda BARDZBERD'de, OSHİN adlı bir Ermeni asılzadesi de LAMBRAN'da yerleşmişlerdi.

Bu sırada Haçlı Seferleri başlamış ve Kilikya, Kudüse giden Haçlı Ordularının geçit yeri haline gelmişti.

Rupen ve oğlu Konstantin bu fırsatı kaçırmadılar.

Haçlılarla anlaşıp onların himayesinde hâkimiyetlerini kurmağa ve yaşatmağa çalıştılar. Haçlılar tarafından kendisine (Comes) unvanı verilen Konstantin ve oğulları, zaman zaman Kilikya'ya hâkim oldular. Bu devleti idare eden hanedana RUPENYAN, OSHİN'in kurduğu hanedana da HETOMYAN sülâlesi adı verilmiştir.

Selçuk Türkleri de kısa zamanda bütün Anadolu'ya yayılmış, Ege kıyılarına kadar uzanmış ve bir zaman Marmara yakınındaki İznik'i kendilerine merkez yapmışlardı.

Haçlıların başarısızlıklarının başlıca âmili de, Anadolu'daki Selçuk hâkimiyeti olmuştur.

Hele Anadolu Selçuklarının Konya'yı kendilerine merkez yapıp Anadolu'yu bir (Anayurt) olarak kabul etmeleri, Haçlıların başarısı kadar, bölgedeki Ermeni hâkimiyetini de imkânsız bir hale getirmişti.

Buna ilâveten bu yıllar zarfında gerek Bizanslılar gerekse Lâtinler işlerine gelmediği zamanlarda Kilikya'daki Ermeni hâkimiyetine sık sık ara vermişlerdir.

Konstantin'in oğlu Leon ile Leon'un oğlu İstanbul'a götürüldüler ve orada öldüler. Devlet 6 sene başsız kaldı. Leon'un diğer oğlu Toros İstanbul'dan kaçtı ve Kiliya'ya yeniden hâkim oldu. (1144) Bir süre sonra da Bizanslılarla anlaştı.

I. Leon zamanında 1132'ye kadar, Wakha, Sis, Anazarbus, Mamistra, Adana, Tarsus Rupenyan'ların eline geçti.

Bizans İmparatoru II. Komnenos 1137 - 38'de bütün Kilikya'yı geri aldı.

II. Toros (1145 - 68) dağ kalelerini, Mleh (1170 - 75) ise, Türklerin yardımı ile ova şehirlerini Bizans'tan istirdat etti.

Bu suretle Kilikyada Ermeni hâkimiyeti tekrar kurulmuş oluyordu.

Uzun mücadelelerden sonra II. LEON (Büyük LEON) Haçlıların komutanlarından Alman İmparatoru FREDERİK BARBAROS'un yardımı ile 1198'de Kilikya Kralı oldu.

Krallık tacını MLEH'in oğlundan aldı. Tarsus'ta Kardinal Conrad Von WİTTELSBACH tarafından bu taç kendisine giydirildi. Bizans İmparatoru bu durum karşısında ikinci bir taç göndererek bu krallığı tanıdı.

Bu suretle Kilikya Ermeni devletinin batı Hristiyanlık âlemi ile münâsebetleri büsbütün gelişmiş oluyordu.

Bu zatın zamanında Kilikya genişledi. Müslümanlarla Haçlılar arasında iki asır devam eden mücadele, Kilikya Ermenilerinin bu durumdan faydalanarak, uzun yıllar serbest kalabilmelerine, Haçlılarla siyasî, dinî ve ailevî bağlar kurmak suretile, hâkimiyetlerini bu müddet boyunca rahatlıkla devam ettirmelerine imkân vermiştir.

LEON sarayını ve devlet teşkilâtını batı usullerine göre yeniden tanzim etti. Ermeniceye pek çok Fransızca kelime girerek lisan zenginleşti. BARON kelimesi de Ermeniceye bu devirde girmiştir.

Ermenistan Krallığı Venedik ve Cenevizlilerle doğu arasında ticarî rol oynamaya başlamış, İskenderun körfezi (bilhassa Lajazzo limanı) İskenderiye ile rekabet edecek bir hale gelmişti.

II. Leon'un oğlu olmadığından, ölümünde kızı ZABEL taç giymiş ve kocası Philip ANTİOCH'dan ayrılarak, Lambron Baronu olan kral naibi Konstantinin oğlu HAYTON (I. HETUM) ile evlenmişti.

Bu suretle HETOMYAN sülâlesi iktidara gelmiş oluyordu.

Fakat tarih durmuyor; yeni istilâlar, yeni mücadeleler başlıyordu. Evvelâ Moğol istilâsı bu bölgelere kadar uzandı. Ermeniler bir süre onlarla da anlaşarak Müslümanlara karşı beraber mücadele imkânını buldular. HETUM, Moğolların yardımı ile HALEP ve ŞAM'ı almış, yerine geçen oğlu da aynı po-

litikayı takip etmişti. Fakat Moğol istilâsı geçici bir sel niteliğinde idi. Nitekim geldi, yaktı, yıktı ve gitti.

V. Leon zamanında Batıdan hiç bir yardım gelmeyeceği anlaşılınca Kral, Melik Nâsır ile anlaşmış ve (**Bâdema Batı Hristiyanları ile hiçbir münâsebette ve dostlukta bulunmayacağına**) İncil ve Haç üzerine yemin etmişti. (1334)

Fakat, 2 sene sonra sözünden döndü. Papa ile temasa geçti. Mısır Sultanı Kilikya'yı işgâl etti. Kralın Papa ile temasa devam etmesi üzerine Ermeniler de ikiye bölündüler. Bir kısmı, kral ile beraber batı taraftarı, diğerleri dinî reislerinin emrinde bunlara karşı birleştiler ve birbirleriyle mücadele ettiler.

Bu sıralarda MEMLÛK Sultanı BAYBARS Suriye ve Antakya'yı işgâl etmiş, Ermenistan küçülmüştü. Kilikya Krallığı için bundan sonraki yıllar da bir mücadele ve anarşi devri olmuştur.

1347'de Lajazzo limanı, 1359'da Adana, Tarsus ve Kilikya ovası, 1375'de başkent SİS şehri de Memlûklar tarafından işgâl edildi.

Ermeniler, bölgede her gün biraz daha yerleşen ve kuvvetlenen Müslüman devletlere karşı yardım istedikleri Papa'dan ve Bizanstan hiç bir yardım görmediler. Sadece, Papa mütemadiyen KATOLİK olmaları, Bizans da ORTODOKS olmaları için uğraşmış, hattâ tazyik etmişlerdi.

Başka türlü yaşamak imkânı göremeyen bir kısım Ermeniler bu teklifleri kabul etmek zorunda kalmış, bu defa da, bunlarla kabul etmeyenler arasında bir mücadele başlamış, savaşlar olmuştur.

V. Leon'un oğlu olmadığından RUPENYAN - HETOMYAN sülâlesi, 246 sene, 14 kral tarafmdan, Kilikya'yı bazan bir krallık, bazan bir beylik olarak, bazan kısa süren bağımsızlık, bazan Haçlılara, Bizansa, Moğollara, Memlûklara tâbi veya yarı müstakil bir devlet olarak idare ettikten sonra son bulmuştur.

Kilikya Ermeni Krallığı tahtına bu defa Kıbrıslı, GUY de LUSİGNAN Kral olarak seçilmiş, bu da 1344 yılında öldürüldüğünden yerine evvelâ IV. sonra da V. Konstantin geçmiştir. V. Konstantin de öldürülünce, Guy de LUSİGNAN'ın yeğeni VI. Leon Kral olmuştur. (1375)

50 sene kadar anarşi içinde devam eden ve zaman zaman hâkimiyetini kaybeden, bir krallıktan ziyade bir derebeyliğini andıran ve çoğu yabancı olan kralların idaresinden sonra, Kilikya Ermeni Krallığı 1393 yılında büsbütün ortadan kalkmıştır.

Bugün bütün dünyadaki Ermeniler arasmda mevcut olan Katolik ve Ortodoks Ermeniler, o mücadele devirlerinden arta kalan mezhep ayrılığı mücadelesinin zamanımıza kadar devam etmiş temsilcileridir. Ermenilerin büyük kısmı halâ Gregoriyen mezhebindendir. Bu hususu daha etraflı olarak (Ermeniler'de Din) bahsinde inceleyeceğiz.

Yukarıda özet olarak verdiğimiz izahat bize gösteriyor ki, Ermenistan denilen bölge, Türkler buraları istilâ edip, asırlarca devam edecek bir devletin kurulmasını sağlayıncaya kadar, uzun asırlar dört istikametten gelen istilâ kuvvetlerinin bir geçit yeri olmuştur.

Bu istilâ orduları bazen sadece gelmiş geçmiş, bazen de bölgede kısa veya uzun süreli, muvakkat hâkimiyetler tesis etmişlerdir. Bu hâkimiyetler zamanında Ermenilerin gerek birbirleriyle, gerekse bölgede yaşayan diğer kavimlerle mütemadî mücadeleleri yüzünden, devamlı, mütecanis ve bağımsız bir devlet kurmaları mümkün olamamıştır.

Kilikya Ermeni Kralı I. HETOM'un,
Selçuklular adına çıkardığı paralar

Ö Z E T :

Müsbet bir bilgi ve vesikaya istinat etmemekle beraber, HAYK Sülâlesi devrini de sayacak olursak, takriben 38 asırlık bir tarihi şöylece özetleyebiliriz

1 — Hayk sülâlesi devri, müsbet, ilmî ve tarihî bir vesikaya dayanmaz. sonradan yakıştırılmış mitolojik bir tarihdir.

2 — Hayk sülâlesinin hâkim olduğu söylenen devrin son zamanlarında, Büyük İskender'in istilâsından evvelki devrede, Ermenistan denilen bölge İranlılara tâbi idi. İranlılar tarafından tayin edilen valilerle idare edilirlerdi.

3 — İskender'den sonra da, Makedonya'lılar - Selefkus'lar ve Part'lar devrinde yine bu devletlerin tayin ettiği kendilerine sadık ve tâbi valiler, beyler veya küçük krallar memleketi idare etmişlerdir.

4 — Bundan sonra gelen krallar devri, büyük ölçüde anarşi ile mücadeleler devridir. Kralların menşei kesin olarak malûm değildir. Esasen bütün Ermeniler ve Ermenistan denilen ülkenin tamamı, hiç bir zaman bir hükümdar tarafından idare edilen, halkı mütecanis bir memleket ve devlet halini alamamıştır. Küçük küçük krallar muayyen bölgelere hükmetmiş, ancak bunlar da çok zaman civardaki daha büyük devletlere tâbi olarak ülkelerini idare etmişlerdir. Hattâ, zaman zaman da biribirleriyle mücadele etmişlerdir.

5 — Milâttan hemen evvel ve hemen sonraki 2 asırlık devir Roma hâkimiyetinde geçmiştir.

6 — Daha sonra memleket uzun yıllar İran ve Roma arasında, ondan sonra da Bizans, İran ve Araplar arasında bir mücadele sahası olmuştur.

VII. yüzyılda memleketin büyük kısmına sahip ve hâkim olan Müslüman Araplar, Ermenistam vergiye bağlayıp kendilerine tâbi olarak yaşamalarına müsade etmek siyasetini güttüklerinden, kendi bölgelerinde küçük küçük bir çok krallıklar ihdas etmişlerdir.

7 — Bilâhare Bizanslılar ve Selçuklar bu küçük krallıkların (daha doğrusu derebeyliklerinin) hâkimiyetine son vermişlerdir.

8 — **Kilikya Krallığına gelince :** Haçh - Müslüman mücadelelerinden faydalanarak kurulan ve yaşayan bu devletin eski Ermeni Devletlerinden pek farkı olmamış, bu mücadeleler sayesinde bir müddet varlığını muhafaza eden bir küçük krallık olarak yaşadıktan sonra, Türklerin bütün orta doğuya hâkim olmaları neticesinde büsbütün ortadan kalkmışlardır.

ERMENİ IRKI

Ermenilerin Etnik ve Antropolojik bakımdan da tam ve güvenilir ilmî bir etüdü yapılmamıştır. Bu konuda bazı yabancı kaynaklarda tesadüf edilen bilgiler, etüdü yapanların şahsî müşahadelerine ve kendilerinden evvel yazılmış eserlerden alınan bilgilere müstenittir.

Etüdlerin istinad ettiği bu bilgiler de ilmî olmaktan çok uzaktır. Ancak aralarında bir benzerlik ve beraberlik olduğu dikkati çeker.

Ermeniler hakkında hazırladığımız eser ne kadar küçük olursa olsun, okuyucularımıza bu bakımdan da bir bilgi verebilmek için, bazı yabancı eserlerde bu hususta ileri sürülen fikirleri de kitabımıza alacağız.

Profesör R. Vernont diyor ki :

(Ermeniler, İran dillerinden hissedilir derecede farklı bir dil konuşurlar. Fizik itibariyle de çok az mütecanistirler. Umumiyetle İran ailesinden ayrıdırlar. Bunlar Türkiye'den Rusya'ya, Rusya'dan merkezî Asya içlerine, güney doğu Avrupa'ya ve Ararat bölgesine gelişi güzel dağılmışlardır.

Bu bölgelerde Türkler, Kürtler, Samîler ve Moğollarla karışmışlardır. Fakat bir kısmının gösterdiği müşterek evsaf Ermeni tipi olarak kabul edilirse, bu şöyle ifade edilebilir : Ortadan biraz uzun boy, beyaz deri, siyah saç, kara göz, ekseriya kartal burun, geniş ağız.)

E. Chanter'de :

(Ermenilerin tesanüdü daha çok Karabağ ile Aras ve Kura Nehrinin yukarı havzalarındadır. (Yani Güney Kafkasya'da)

Oralarda ekseriya kafa ölçüleri vasatisi 83 - 86'dır. Samî tesirinin daha karakteristik evsafını haiz olanlar Aras Vadisinde Erivan ve Migri'dedir. Rusya'da bulunan Ermenilerin

hemen hepsi brakisefal, koyu esmer, ortadan uzunca boylu, Asyah bir tipdir. Bazı Türk kabileleri ve Azerbaycanlılarla aşikâr irtibat ve alâkaları vardır) diyor.

J. Deniker ise, Ermenileri İran gurubundan sayıyor. Kesif olarak Van gölü, Ararat dağı eteklerinde yaşadıklarını, geriye kalanların dağınık bir şekilde güney batı Asya, Kafkasya, cenubî Rusya'da yaşadıklarını söyledikten sonra :

(Ermeniler maddî birçok unsurlardan müteşekkil ve karışık bir ırk kitlesidir. Boyları yer yer değişmekte ve 163 ile 169 arasında, kısa başlı, 85 - 87 baş ölçüsünde, ırkları Hindû, Afgan, Asurî ve Türk ırklarından müteşekkildir) diyor.

Robert de CAİS : (Ermeniler Pamir yaylalarından gelen ARYEN boylarla, Mezopotamyadan kuzeye çıkan SAMÎ ırka mensup aşiretlerin karışımıdır.....

Kürtlerle Ermenileri biribirinden ayırmak mümkün değildir. Yakın akrabadırlar) demiştir.

N. KASSOVİCH ise, kan grupları ve antropolojik rabıtalar hakkında bir etüd yaparak (Ermeni ırkı mütecanis bir ırk değildir) diye yazmıştır.

W. S. MONROE : (Ermeniler ırk itibarı ile İranlı, Kürt, Belûç ve çingenelerle hısımdırlar. Renkleri beyazdan zeytin rengine kadar çeşitlidir. Sakalları lepiska veya kestane renginde, gözleri iri, siyah veya mavi; burunları yahudilerin ki gibi mütebariz bir şekilde çıkıntılıdır.

Yahudilerle fiziki ve ruhî bir çok müşterek tarafları vardır. Kendilerine "Hristiyan Yahudi" veya "Vaftiz edilmiş Yahudi" denmesinin sebebi budur) diyor.

Bu görüşlerde bir isabet ve umumiyetle bir benzerlik vardır. Hakikaten Ermenilerle, aynı bölgede beraber yaşadıkları diğer kavimleri biribirlerinden ayırmak zordur.

Bunun başlıca sebebi, bölgenin bir geçit yeri olması dolayısı ile bir çok kavimlerin buradan gelip geçtikleri, bir kısmının buralarda yerleştikleri ve biribirleri ile karışmış oldukları gerçeğidir.

Ermenilerin ayrı bir ırk ve millet olarak, başka bir ülkeden buralara gelip yerleştiklerini kesin olarak tesbit edebilsek dahi, kendilerinden evvel asırlarca bu bölgelere ve uzun süre

kendilerine de hükmeden ve yine uzun asırlar beraber yaşadıkları, Asurî'ler, Nairî'ler, Urartu'lar, İber'ler, çeşitli Kürt aşiretleri ile sayılamayacak kadar çok olan diğer kavimlerle karıştıkları muhakkaktır.

Makedonya, Roma, Bizans, Arap istilâ orduları ile bu bölgeye gelen insanlardan buralarda kalanlar da bunların arasında erimiştir.

Devletleri inkıraz edince bu insanların nesli de beraber inkıraz edemeyeceğine göre, bu gün o bölgeler ahalisinin, son asırlarda belli bölgelerden gelip buralara yerleşen belli bir kısmı hariç, hepsi bu eski tarihin biribirine kaynaşmış ve karışmış bakiyeleri olması gayet tabiidir.

M. BROSSET'in (**Arkeoloji raporları**) ve (**ANİ ÖRENLERİ**) isimli eserlerinde, ANİ'deki (**kolu uzun oğulları**) nın ana dillerinin Türkçe olduğu yazılıdır. Demek ki, ANİ'li Gregorien Ermeni sayılan bu insanlar da Orta - Asya menşelidir.

Meşhur müsteşrik (Şarkiyatçı) V. MİNORSKY, 1938'de müsteşrikler kongresinde : (**Doğu Türkistan'dan gelen SAKA (İskit) Türklerinin, M.E. VII. yüzyılda batıya geldikleri zaman, Azak bölgesindeki Kimmer'lerin Kafkas dağları güneyine geçip kendilerine bir yurt ararken Urartu'larla savaştıklarını, aynı asırda SAKA'ların bunları takip edip URARTU'ları yendiklerini ve Aras - Kura nehirleri bölgesinde yerleştiklerini**) belirtmiştir.

N. ADONTZ da kendi eserinde bu bilgilere yer vermiş ve teferruatı ile anlatmıştır.

XIII. yüzyılda Gence'li KİRAKOS ve Ermeni tarihçisi VARDAN tarafından yazılan eserlere göre, buradaki bazı Kürt kabile ve beyleri GREGORİEN Hristiyan olmuşlardır. ANİ bölgesine hükmeden (**Kolu Uzun Oğulları**) da bunlardandır. Bu Kürt asıllı insanlar Gregorien olunca inançları ile beraber etnik özellikleri de değişemeyeceğine göre daha evvel belirttiğimiz, (**bölge halkından Hristiyan olanların, ırk farkları dikkat nazarına alınmadan, Ermeni milletini teşkil ettikleri**) hakkındaki görüşün doğru olduğu neticesine varılmaktadır.

Esasen daha evvel de belirttiğimiz gibi, ERMENİ kelimesi, sonra'dan ortaya çıkmış, muayyen bir manâsı olan ve muayyen bir bölgeye verilmiş COGRAFİ BİR İSİM'dir. Bu coğrafî bölgede yaşayan değişik ırktan insanların tamamına verilmiş bir isimdir. Bir ırk ismi değildir.

Kaldı ki, MAMİKON'lar gibi, ilk Ermeni Kralı sayılan ARŞAK gibi, Kirkor LUSAVORİÇ gibi, bir çok, hem idarî, hem dinî, en önemli liderlerin etnik menşeleri hakkında bir çok eski eserlerde biribirine uyan bilgiler vardır. Bunlara göre, bu zevat Asya menşelidir. Bunların biribirile de ırk birliği yoktur.

Bu gün, ırk birliği esasına dayanan, şövenist bir milliyetçilik zihniyetinin geçer akça olmayışının esas sebeplerinden birisi de budur. Yalnız Ermeniler değil, bir çok milletler aynı durumda ırk bakımından karışık bir haldedirler.

ERMENİLERİN HUSUSİYETLERİ

San'at kabiliyetleri başta gelir. Muayyen san'atları benimsemiş ve geliştirmişlerdir. Kuyumculuk ve mimarîde bilhassa büyük kabiliyet göstermişlerdir.

Hristiyanlıktan evvelki sanat eserleri hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Eski eserlerinden olan GARNİ mâbedi harabesinde Greco - Romen tesiri görülür.

1001 yılında biten ANİ Katedrali, meşhur mimar TRDAT tarafından yapılmıştır. Bu zatın İstanbul'a da götürülerek, AYASOFYA'nm kubbesini tamir ettiği bazı eserlerde yazılmıştır.

Çalışkan, vefakâr, sadık, dost temayüllü insanlardır.

Muhite intibak kabiliyetleri fazladır. Din ve dil'de mutaassıp değillerdir. Fakat dostluklarına olduğu gibi inançlarına ve itikatlarına da sadık ve bağlıdırlar. Bu yüzden büyük mahrumiyetler ve eziyetler pahasına bile olsa, büyük bir ekseriyeti, asırlar boyu devam eden baskılara rağmen, dinlerini ve mezheplerini değiştirmemişlerdir.

ERMENİ DİLİ

Ermeni dilinin aslı hakkında da emin bilgiler yoktur. İncili Ermeniceye tercüme ederken kullanılan yazı dilinin menşei malûm değildir. Ancak, bilhassa İncilin tercümesi sırasında Ermeniceye birçok yabancı kelimeler alınmıştır.

Dilleri daha çok Asurîlerin, İranlıların, Part'ların ve Yunan'lıların tesiri altında gelişmiştir.

Ermeniler zaman zaman Farsça, Rumca, daha sonraları da Türkçe kullanmışlardır.

Halkın kullandığı Ermenice bilhassa Hristiyanlıktan evvel zengin bir lisan değildi.

Le Normand bu hususta :

(Ermenice, İran gurubunun bir lehçesi ile mütenazır olarak Zend ve Farsça ile teşekkül etmiştir. Eski şeklini bize gösterecek hiç bir eser yoktur) diyor.

Delegarde, Gosche, Windischmann, Peterman da aşağı yukarı aynı hükme varırlar.

Diğer bir kısım âlimler de, Ermenicenin aslen Turanî bir dil olduğunu, daha sonra Farsça ve Rumcanın tesirinde kaldığını söylerler.

De Morgan ise :

(Bu dilde Asurî, İbranî, İranî, Med, Gürcü, Mingrel, Laz, Urartu, Nairî, İskit, Grek, Arap, Türk, Moğol, Kürt, Lâtin, Rus kelimeleri vardır. **Hristiyanhktan evvel yazıları olmadığından Ermenilerin eski asıl dilini bildiren hiç bir eser yoktur)** diyor.

Webster's lügati, Hint - Avrupa dilleri ailesi içinde, Ermeniceyi bu ailenin diğer dilleriyle hiç münâsebeti olmayan bir dil olarak gösterir.

Ermenicenin bir yazı ve edebiyat dili olması İncilin tercümesinden sonradır. Bu dile (Kırapar) yazı dili veya (eski dil) denmiştir. Daha sonraları bilhassa Yunanistana gidip tahsil gördükten sonra memleketlerine dönen Ermenilerin tesiriyle ve daha çok âyinler, ilâhiler ve dualar yoluyla Ermenice büyük ölçüde Yunancanın da tesiri altında kalmıştır.

Ermeni alfabesi 38 harften ibaret olup, din adamlarından **MESROP** tarafından V. yüzyılda ihdas edilmiştir. **MESROP** alfabesi veya **DANYELLİ** denilen bu yazının, Yeni Sey ve Göktürk oyma yazısı ile benzerliği vardır.

11 harf tamamen Göktürk alfabesine benzer. **Kırapar** (Grapar) denilen ve Turanî unsuru bol olan Ermenice bu alfabe ile yazılmıştır.

ERMENİ EDEBİYATI

Hristiyanlıktan evvelki Ermenice folklör ve destan bakımından oldukça zengindir. Bunların mevzuu Hint, İran, Asur ve Yunan mitolojilerinin ve eski dinlerinin büyük ölçüde tesiri altında kalınarak seçilmiştir.

Hristiyanlığın kabulünden sonra bunlar ve eski putperestlik devirlerine ait eserler dinî lider Kirkor LUSAVORİÇ tarafından, bu devrin tekrar avdet etmemesi düşüncesiyle, toplanıp tahrip edilmiştir.

V. yüzyıldan sonra edebiyata dinî eserler, dualar, ilâhiler hâkim olmuştur. V. yüzyılda Katogikos SAHAK (İSAK) Yunanistan'da tahsil görmüş ve Ermeni alfabesinin mucidi MESROP ile birlikte İncili ve bir çok dinî eserleri Ermeniceye çevirmişlerdir.

Ermeni edebiyatında bariz olarak üç devre göze çarpar.

1 — IV. ile XII. yüzyıllar arası, klâsiklerin, yabancı eserlerin Ermeniceye tercüme edildiği, yabancı mitoloji edebiyatının Ermeni edebiyatına müessir olduğu bir devredir. 951-1003 yıllarında yaşayan St. Gregory NAREKATZİ bu devrin meşhur şairidir.

2 — XII. yüzyılda Haçlı Seferleri devrinde daha çok Kilikya'da başlayan ve tesirleri XVIII. yüzyıla kadar devam eden devredir.

3 — XVIII. yüzyılda başlayan, Ermeni dilinin tekâmülünü sağlayan, Avrupa klâsiklerinin Ermeniceye çevrildiği, tarih, dil ve din üzerinde çalışıldığı, Ermeni eserlerinin Batıya tanıtıldığı devredir.

Bu devri açanların başında, Sivaslı Mihitar tarafından kurulan (Mihitarist Katolik Teşkilâtı) vardır.

Ermeni edebiyatı daha sonra Tiflis ve Moskovada da gelişmeler kaydetmiştir. Bu devrin hususiyeti, Ermeni dil ve edebiyatı üzerinde siyasî tesirler ve teşvikler üzerine, milliyetçüik cereyanlarının hâkim olmasıdır. Bilhassa İstanbul, Venedik ve Tiflis birer merkez halinde gelişmelere sahne olmuştur.

XIX. yüzyılda faaliyet bu sahaya inhisar etmiş (Ettirilmiş), lisan gelişmiş, şair ve muharrirler elem, ıstırap ve kin dolu eserleriyle Ermeni milliyetçiliği ve istiklâl fikirlerini terennüm etmişlerdir.

ERMENİLERDE DİN

Hristiyanlıktan evvelki Ermeniler, İranlılar gibi güneşe, aya, ateşe, suya, toprağa, rüzgâra, tepelere, daima karlı Ağrı (Ararat - Masis), Nemrut, Süphan gibi dağlara, yıldızlara, burçlara, büyük sulara, köpeklere, güvercin, kartal, şahin gibi kuşlara, ağaçlara, kayalara, muhayyel mâbudlara (Yani kısaca tabiata) taparlardı.

Mâbetleri yoktu. Açıkta ibadet ederlerdi.

İlk zamanların bu itiyatlarını Hristiyanlığın örf ve âdetleri içinde bile muhafaza etmişlerdir.

Kiliselerinin halâ doğuya dönük olması, âyinlerde doğuya dönerek dua etmeleri, güneşe ait ilâhiler okumaları, güneşe (Allahın bir gözü) denilmesi; Ermenilere İranlılardan intikal eden ve Hristiyanlıktan evvel Ağustos ayında tesid edilen gül bayramım (Vartevar), Ermenilerin daha sonraları (Tecelli-i İsa Yortusu) olarak devam ettirmeleri, bu eski mitolojik devir itiyadının devamıdır. Ermeni mitolojisi ile Roma, Yunan ve İran mitolojisinin büyük ölçüde benzerliği vardır.

İranlılar gerek Hristiyanlıktan evvel, gerek daha sonraları Ermenileri kendi dinlerini kabule zorlamışlardır. Bu gün büe Zerdüştlük, Putperestlik devrinin bazı tesirlerinin göze çarpmasının sebebi budur.

Bazı kaynaklara göre, Aşağı Ermenistan Kralı Apkar devrinde, Apkar'm cüzzam illetinden kurtulması için Hazreti İsa'nın yardımım istemesi ve Havariyundan **Tatyos** ve **Potogomiyos**'un İncil Ermenistan'a getirmeleri üzerine Ermeniler Hristiyan olmuşlardır. Fakat bundan sonra tekrar eski dine dönülmüş veya eski din hâkim kalmıştır.

Daha kesin bilgilere göre Hristiyanhk devamlı olarak IV. yüzyılın ilk yılında (300) Ermenistan'a girmiş, esas yerleşmesi

KRİKOR LUSAVORİÇ (1) (Nur Saçıcı, Aydınlatıcı) in gayretiyle olmuştur. Krikor LUSAVORİÇ, tahminen M. S. 300 yıllarında Anazarbus'lu LEONTİUS tarafından ruhanî rütbe tevcih edilmiş ve takdis edilmiş ilk ruhanî reistir.

Bu devirde evvelâ Kral DERTAND (Tridat) üe karısı **Asken, kız kardeşi Hosrovituht** ve daha sonraları bölge halkının büyük kısmı Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.

Bu yüzden Ermeniler, devlet dini olarak Hristiyanlığı kabul eden ilk millet sayılırlar.

Krikor LUSAVORİÇ eski mâbetleri yıktırmış, bir çok eski eserleri tahrip ettirmiştir. Muş'taki ARDAŞAT ük dinî merkezleri idi. Bu ruhanî makam 1,5 asır kadar (439 yılına kadar) KRİKOR ve oğullarına verilmiş, bu sülâlenin son lideri SAHAK'ın çocuğu olmadığından, ondan sonra dinî liderler rahipler arasından seçimle tayin edilmişlerdir.

Krikor'un oğlu ve halefi ARISTAK, İmparator Büyük Konstantin'in emri üe, 325 yılında İznik'de toplanan ilk Konsil'de Arsaklıların temsilcisi idi.

Bunlar kendilerine Katogikos (Katolikos - Milletin Mümessili) ünvanını vermişlerdi. Dinî liderler olmakla beraber siyasî işlerde de büyük rolleri olmuştur. Merkezlerini Muştan Eçmiyazin'e naklettüer. Daha sonra bu merkez Tovin'e nakledilmişse de VII. yüzyıldan sonra (Allahın yegâne mevlûdunun indiği yer) mânasına gelen Eçmiyazin yine önem kazanmıştır. Bugün de, Ermenilerin çoğunluğunun tâbi olduğu, Ermeni Apostolik (Ortodoks) Küisesinin en yüksek makamı EÇMİYAZİN'dedir.

Ermeni Kilisesinin esaslarını kuran bu zâta atfen, Ermenilerin büyük kısmının mensup olduğu mezhebe (Krikoriye - Gregoriyen, Lusavorçagan **"Nur Saçıcı"** veya Ugapar) denilmiştir.

Hristiyanlıktaki ihtilâfları halletmek için IV. yüzyıldan başlayarak asırlar boyunca İznik, Ayaslug (EFES) ve İstanbul'da ve son olarak Roma'da toplanan Şûraların aldıkları ka-

---

(1) Krikor Lusavoriç'i bazı eserler part'lı, bir kısım eserler'de İranlı olarak gösterirler.
O devirde kral olan II. Tridat'ın sekreteri Romalı Agathangelos : (Bu bölge halkı'nın Torkom (Türkmen); Krikor'un ise, büyük Arsaklılar'dan tahta geçemeyen Suren - Bahlav ailesinden aslen Horasan'lı ANAK bey'in oğlu olduğunu yazar.

rarlara rağmen ihtilâflar tamamen halledilememiştir. Takriben 20 toplantı yapılmışsa da Ermeni Kilisesi bunlardan ilk üçünü, Rum Ortodoks Kilisesi de ilk 7'sini tanımışlardır.

İlk üç meclisin kararlarına uyan Ermeni Kilisesi o sıralarda İranlılarla devamlı mücadelede olduklarından, 451'de toplanan CHALCEDOİNE şûrasına iştirak edememişlerdi. Bu yüzden ve daha çok siyasî durum dolayısıyle V. yüzyılda Bizans ve Roma Kiliselerinden tamamen ayrılmışlar ve Monofizm'i (Yani Hazreti İsa'da yalnız lahûtî tabiat bulunduğunu) kabul etmişlerdir.

Ermeniler, İran Hükümdarı Yezdcerd'e karşı dinlerini koruma savaşı yaparlarken Bizans kendilerine yardım etmemişti. Ve bu durum Ermenilerin tekrar İran hâkimiyetine girmesine sebep olmuştu.

527'de Tovin'de toplanan yeni bir Şûra daha evvel alınan kararları reddetmiştir. Daha sonraki toplantılarda da Bizans ve Roma Kiliseleriyle her türlü münâsebetin kesilmesi kararı alınmıştır. Bu kararlarda İran'ın büyük tesiri olsa gerektir.

İran'ı istilâ eden Bizans İmparatoru HERAKLİUS'un da iştirak ettiği bir toplantıda, M. S. 632'de Erzurum'da KARİN Ermeni Sinodu, Bizanslılar ile anlaşmış ise de, 645'te DVİN sinodu yine MONOFİZM üzerinde durmuş ve Ermenilerin çoğunluğu bu mezhebi terketmemiştir.

İlk zamanlarda İran'ın kendi dinlerini Ermenilere kabul ettirmek için yaptığı uzun mücadelelerden sonra, Bizans Kilisesi de Ermenilere kendi mezhep ve görüşlerini kabul ettirmek için asırlarca uğraşmıştır. Bilhassa V. - XII. yüzyıllar arasında zaman zaman yapılan toplantılarda, bazan Katogikoslar Ermeniler adına bu teklifleri kabul ettikleri halde, Ermeniler bunları tanımadılar.

Ondan sonra Ermeni Kilisesi aynı maksatla Lâtin Kilisesi ile mücadele etti. Asırlar boyunca yapılan mücadelelerde Ermeniler kendi Katogikoslarına rağmen Lâtin Kilisesi ile de birleşmemekte ısrar ettiler. Bir ara siyasî tesirler dolayısiyle Kilikya'nın Lâtin dostluğu üzerine, Doğu Ermenileri Sis Katogikos'luğuna da itimat etmediler. Bu durum üzerine daha sonra Kilikya'lılar da ANİ Ermeni Kilisesine iltihak etmiştir.

Fakat bir kısım Ermeniler Papa tarafından **I. Pier Abraham** unvanı ile Sis Patrikliğine getirtilen **Abraham Ardvzian'ı** takiben Katolik olmuş ve Katolik kalmışlardır.

Katolikler de daha sonra kendi aralarında ayrılmışlardır. Bu husus (Ermenilerin birbirleriyle mücadelesi bahsinde izah edilecektir.)

Daha evvel de belirttiğimiz gibi, siyasî zaruretler ile Lâtin Kilisesine boyun eğen kral ve taraftarlarına karşı dinî liderler ve taraftarları uzun mücadeleler yapmışlardır.

Bu mücadele bu kadarla da bitmemiştir. Daha sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğunun verdiği din ve mezhep hürriyetinden faydalanarak bir kısım Protestan Misyonerlerle, Katolik Mihitaristler, zaman zaman Türkiye Ermenilerini kendi mezheplerine çevirmeye çalışmışlardır. Gregoriyen Ermenilerin büyük kısmı, evvelce olduğu gibi, Osmanlılar devrinde de bu mücadeleye rağmen mezheplerini değiştirmemişlerdir. Osmanlılar devrinde bu mücadele açık olarak bilhassa 1641'de Patrikhanenin Samatya'dan Kumkapıya nakli sırasında başlamış, burada muvaffak olamayan Katolik Papazlar bilâhare Doğu vilâyetlerine giderek oradaki Ermeniler arasmda propaganda yapmışlardır.

Bütün bu mücadelelerin neticesi olarak 1701 - 1702 yıllarında bir kısım Gregoriyenler Papaya temayül ederek Katolikliği kabul etmişlerdir. 1810'da Katolik Ermenilerin yeni bir birleşme teklifi Gregoriyenler tarafından kabul edilmemiştir.

Ermeni Katoliklerinin Osmanlı Ülkesinde ayrı bir cemaat halinde, resmen ayrı bir Patriğe sahip olmaları ilk defa 1830'da verilen müsade ile mümkün olabilmiştir.

Protestanlık ise 1828'den sonra Amerika'nın ve Amerikalı Misyonerlerin, daha sonra da İngilizlerin gayretiyle Ermeniler arasma girmeye çalıştı. Bunların da müstakil bir Patriğe (Protestan millet vekiline) sahip olmaları 1850'de mümkün olmuştur.

Şunu bilhassa ve ehemmiyetle belirtmek isterim ki, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermenilerin din ve mezhep mücadelesi devletin hâkim unsuru olan Müslümanlarla değil, başka başka mezhebe mensup Ermenilerin birbirleri arasmda cereyan etmiştir. Bir Ermeni yazar bu hususta, (**Türkiye'de Ermeniler bir taraftan en yüksek mevkilere yükselirken diğer taraftan kan icabı imiş gibi birbirlerine girerek cemaat kavgalarına fasıla ile devam ediyorlardı**) demektedir. Bu yüzden Ermenilerin din bahsi başlı başına bir esere konu olabilir. Ama bizim maksadımız o değildir. Bu yüzden fazla teferruata

girmeyeceğiz. Biz sadece Ermenilerin bütün hususiyetleri hakkında olduğu gibi, dinleri hakkında da kâfi malûmat vermekle yetineceğiz. Muhtelif mezheplere mensup Ermenilerin ayrı ve müstakil bir cemaat olma haklarının gecikmesinin baş âmili, Ermeni Patriklerinin buna muvafakat etmemesidir. Yoksa Osmanlılar onları iç işlerine asla karışmazlardı. Hattâ Patrikler mezhep değiştiren Ermenilere karşı boykot dahi ilân etmişlerdir.

Bu tarihî gerçekler çok önemli bir noktayı gözlerimizin önüne koymaktadır.

Ermeniler nerede, hangi devletlerle münâsebette bulunmuşlarsa, bunların hepsi Ermenileri kendi din ve mezheplerine çevirmeye çalışmış; bazen dostça, bazen savaşlarla bu isteklerini tahakkuk ettirmeye uğraşmışlardır. İran'lıların, Bizans'lıların hattâ Gürcülerin asırlar boyu devam eden faaliyetleri ve Papanın uzun süre devam eden baskısı, bu düşüncenin inkâr kabul etmez delilleridir.

Ermeniler tarihleri boyunca komşu veya tâbi olarak çalıştıkları devletlerden sadece Türkler'den böyle bir baskıya mâruz kalmamışlardır. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Türklerin millî örf ve âdetleri kadar, İslâmiyetin başka dine mensup azınlıklar hakkındaki hükümleridir.

Yabancı kaynaklar bile bunu itiraf etmektedirler. Meselâ M. A. UBİÇİNİ Ermeni **PAZMAVEB**'in 1856 tarihli eserine dayanarak, Edirne Mutasarrıfı **Kıbrıslı Mehmet Paşa**'nın Kırım Harbinden evvel Edirneye geldiğinde halka hitaben söylediği şu sözleri ifade eder.

(İslâmiyet, reayalar (Başka dinden olan tab'a) hakkında **"onların hayatı bizim hayatımız, mesleği bizim mesleğimiz, onların şerefi bizim şerefimizdir. Binaenaleyh onların başından düşecek bir tek saçtan, mahrum bırakıldığı bir iğneden, gücüne gidecek bir söz, bir hareketten, Allah indinde mes'ul olacağımızı"** söylemiyor mu?

Sizler, dinimizi tefsire memur olan müfti ve din üleması bu sözlere ne dersiniz? (Onların hep birden **"doğru"** cevabı vermeleri üzerine)

Şu halde onları sevmek, onları savunmak bizim kutsal vazifemizdir. Âyinlerimiz ve âdetlerimiz başka olabilir. Fakat bizim câmie gitmemiz, onların kiliselerine veya sinagoglarına gitmeleri, hepimizin Allah'ın kulları olmamıza mâni olamaz. Bizler aynı babanın evlâtlarıyız. Binaenaleyh hepimiz kardeşiz.)

II. KISIM
TÜRK - ERMENİ İLİŞKİLERİ
(1048 - 1914)

OSMANLILAR'DAN EVVELKİ DURUM

Çoğu Ermeni olan muhtelif kaynaklara dayanarak edindiğimiz bilgilere göre Ermeniler, bidayetten XI. yüzyıla kadar çoğunlukla Kafkas'lar bölgesinde küçük bir sahada, daha sonra Büyük Ermenistan denilen ve 15 vilâyete ayrılan ülkede daha dağınık bir halde, bölgeye hâkim olan muhtelif devletlere tâbi olarak, zaman zaman da kısa süren bağımsızlıklar kazanarak bütün tarihlerini mücadele içinde geçirmişlerdir.

Bu mücadeleler siyasî bağımsızlık bakımından olduğu kadar, dinlerini, dillerini, örf ve âdetleri ile millî varlıklarını muhafaza edebilmek için de yapılmıştır.

Vatanperver, dinlerine, örf ve âdetlerine bağh bir millet oldukları, yüzyıllar boyunca kendilerini çok kuvvetli komşularına ve tâbi oldukları devletlere karşı koruyabilmiş ve varlıklarını kaybetmemiş olmalarıyla sâbittir.

Ancak, kuvvetli devletlerin devamlı geçit ve mücadele sahası olan bir bölgede, yüzyıllar boyunca verilen bu mücadele, elbetteki Ermeni topluluğuna birleşmek, bir bölgede yerleşmek, devamlı ve bağımsız bir devlet ve millet olmak, medeniyetlerini geliştirmek ve yaymak imkânı vermemiştir. Bu yüzden bugün o devirlerden kalma Ermeni Medeniyetinden pek az eser mevcuttur.

Bölgenin siyasî ve stratejik (Jeopolitik) önemi ve özelliği yüzünden, küçük bir milletin buraya hâkim olarak yerleşmesi ve yaşamasının müşkülâtı, hattâ imkânsızlığı, Ermenilerin zaman zaman batıya doğru küçük gruplar halinde göç etmelerine ve yayılmalarına sebep olmuştur. Bu göç, çoğunlukla kü-

çük Ermenistan denilen Fırat batısındaki üç vilâyet ile Kilikya bölgesine yapılmış, oralarda Ermeni toplulukları kurulmuştur. Daha sonra bu yayılma küçük gruplar halinde devam etmiştir. Bu suretle Osmanlılar devrinde İmparatorluğun hemen her vilâyetinde az veya çok bir Ermeni azınlığı teşekkül etmişti.

Evvelce de belirttiğimiz gibi, XI. yüzyılda, Kafkaslar bölgesinden Anadolu'ya giren Selçuklar, Ermenilerin daha büyük kitleler halinde yeniden ve çoğunlukla Kilikya'ya göçmelerine sebep olmuşlardır.

Bunlar, oradaki siyasî ve stratejik durumdan, özellikle Müslümanlar ile Haçlı orduları arasında uzun süren harplerin verdiği imkânlardan faydalanarak, birkaç yüzyıl daha küçük bir krallık halinde, fakat çok defa bir başka devlete tâbi olarak, yaşama imkânı bulmuşlardır.

Tabiî bu küçük krallık, Ermenilerin sadece bu bölgeye göçen bir kısmına istinat ediyordu. Diğerleri büyük Ermenistan'da, kısmen de Küçük Ermenistan'da, evvelden beri bu bölgelere hâkim olan devletlere ve kısmen şimdi onlara katılmış yeni bir kuvvet olan Selçuklara ve Selçuklara bağlı küçük Türk Devletlerine ve İlhan'lılara tâbi küçük beylikler halinde yaşıyorlardı. Büyük bir kısmı da bölgede diğer ırk ve dinden olan beylere tâbi küçük toprak sahibi köylülerdi.

Birbirleriyle münâsebetleri mahdut, hattâ hiç yoktu. Zaman zaman müstakilen veya tâbi oldukları devletlerle beraber birbirleriyle de mücadele halindeydiler. Bu hal, tıpkı XI. yüzyıla kadar olduğu gibi, hattâ ondan bile fazla olarak, gerek siyasî, gerek dinî, gerekse iktisadî ve sosyal bakımlardan birleşmelerine ve gelişmelerine mâni olmuştur.

Buna rağmen, sahip oldukları vasıflar yüzünden, bütün tarihleri boyunca olduğu gibi, bu devrede de diğer milletler içinde eriyip gitmemişler, siyasî bir birlik olarak değilse bile, küçük topluluklar halinde dinî birliklerini muhafaza edebilmişlerdir.

Selçuklar, Doğu Anadolu'ya hâkim oldukları zaman, bu bölge halkının büyük kısmı (Bir kısım Ermeniler de dahil) büyük arazi sahiplerinin elinde âdeta bir köle hayatı yaşıyorlardı.

Bölgeye hâkim olan Bizans'ın bunu düzeltecek tesiri ve kudreti yoktu. Bu yüzden halk, kendilerine vergiden başka bir mükellefiyet yüklemeyen, din ve mezheplerine karışmayan Selçukları bir kurtarıcı olarak karşılamıştı.

Bu kavimlerin ve bu arada Ermenilerin, muhtelif yabancı devlet, din ve mezheplerin tazyik ve tasallutundan kurtulmaları, bağımsız bir devlet olarak değilse bile, bağımsız ve kuvvetli bir devletin içinde ve o devletin asıl unsuru ve diğer tâbileri gibi aynı hak ve imkânlara sahip olarak barış ve güven içinde yaşama imkân ve fırsatı bulmaları, Selçuklular devrinde başlamış, Osmanlı Türklerinin yavaş yavaş bölgeyi hâkimiyetleri altına almaları ve uzun ömürlü, kuvvetli bir İmparatorluk haline gelmeleriyle tahakkuk etmiştir.

OSMANLI - ERMENİ İLİŞKİLERİ

Başlangıçtan 1839 yılına kadar :

Osmanlı Devletinin ilk kuruluş devresinde Ermeniler çoğunlukla yukarıda belirttiğimiz şekilde Kilikya'da ve Doğu Anadolu ile Kafkasya bölgelerinde küçük krallık ve beylikler halinde veya dağınık bir vaziyette, İran, Bizans, Gürcü, Selçuk Devletleri ve diğer küçük devlet ve beyliklerle karışık bir durumda ve bunlara tâbi bir halde bulunuyorlardı.

Osmanlılarla ilk münâsebetleri, Ermenilerin çok azınlıkta bulundukları batı bölgesinde başlamıştır. Osman Gazi 1324 yılında Bursayı devletine merkez yaptıktan sonra, Kütahya'daki Ermenilerin çoğu ve Ermeni ruhanî reisliği Bursaya nakledilmişti.

Bunlar çoğunlukla Kilikya Krallığının dağılması üzerine Kilikya'dan Karaman'a ve Kütahya'ya, oradan da Bursaya geçen Kilikyah Ermenilerdi. Gerek bu devrede, gerek daha sonra küçük Osmanlı ülkesi içindeki Ermeni azınlığı her zaman devletin en çok güvendiği unsurlardan biri olmuştu.

Daha sonraları Sivas - Malatya çevrelerine ve Fırat Nehrine kadar olan bölge Yıldırım Beyazıt devrinde alınmış ise de, pek kısa bir süre sonra Ankara Meydan Muharebesi üzerine (1402) Timur'un kuvvetleri bölgeye tamamen hâkim olmuşlardı.

Timur'un Anadolu'daki hâkimiyeti devamlı olamamış ve Osmanlı Devleti yarım asır içinde, Çelebi Mehmet zamanında Sivas - Amasya - Erzincan;

Fatih Sultan Mehmet zamanında, Karadeniz sahilinden itibaren Trabzon doğusu, Erzurum batısı, Erzincan doğusu, Kayseri doğusundan İçel sahillerine kadar uzanan hattın batısına tamamen hâkim olmuştur.

Yavuz Sultan Selim devrinde, Erzurum hariç olmak üzere, Bitlis - Musul hattının batısı, Kuzey Irak ve bütün Suriye, Kilikya arazisinin tamamı, Mısır ve Hicaz Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Ermenilerle meskûn sahanın tamamı, ancak Kanunî Sultan Süleyman Devrinde, (Türklerin büyük asrı) denilen XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına katılabilmiştir.

Fakat Türk - Ermeni münâsebetleri, bütün Ermenistan Türk toprakları içinde olmamakla beraber, büyük ölçüde İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmet zamanında, iki tarafın da karşılıklı itimat, güven ve sempatisini sağlayacak ve asırlarca süren karşılıklı iyi münâsebetlere mesnet olacak bir şekilde başlamıştı.

Bu sırada Ermeniler Kafkasya'da, Doğu Anadolu'da ve Kilikya'da, nüfus bakımından her yerde azınlık olmak şartiyle, müteaddit küçük kralhk ve beyliklerin bakiyeleri olan küçük beyliklerin (Özellikle kendilerine Kürt adı verilen Türk asıllı derebeylerinin) nüfuzu altında yaşıyorlardı.

Ermeniler bu devirde müstakilen ne siyasî, ne de sosyal bakımdan bir teşkilâta sahip değillerdi. Asırlarca kendilerine hükmeden bir çok devletler Ermenileri her bakımdan istismar etmiş, bilhassa iktisadî ve dinî bakımlardan kendilerine bağlamak için çeşitli baskılar yapmışlardı. Ermenileri kendileri tarafından hiç bir talep vâki olmadan himayesine alan, onlara diğer en kuvvetli unsurların bütün hak ve hukukunu sağlayarak devlete en sadık ve en güvenilir bir unsur haline getiren hükümdar, İstanbul'u fethederek artık bir devlet olmak vasfını kaybetmiş Bizans hâkimiyetine son veren ve Orta - Çağı kapatan **Fatih Sultan Mehmet** olmuştur.

İstanbul'a girer girmez, Fatih Sultan Mehmet'in ilk işi, hiçbir tazyik ve zorunluk mevcut olmamasına rağmen, sırf devletin baş prensibi olarak asırlarca tatbik edilen (din ve vicdan hürriyeti) ne olan inancından dolayı, Rum Patriğini çağırıp kendilerine cemaat olarak en geniş din hürriyetini bahşetmek olmuştu. Fatih Sultan Mehmed, Ermenilere de aynı hakkı tanımakta gecikmemiştir.

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde zayıf ve âciz bir azınlık halinde, yalnız tâbi oldukları derebeylerinin değil, diğer Hristiyanların da devamlı baskısı altında yaşayan Ermeniler için de bir Patrikhane tesis etmiş ve başına da Bursa'daki Ermeni Patriği **Ovakim** (Hovakim) i getirterek Ermenilerin din bakımından yönetimini bu Patrikhaneye vermişti.

Bu ferman Kumkapı Ermeni Patrikhanesinde uzun asırlar muhafaza edilmiştir. Buna göre Rum Ortodokslar dışındaki

bütün diğer din ve mezhep sahiplerinin din işlerinin tedviri görevi de Ermeni Patrikhanesine verilmişti.

Ermenice bir eserde, Sultanın Ermenilere gösterdiği bu özel alâkanın sebebi olarak, daha İstanbul'un fethinden evvel, Bursa'da Ermeni Patriği Ovakim'in Padişaha, (**İstanbul'u alarak bütün dünyaya hükmeden bir hükümdar olacağını müjdelemiş olması**) gösterilmektedir.

Sebep ne olursa olsun, bu icraatı ile Büyük Hükümdar Fatih Sultan Mehmed, tarihlerinde ilk defa olarak, Ermenilerin dinlerine, dillerine, örf ve âdetlerine serbest olarak sahip olmalarına imkân vermişti.

Tarihlerinde hiç bir devletten ve hükümdardan görmedikleri bu ilgi, Ermenileri de hakikaten Osmanlı Devletine ve Türk Milletine samimî olarak bağlamıştı.

Bu yüzden kısa bir süre içinde muhtelif yerlerden İstanbul'a göçen büyük bir Ermeni cemaati bu güzel şehirde dünyanın en müreffeh cemaatlerinden birisi haline gelmişti. İstanbul'a ilk göçen Ermenilerin çoğu Kilikya'dan Karaman ve Kütahya'ya, oradan da Bursa'ya gelen Ermenilerdi. Bunlara ileride İstanbul'un yerli Ermenileri denilmiş, daha sonra Doğu vilâyetlerinden, İran ve Kafkasya'nın fethinden sonra oralardan İstanbul'a gelenlere de yabancı (taşralı) gözüyle bakılmıştı.

Daha sonraları, gerek Yavuz Sultan Selim, gerek Kanunî Sultan Süleyman devirlerinde fethedilen her ülkeden Ermeniler İstanbul'a akın ediyorlardı. İstanbul'un en şöhretli bir çok tüccar ve sanatkârları Ermenilerdi.

Ermeniler Osmanlılar tarafından kendilerine gösterilen bu büyük ilgiyi en çok takdir eden milletlerden biri, hattâ birincisi olmuşlardır.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar, 500 sene devletin en güvenilir unsurlarından birisi idiler. Devletle münâsebetlerinde böyle olduğu gibi, beraber yaşadıkları Türklerle münâsebetleri de böyle idi. Aynı köy veya şehirde yaşayan Türkler ve Ermeniler birbirlerini çok seven, en çok kaynaşan, birbirlerine en çok güvenen unsurlardı.

O, dinlerine, dillerine pek düşkün olan Ermenilerin içinde Türkçe bilmeyen, evinde Türkçe konuşmayan, Türk âdet ve an'anelerini aynen Türkler gibi benimsemeyen Ermeni ailesi ya hiç yoktu veya zikredilemeyecek kadar azdı.

Ermenice bilmeyen Ermeniler pek çoktu. Birçok Ermenice gazete ve kitap, Ermeni alfabesi ile Türkçe neşrediliyordu. Mektepleri vardı. Ama kendi arzulariyle Türkçe tedrisat yaparlardı. Ermeni lisanı vardı. Ama onlar kilisedeki âyinlerini bile ekseriya Türkçe yaparlardı.

Bilhassa doğuda bir çok Ermeni kadını, Türkler gibi çarşaf giyerlerdi.

Şarklı veya Kilikyalı olmak yüzünden veya Gregoriyen Ermenilerle Katolik ve Ortodoks Ermeniler arasında zaman zaman husumet ve mücadele görülmüştür. Fakat Türklerle bunların hiç birisi arasında en ufak dinî veya idarî bir anlaşmazlık olmamıştır.

Bunların hepsine din hürriyeti de, vicdan hürriyeti de, siyasî hürriyet de, vatandaşhk hakları da, hem Türklerle hem de İmparatorluğun tab'ası olan diğer ırk ve dinden Osmanlı vatandaşlarıyla aynı derecelerde verilmiş ve onlar tarihin hiç bir devrinde, hiç bir ırk veya dinin, hiç bir memlekette görmediği hakkı ve toleransı Osmanh idaresinde bulmuş ve yaşamışlardı.

Bunun tek istisnası, yani Türklerle aralarındaki tek fark, askerlik hizmetinden muaf tutulmalarıydı. Son asırlara kadar haiz oldukları bu muafiyet yüzünden, Türkler pek sık olan savaşlarda zayiat vere vere iktisaden ve nüfus bakımından gelişmeden mahrum bulunurlarken, Ermenüer (ve diğerleri) İmparatorluğun ticarî ve iktisadî hayatına hâkim olmuşlardı. Nüfusları artmış, köklü ve devamlı iş yapma imkânı bulmuşlardı. Mithat Paşa, Ermenilerin ve diğer azınlıkların muaf tutuldukları bu askerlik hizmeti için, gayet güzel bir buluşla (vatandaşlarımız kan vergisinden muaf tutulmuşlar) tâbirini kullanmıştır. Hakikaten doğru ve yerinde bir tâbirdir.

Her türlü refah ve huzur içinde yaşadıkları İmparatorluğun korunması uğrunda sadece Türkler kan dökerken, diğer Osmanlı vatandaşları, servet yapmaya, refah ve huzur içinde yaşamaya çalışmışlardır. Ne kadar tuhaftır ki, pek memnun kaldıkları bu askerlik muafiyetini asırlarca bir imtiyaz olarak kabul eden Ermeniler (ve diğer azınlıklar) bilhassa XIX. yüzyılda bu hususu kendilerinden esirgenen bir hak olarak ileri sürmüşler, bu hakka sahip olduktan sonra da, devletin verdiği silâhla devlete baş kaldırmışlardır.

İtiraf etmek isterim ki, Ermeniler de bu bahsettiğimiz imtiyazlara 500 sene aynı şekilde sadakatle, bağlılıkla mukabele etmişlerdir.

Ta ki, kökü dışarıda bir takım siyasî tesirler, teşvikler ve desteklerle bir kısım maceraperestler ve politika heveslileri ve menfaat düşkünleri, komiteler, cemiyetler halinde birleşerek, o dürüst, o halim selim, o devlete ve komşularına sadık, çalışkan Ermeni cemaatini tahrik, teşvik ve bilhassa tehdit ve terör'le bu dürüst yollarından çevirinceye kadar...

Tehdit ve terrör diyorum. Doğrudur. Ermenileri Osmanlılar aleyhine ayaklandırmak öyle pek kolay olmamıştır. Ama o maceraperest güruh bu dâvaya hayat ve istikballeriyle bağlanmışlardı. Başka bir geçim yolları yoktu. Üstelik te bu uğurda dışarıdan ve içeriden büyük paralar elde ediyorlardı. Bu yüzden her ne pahasına olursa olsun dâvalarını yürütmeye gayret ediyorlardı. Bunun için de bidayette kendilerine karşı koyan Ermenileri tehdit etmekle ve bir kısmını öldürmekle işe başlamışlardı...

Bu hususu ileride inceleyeceğiz. Fakat bu bahis açılmışken, hemen burada Ermeni kaynaklarından bir iki misâl vermek isterim.

VARANTYAN (Ermeni harekâtının tarihi) isimli Ermenice eserinde (1914) :

(Türkiye Ermenisi, Rus Ermenisine nazaran, Ermeni harsı, lisanı, tarihi, edebiyatı itibariyle çok kuvvetli ve serbest idi. XIX. yüzyıl iptidalarında Ermenilik, bir millet olarak henüz Avrupaca malûm değildi) diyor.

Sempad KAPRİELYAN (Ermeni buhranı ve tekrar doğuşu) isimli Ermenice eserinde (Boston 1905)

(İhtilâlci Ermenilerin kendisinden para istedikleri Avrupa'da sakin bir Ermeni zengini bunlara şu kuvvetli ve katî cevabı vermişti. "Ben kendi paramla memleketin (milletin) cellâdı olmak istemem".

Taşnakların Moskova'da öldürdükleri zengin bir Ermeni olan Jamharyan'da, şüphesiz aynı kanaatte idi. Bu zat bir Ermeni yetimhanesinin bütün masrafını veriyordu..... Yine aynı sebeplerle İzmir'de Balyozyan öldürüldü... Komitenin tehdit mektuplarıyla istediği parayı vermeyen Bus Ermenisi Bahalyan Novorosisk sokaklarında boğazlandı.....

Bu efendiler, cebren iane toplayarak Sasun, Muş Ermenilerine evvelce kendilerine parasız verilmiş silâhları satıyor,

hattâ cebren silâh satmak için en zarurî ev eşyalarını, hayvanlarını, sürülerini ellerinden alıyorlardı.

Kendi kafasıyle hareket eden ve onların hareket tarzını beğenmediğini söylemek cesaret ve kahramanlığında bulunan Tohmalayan **VARTABET** kandırılarak şehir haricine çıkarılmış ve parça parça doğranmıştır...

Erzurum'da öldürülen ve Ermeni ihtilâl bayrağını mukaddes kanıyla boyayan kurbanların ilki olan Gergesiyan, Taşnaksutyun âzası idi. Ama onların münâsebetsiz hareketlerini tenkit etmişti...)

Erzincan'ın ARMUDANLAR bucağında dâva vekili AHARON efendi komitecilerin isteklerine (bu çıkmaz bir yoldur) dediği için komitece ölüme mahkûm edilmiş, ILBIS oğulları tarafından öldürülmüştü.

Erzincan'da Azaplar oğlu ARMİN sokak ortasında tabanca ile vurulmuştu.

İstanbul'da Robert Kolej Müdürü olan Amerikalı Doktor Cyrus HAMLİN Boston'da çıkan Congregationalist mecmuasına 1893'te yazdığı makalede

(Bunun aslı Rusyadır. Bunları Rus altunu ve zekâsı idare etmektedir. Bunlar mâsum ve cahilleri desiselerle kandırarak, ifsad ederek partilerine sokmaya çalışıyor) diyor.

Bunlar küçük birer misâldir. Ermenilerin ve Ermeni dâvasını destekleyen bir çok yabancı zevatın eserlerinde dahi bunların yüzlerce, binlerce misalini bulmak mümkündür.

Daha sonra, isyanları anlatırken de bazı başka misaller vereceğiz.

Eğer böyle olmasa, Osmanlılar bilhassa din, dil, örf ve âdet bakımından kendilerine tâbi milletlere büyük bir hürriyet vermeselerdi, herhalde netice bambaşka olurdu.

Ya bu azınlıkların daha ilk günden itibaren mukavemetleri ile karşılaşır, devletin en kuvvetli olduğu bu asırlarda onları ezer yok ederdi. Veya kudretine, kuvvetine baş kaldıramayan bu mâsum kütlelerin en ufak bir mukavemet gösterememiş olmalarından faydalanarak, onları dini ile, dili ile, örf ve âdetleri ile kendi varlığı içinde eritirdi.

Dünyada bunun o kadar çok örneği vardır ki...

Bizzat kendileri bir takım siyasî ve sosyal bâdireler içinde bulunan ve küçük bir devlet olan Yunanlıların Batı Trakya'da, Adalarda Türklere yaptığını, üç kıt'aya hükmeden Os-

manlı Devleti yapamaz mıydı? Elbette yapabilirdi. Amma yapmadı.

Zira bu husus, bir devlet anlayışı, bir sosyal anlayış, bir insanlık ve vicdan hürriyeti anlayışı olarak, Türk Milletinin, Türk devletlerinin en kuvvetli tarafları ve vasıflarıdır.

İnsanları sevmek, herkesin, her milletin din ve vicdanına hürmet etmek, Osmanlı Devletinin bütün hâkimiyeti süresince en önemli prensibi olmuştur.

Bunların aksini iddia eden yabancı eserler vardır. Fakat bunlara bizim cevap vermemize lüzum yok. Bu iddiaları en sağlam vesikalarla çürüten yine yabancı ilim adamları, politikacılar, büyük komutanlar olmuştur. Bu hususta her dilde yazılmış pek çok eser vardır.

Fakat Türklerin bu durumunu ispat etmek için şahide ve esere de lüzum yoktur. Eğer böyle olmasaydı, bugün Orta ve Doğu Avrupa'da, Balkanlarda, bütün Anadolu'da, Kafkasya'da, İran'da, Arabistan'da ve tekmil Kuzey Afrika'da Türkten başka Millet, Müslümanlıktan başka din kalır mıydı?

Bu yüzden, ben şahsen, bir Türk olarak, kaybettiğimiz bu ülkelerden, devlet olarak kaybettiğimiz haşmetimizden duyduğum üzüntü kadar, hattâ ondan daha fazla, ecdadımın gösterdiği bu büyüklükten, bu din ve vicdan hürriyeti anlayışından dolayı gurur duyan bir insanım.

Bu hususta küçücük bir hatıramı nakletmek isterim.

1954 - 1955 senelerinde bir gün Bükreşte, bir elçilikte, 15 - 20 yabancı diplomatın bulunduğu bir toplantıda, Yugoslav Büyükelçiliği mensuplarından birisi, tarihî bir sohbet sırasında bana dönerek

— **(Biz Sırplar mevcudiyetimizi Zembilli Ali Efendiye borçluyuz)** deyince ben âdeta şaşırımştım. Fatih ve daha sonraki devirlerin bu medenî cesaretiyle ve ilmiyle mâruf şahsiyetinin Sırplarla ne alâkası olduğunu kestirememiştim. Yugoslav Diplomatı devam etmişti.

— **(Bazı Sırplar padişaha yaranmak için Sırbistanın tamamen İslâmlaştırılmasını telkin etmek istemişlerdi. Zembilli Ali Efendi bu hususta fikri sorulduğu zaman :**

Haşa Sultanım! İslâm Dininde böyle şey olamaz. Her kes isterse Müslümanlığı kabul eder. Bir kaç kişinin tavassutu ile ve zorla bir kavim ihtida ettirilemez. Bu İslâmiyete aykırıdır demiş ve böyle yanlış bir icraata mâni olmuştu. İşte bu yüzden biz Sırplar varlığımızı ona borçluyuz) demişti.

Hepsi Hristiyan olan bir çok devletlerin diplomatları önünde, bir Yugoslav diplomatının söylediği bu sözler, hayatımda ender duyduğum bir haz vermişti bana...

Nur içinde yatsınlar, Zembilli Ali Efendi de, onu dinleyen Hükümdarı da.

Peki! ne oldu bu 500 yıl birbirleriyle kardeş gibi geçinen, birbirlerini seven ve sayan, itimad eden iki millete ki, sonunda ve son 50 sene içinde birbirlerine düşman oldular, öldüler, öldürdüler ve bir kısmı yurtlarını terk etti gitti?

Bunun nedenlerini yine bir Ermeni eserinden okuyalım :

Varantyan (Ermeni Harekâtı Tarihi) isimli eserinde :

(Türk idaresi bozulmuştu. Açıkgöz ve akıllı Ermeniler milletlerinin tealisine lâkayt kalamazlardı. Kafkasya'daki Katogikos NERSES ve diğer liderler İranlılara karşı çarpışırken, Ermeniler, Türkiye'nin, (hasta adamın) mirasından, sükûtundan istifade etmek isterlerdi. Gözleri önünde asırlık komşuları Rumlar Türk istibdadından kurtulmaya uğraşıyorlardı. Bunlar da korkak adımlarla işe başladılar) diyor.

Yani üç beş maceraperest, kuvvetli devirlerinde, 500 sene kendilerine en büyük imkânı veren ve kendilerine azınlık değil, hakikî vatandaş muamelesi yapan devlet zayıflayınca onun mirasına konmak için Ermeni milletini tahrike başlamışlardı.

Varantyan'ın bu itirafı hakikaten samimî ve ibret vericidir. Fakat bu samimî itirafın yanı sıra, şunları da hesaba katmak lâzım gelir.

Devlete baş kaldırmak, silâha sarılmak ve 500 sene kardeş gibi yaşadıkları Türklerle neticesi karanlık bir ölüm kalım mücadelesine girmek elbetteki aklı başında Ermenilerin de hoş görebileceği bir hal değildi. Bu yüzden bu işin müsebbipleri milletlerini perişan etmiş olmaktan mütevellit suçlarını bastırmak için senelerce bu hareketlerine sebepler aramış ve uydurmuşlardır.

Uydurdukları sebep ve yalan hadiseleri senelerce dünyaya yaymış, bir kısım yabancıları, hattâ hadiseleri yaşamayan genç Ermeni neslini bu yalanlara inandırmışlardır. Türkler de

bütün tarihlerinde olduğu gibi (biz haklıyız. Müdâfaaya ihtiyacımız yok) gibi bir yol tutmuşlardır.

Ermeni meselesi ortaya çıkarıldığı günlerden beri Hristiyanlık âlemi üzerinde tesir yapmak maksadıyla, Osmanlı Devleti aleyhinde kullanılan en büyük silâh, (İslâmlar tarafından Ermenilerin sırf Hristiyan oldukları için zulme, tazyike, katliâmlara mâruz bulunmuş olmaları) idi. İsyanlar, cinayetler daima bu propaganda altında saklanıyordu. Halbuki bir çok Hristiyanların da şahadetleriyle teyid olunduğu gibi, bütün devletletler içinde din hürriyetine hürmet eden yalnız Osmanlı Devletiydi.

Bu iki ifadeyi karşılaştırınca daha isabetli bir sonuca varmak mümkündür. Varantyan'ın itirafı hakikaten samimîdir. Doğrudur. Baş kaldırmanın sebebi, ne Türklerin Ermenilere zulmüdür, ne de Ermenilerin geri kalmış olmalarıdır.

Bu hususta bizim de söyleyebileceğimiz çok şey var. Çünkü konu, Türkler bakımından rahatça yüz akı ve vicdan huzuru ile münâkaşa edilebilecek, üzerinde fikirler söylenebilecek bir dâvadır. Ama biz yine tarafsız, hattâ Ermeni taraflısı yabancıların fikirleriyle dâvaya ve iddiaya bir vuzuh getirmeye çalışacağız. Meselâ, Elise RECLUS diyor ki

(Türk hâkimiyeti şahsın, fertlerin içine ve derinliklerine girmez. Binâenaleyh bir çok cihetlerden halk kitlelerinin muhtariyeti, serbestisi Türkiye'de batı Avrupa'nın en ileri memleketlerinden daha mükemmeldir.

M. A. UBİÇİNİ diyor ki

(Vicdan hürriyetine gelince, Türkiye'de hâkim olan din (İslâmiyet), diğer dinler hakkında, Hristiyan devletlerde ender görülen bir müsamaha göstermektedir.)

Romanyalı Profesör JORGA da, XVIII. yüzyıl sonlarında yaşayan Polonyalı seyyah MİKOSCHA'ya atfen :

(Türkler tarafından Ermenilere, diğer bir millete ibraz edilen dereceden çok daha ziyade hürmet ve sevgi gösterilmektedir. Ermeniler aynı zamanda Rumlardan ziyade Türkler tarafından verilmiş mezhep hürriyetine maliktirler) diyor.

Buna rağmen, bu gün çoğunlukla Birleşik Amerika, Kanada, Fransa, Lübnan ve diğer ülkelerde yaşayan Ermeniler arasmda bulunan küçük bir azınlık, bilhassa Taşnaklar ve din adamları, halâ bu gerçekleri tahrif ederek dünya kamu oyunu yanlış bilgilerle aleyhimize çevirmeğe çalışmaktadırlar.

Ansiclopedia Americana : **(915'te Türk Hükûmeti, eğer Ruslar Türkiye'yi işgâl ederlerse, Ermenilerin onlarla birleşmesinden korkarak Ermeni meselesini halle karar verdi, tehcir yaptı. Kadınlar ve çocuklar zorla Müslüman yapıldılar)** demektedir.

Bir şahıs eserinde bunları yazabilir. Daha doğrusu onun siyasî düşüncesi böyle yazmayı icap ettirebilir. Ama bir Ansiklopedi, hem de Ansiclopedia Americana, hiç olmazsa hadiselerin içinde yaşayan insanların henüz sağ olduğu bir devirde, tarihi bu kadar inkâr etmemeli idi.

Türkler için belki her şey söylenebilir. Fakat, **(çocukları, kadınları Müslüman yapmak için zorladılar)** sözü Türk'ler için söylenemez. Bunu Türk'lere en çok kızan, en çok Türk'ler aleyhinde yazı yazan insanlar dahi eserlerinde söyliyememişlerdir. Hem Türk'lerin, hem Müslümanların en büyük vasfı, kimseyi zorla müslüman yapmaya uğraşmamış olmalarıdır.

İstiklâl savaşından sonra Türkiye'de kalan Ermenilerden müslüman olan var mıdır? bilmiyorum. Fakat olabilir. Kendi rızası ile Müslüman olan her din ve milletten bilhassa kadınlar bulunabilir. Bunlar Türk'lerle evlenmek için Müslüman olmuşlarsa, kendilerine hiç bir baskı yapılmamıştır.

Bunun en canlı misalini yine bu devirde herkesin bildiği bir örnekle vermek isterim.

Meşhur Yunan'lı milyarder **ONASİS** Türkiye'lidir. Türkiye'den çıkmış, gitmiş, milyarder olmuştur. Onun bu gün Türkiye'de yaşıyan bir kız kardeşi vardır, Müslüman olmuştur ve bir Türk'le evlidir. Ama hiç bir zorla değil, kendi arzusu ile.....

Nitekim aradan seneler geçip Onasis kız kardeşini arayıp kendisine yardım etmek istediği zaman, senelerce evvel kendi arzusu ile Müslüman olan Rum kadın (Ben bir Müslüman kadınıyım. Onasis'in kardeşi değilim. Ondan yardım istemiyorum) demiştir. Bu gazete'lere geçmiş bir havadistir. Belki bu şekilde Müslüman olmuş Ermeni de bulunabilir. Ama bunlardan hiç birisine müslüman olması için baskı yapılmamıştır. Meselâ, 1919 - 1922 arasında İstanbul'da faaliyette bulunan, Anadolu'ya silâh, cephane, malzeme ve insan kaçıran M. M. Teşkilâtının iki fedakâr mensubu (HASAN ve NECATİ) kendi arzuları ile ihtida etmiş, Ermeni asıllı Türk vatandaşları idi.

Türk ordularının feth ettiği yerlerde dine hiç müdahale etmediği kimsenin inkâr edemeyeceği bir gerçektir.

Bunu belirten batılı âlimler pek çoktur.

İngiliz Âlimi Prof. J. W. ARNOLD 1896'da çıkan ve 1913'te ikinci defa neşredilen (The Preaching of İslâm) isimli eserinde, İtalyan Şarkiyatçısı Teano Prensi Leone CAETANİ de (Annales de l'Islam) adlı eserinde bunu kuvvetle belirtirler.

Haziran 1867'de, bazı eserler de Ermeni prensi olduğu yazılan, Mıgırdıç DADYAN da : (Revue des deux Mondes, Haziran 1867) de neşredilen bir yazısında, Türkiye'deki Ermenilerin durumunu incelemiş, din serbestliğinden, fikir özgürlüğünden, sosyal kalkınmalarından bahsederek Osmanlı idaresine teşekkür etmiştir.

Bu hususu belirten Batılı ilim ve devlet adamı okadar çoktur ki, hepsinin eserlerinden birer pasaj almaya kalksak bir kaç cilt kitap yazmak lâzımdır. Meselâ : M. Rene GROUSSET'in (La Face de l'Asie), M. Jean - Paul ROUX'un (La Turquie), M. Alphonse de LAMARTIN'in (Voyage en Orient), Prof. H. Pastırmacıyan'ın (Histoire de l'Arménie) isimli eserlerini ve İsviçreli gazeteci M. Armand GASPARD'ın 23 Ağustos 1964 tarihli (Gazetta de Lausanne) de çıkan yazısını, bu konuyu incelemek isteyenlere tavsiye etmekle yetineceğim.

Bunlara rağmen, Ansiclopedia Americana gibi bir eserin ifadeleri, yapılan diğer neşriyat ve faaliyetler, hattâ Türkiye'de görevli müttefik personeli'nin çeşitli şekilde maskelenen faaliyet ve tutumları kıymetlendirilince varılan sonuç cidden ibret vericidir.

Kim ne derse desin. Güneş balçıkla sıvanmaz, gerçek tarih ve tarafsız ilim adamları (hattâ bizzat Ermeniler) bunu böylece tesbit ve eserleriyle tarihe mal etmişlerdir.

Ama bu ilim adamları ve Türkler, dünyayı yaygaraya vermemiş, hattâ eserlerini dahi büyük ölçüde yayamadıklarından seslerini dünyaya duyuramamışlardır.

Hakh insanların, haklarından emin olmanın verdiği vekar ve ciddiyet içinde, Türklerin tuttuğu bu yol, suçlu macerapererestlerin, şarlatanca propagandalarıyla, âdeta (**suçlu insanların sükûtu**) şeklinde kıymetlendirilmiştir.

Bu halin bu gün dahi devam ettirildiği, bilhassa iki seneden beri bütün dünyada 24 Nisan günleri devam eden nümayişleri; Amerika'da âbide dikmek teşebbüsleri, Kanada da birisinin kalkıp halâ bir Ermenistan Devleti için Türkiye'den toprak istemesi gibi hadiselerden anlaşılmaktadır.

Ama, gerçek her gün biraz daha açık olarak anlaşılacak ve tarih hükmünü elbette verecektir.

Fatih Sultan Mehmet ile başlayan Türk - Ermeni dostluğu ve samimî iş birliği daha sonra da asırlarca devam etmiştir. Devlet, ilk yıllardan itibaren beraber yaşadıkları sürece, Ermeni sanatkâr, tüccar ve köylüsüne gösterdiği ilgiyi hiç azaltmamıştır. Bil'akis Ermenilerin bu ilgiye gösterdikleri kadirşinaslık ve bağlılık sayesinde, XVII. yüzyıldan itibaren Ermeniler devlet hizmetlerinde de bir çok önemli makamlara getirilmiş ve yükselmişlerdir.

Bu çağlarda Ermeniler en müreffeh seviyeye ulaşmışlar, bilhassa sarraflık ve kuyumculukta çok ileri gitmişlerdir.

Sanat kabiliyetleri sayesinde, birçok san'at dallarında âdeta bütün Osmanlı Ülkesinde rakipsiz olarak çalışmışlardır.

İstanbul'un meşhur sanatı olan yazmacılık (Tülbent üzerine emprime yapmak) Ermenilerin eseridir. Çuhacılığı Darendeli ŞAMLIYAN isimli bir Ermeni geliştirmiştir. Mevcut matbaaların büyük kısmını Ermeniler kurmuş ve işletmişler, memleket kültürüne büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

1839 Tanzimat-ı Hayriye, diğer ekalliyetler gibi, o güne kadar esasen büyük imkânlara sahip olan Ermenilere daha büyük imkânlar da getirmişti.

1838 - 1860 YILLARI ARASI

1839 ile 1860 arasındaki Tanzimat Devrinde her bakımdan görülen tekâmül ve ulaşılan neticelerden birisi de, batı ile münâsebetlerin gelişmesi, bir çok gençlerin tahsil için batı ülkelerine gidip dil öğrenmeleri ve batı kültürünü almalarıdır. Bu asırda bir çok eserler tercüme ettirilmiştir.

Sanat bakımından esasen kabiliyetli olan Ermeniler, bu devirde ilim ve kültür bakımından da ilerlediler.

Gelişen bu durum ve terakki hamlelerinden en çok çekinen yabancı devlet Çarlık Rusyası olmuştur. 1856 İslâhat Fermanı, 1856 Paris Muahedesindeki esaslar dahilinde azınlıklara eskilere ilâveten daha büyük haklar vermiş, devlet memuriyet ve makamlarında yükselmelerini sağlamıştı.

Aynı zamanda (din ve mezhep değiştirilmesi için kimseye baskı yapılamayacağı) da bu fermanda zikredilmişti. Bu husus, o sıralarda diğer bazı mezheplerin ve kiliselerin kendi mezheplerine geçmeleri için yaptıkları propaganda ve hattâ tazyikten dolayı zikredilmiş olsa gerektir. Zira Müslüman Türkler yukarıda da belirtildiği gibi, tarihlerinin hiç bir devresinde, hiç bir kimseye din hususunda baskı yapmamışlardır.

1857 - 1860'ta İslâhat Fermanının hükümleri içinde yapılan çalışmalar sonunda hazırlanan (**Nizamname-i Milleti Ermeniyan = Ermeni Milleti yönetmeliği**) Ermeniler için zaten mevcut olan bir çok haklara ilâveten çok daha yeni ve âdil hükümler getiriyordu. Bu, asırlardan beri devletin en sadık tab'ası olan Ermenilere karşı gösterilen bir cemile idi. Bu nizamname 1862'de hükümetçe resmen tasdik edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. Bu nizamname gereğince kurulan ve tıpkı bağımsız bir milletin parlâmentosu mahiyetindeki 140 üyeli meclise ve bu meclisin yetkilerine karşılık, Meselâ : Rusya Ermenilerinin idaresi hakkında, 1836'da çıkarılan ve (Pologenia) denilen kanun ile Ermenilerin ve bütün Ermenilerin dinî merkezi olan

Eçmiyazın Katogikosluğunun bir çok hakları fiilen tahdit ediliyordu. Pologenia denilen bu kanuna göre, Katogikosun tayini Çar'ın onayına tâbi idi. Yetkileri de sadece dinî idi. Bu hususta (yani din konularında) dahi tam yetki, yine tayinleri Çar'ın onayına tâbi ve sekiz üyeden müteşekkil olan Sinot Meclisine aitti. Sinotta ayrıca tam yetkili bir Rus memuru bulunuyordu.

Bu hâl Katogikosun da, Sinot üyelerinin de re'sen Rus Hükûmeti tarafmdan tayini gibi fi'lî bir netice veriyordu. Hattâ bu kanun daha sonra 1903'te Rusya'daki bütün Ermeni Kilise ve mekteplerine ait emlâk ve arazıye hükûmetin el koymasına da sebep olmuştu. Böyle bir hâl Türkiye'de asla vâki olmamıştır.

Ama görünüşte Çarlık Rusyası Türkiye'deki Ermenilerin hâmisi rolünü oynuyor ve Ermeni komitecilerini teşvik ve tahrik ediyor, hattâ destekliyordu. Bu hâl birbirleriyle asırlarca kardeşçe geçinen Türklerle Ermenilerin arasma atılan ilk fesat tohumlarıdır.

Rusya Ermenilerinin idaresine ait (Pologenia) ile Osmanlı Ermenilerinin idaresine ait (nizamname) tetkik edilirse, bu iki memlekette bulunan Ermenilerin durumu çok daha açık olarak göze çarpar. Bilhassa, geçmişi iyi bilmeyen genç Ermenilerin bu iki eseri tetkik etmeleri, kendi tarihlerini doğru olarak öğrenmeleri bakımından hakikaten faydalı bir çalışma olur. Bizim kitabımızın hacmi bu mukayeseye müsait olmadığından biz buna tevessül etmiyoruz. Ama konuyu daha teferruatı ile incelemek isteyenlere bu hususu tavsiye ederim.

Bu nizamname, hâkim bir devletin azınlıktaki kendi tab'asına ne derece istisnaî muamele ve müsamaha gösterebileceğinin tipik bir örneğidir.

Ermeniler için, bir çok hususlarda münhasıran Ermeni Patrikhanesine yetkiler veriliyordu. Rahatça iddia edilebilir ki, Osmanlı Devletinin esasını ve en büyük unsurunu teşkil eden Türkler ve diğer Müslüman unsurlar dahi, bu derece istisnaî ve özel müsadeye ve imkânlara sahip değillerdi.

1829 savaşı sonunda, o zamana kadar Osmanlı ülkesi olan Anapa, Poti, Ahiska, Ahilkelek Ruslara terk edilince, bu bölgelerde yaşan Ermeniler de tabiatıyle Rusyada kalmışlardı. Bölgenin Ruslar idaresine geçmesinden sonra Katogikosluğun

hakları ve Ermeni Milletinin hukuku büyük ölçüde tahdit ediliyordu. Yukarıda belirttiğimiz (Pologenia) denilen kanun bunun resmî delilidir.

Rusya'nın yeni başlayan bu Ermeni politikasının gayesi gayet açıktı. Bunu şu şekilde özetlemek mümkündür.

(Ermenilerin **hepsini Rus Ortodoks yapmak; dinlerini, Kiliselerini** ve **kültürlerini ortadan kaldırmak suretiyle bu milleti Ruslar arasında eritmek...**)

Tabiî bu hâl Ermenilerin bir müddet Rusya ile mücadelelerine sebep olmuştur. Fakat sonraları Ermeni komitecileri Türklerle mücadele için Rusya'ya muhtaç olduklarını düşünerek, onlarla işbirliği yapmaktan kaçınmamışlardır. Bu hadiseler yüzünden Rusya'ya düşman olan Hınçaklar bile, Türk düşmanlığında Ruslarla birleşmiş ve yardım görmüşlerdir.

Tabiî Hınçaklar bu konuda yalnız Rusya'dan değil, İngiltereden de büyük ölçüde müzaheret görüyorlardı. İlerde bir defa daha bahis konusu edeceğimiz İngiliz Başbakam GLADSTONE'un müteaddit siyasî hatalarından birisi de bu olmuştur.

Ruslar yukarıda belirttiğimiz politikalarını tahakkuk ettirebilmek için bidayette Ermenilere aynen Rus Ortodokslarının hakkını tanıyan, 1828 - 1829 anlaşmalarıyla bir kısım Ermenilerin Türkiye ve İran'dan Rusya'ya göçmelerini bile sağlamış ve bu suretle Rusya'daki Ermeni nüfusu artmıştı. 1828 Türkmen Çay antlaşmasıyla Eçmiyazin İranlılardan Ruslara geçer geçmez, Ruslar esas politikalarının tatbikatına geçmişlerdir. (Pologenia) bunun neticesinde çıkartılmıştır.

1860 1914 YILLARI ARASI

Balkanlarda Osmanlı Devletine karşı ayaklanmalar ve bunlar başladıktan sonra cereyan eden hadiselerin teferruatına girmeyeceğim. Ancak bütün bunların bidayetten itibaren Çarlık Rusyası'nın teşviki ile olduğunu belirtmekte fayda vardır.

1854 Kırım Seferinde Türklerle Batı memleketleri Rusya'ya karşı birleşmiş olduklarından Rusya'nın Türkiye'deki Hristiyan azınlıklar üzerindeki müdahale ve tesiri bir süre durmuştu. Fakat bu defa da başka maceracı ve teşvikçiler çıkmış ve ilk ciddi isyan 1868'de ZEYTUN'da başlamıştı. Bunların teferruatını ileride (isyanlar) bahsinde inceleyeceğiz.

Fakat Türkiye üzerindeki nihaî gayesine ulaşabilmek, evvelâ bu azınlıkları Türkiye'ye karşı ayaklandırmak, hem o devletler üzerinde söz sahibi olmak, hem de Türkiye'yi zayıflatmak ile mümkün idi. Bu yüzden Çarlık Rusyası ilk fırsatta bu konuyu yine ele aldı ve 1867'de daha çok Balkanları ele alarak faaliyete geçti.

Prens GORÇAKOF 1868'de Rusya'mn doğu siyasetini izah ederken (**Ya Hristiyanlara muhtariyet verilmeli, yahut Osmanlı İmparatorluğunun teşrihi yapılmalı ve taksim edilmelidir**) diyordu.

Halbuki bu sırada Rusya'daki azınlıkların (Ermeniler dahil, Türkler, Tatarlar ve diğerlerinin) durumu Türkiye'deki azınlıkların durumu ile mukayese edilemeyecek kadar ağırdı. Hattâ mübalâğa etmeden, asıl Rus kitlelerini teşkil eden Mujiklerin durumunun dahi, Türkiye Hristiyanlarından daha kötü durumda olduklarını söyleyebiliriz.

Halbuki, bu esnada Osmanlı Şûrayı Devletinde (Danıştay) üyelerin 1/3'ü Hristiyan Osmanlılardan müteşekkildi.

1871 Alman - Fransız Harbinden sonra Rusya meydanı yine boş bulmuş ve (Panslâvizm) fikri ile beraber Osmanlı Devletinin işlerine karışmaya başlamıştı.

Rus yardımı, silâhı ve parasıyla başlayan Balkan Harekâtı devleti büyük ölçüde meşgul ediyordu. 1876 Birinci Meşrutiyeti bu şartlar içinde hazırlanmış ve ilân edilmişti. Seçilen Osmanlı Meb'usan Meclisinde 9 Ermeni mebus da bulunuyordu. Ohannes ALLAHVERDİ Efendi isminde bir Ermeni de Meclis başkanvekili seçümişti.

Süresi biten Ermeni Patrikhanesi umumî meclis seçimleri de 1876'da yapılmıştı. Bütün Osmanlılarla beraber Ermeniler de Meşrutiyetten ve Kanunu Esasîden memnun görünüyorlardı. Fakat bu halin devamının ve durumun islâh edilmesinin (Ermeni istiklâli) fikrini ortadan kaldıracağı hesaba katılarak, yine Rusların teşvik ve tahrikiyle şikâyetlere başlamışlardı. Gayeleri Balkan Devletlerine bir muhtariyet verildiği takdirde, kendilerine de bu hakkın verilmesini sağlamaktı.

Esasen Ermenilerin muhtariyet ve istiklâl taleplerinde ıstinat ettikleri ve ileri sürdükleri en kuvvetli sebep, Balkan Hristiyanlarına Avrupa'lılar ve Ruslar tarafından yapılan yardım ve destek ile onların istiklâllerine kavuşmaları idi. Bunu her yerde açıkça söylüyorlardı. Ve bu tarihten itibaren muhtelif isimler altında, muhtelif maksatlar güden, fakat hakikatte bu gayeyi sağlayacak şekilde çalışmak üzere, dernekler kurulmaya başlamıştı. Bunlardan ilerde bahsedeceğiz.

Halbuki Ermenilerin durumu, misâl gösterdikleri Balkan Devletlerine hiç benzemezdi. Romenler, Sırplar, Bulgarlar ve Yunanlılar muayyen bölgelerde yerleşmiş, toplu halde yaşayan milletlerdi. Nüfusları Ermenilere nazaran çok fazlaydı ve bilhassa kesifti.

Türkler o memleketleri o milletlerden almış, uzun yıllar idare etmiş, onların da, din, dil, millî örf ve âdetlerine karışmamışlardı.

Bu milletler İstanbul ve bazı büyük şehirlere gelen küçük bir azınlık hariç, kendi memleketlerinden ayrılmamışlardı.

O ülkeler içinde (Bulgaristan ve Yunanistanın bazı bölgeleri hariç) Türkler azınlıkta idi.

Ermeniler ise, Türklerin zoruyla değil, daha Osmanlılar Anadolu'da yerleşmeden evvel, bütün Anadoluya yayılmış, hiç bir yerde ekseriyette olmayan bir azınlık durumunda idiler. Hattâ, o tarihte Türkiye'de yaşayan Ermenilerin bir çoğu, yukarıda belirttiğimiz gibi İran ve Kafkasya gibi Türkiye'ye ait

olmayan ülkelerden gelip Anadoluya ve İstanbul'a yerleşmişlerdi. Osmanlılar hiç bir ülkeyi veya şehri Ermenilerden almamışlar; onların tâbi oldukları diğer devletlerden veya beyliklerden almışlardı. Bu gün o devletlerden veya beyliklerden hiç birisi mevcut değildi.

Ermenilerin çoğunluk, Türklerin azınlık olduğu hiç bir şehir veya vilâyet mevcut değildi. Bu husus ileride nüfus bahsinde rakamlarla tetkik edilecektir.

İngiliz Büyükelçisi Sir ELIOT, bu sırada (1876) kendisini ziyaret eden Ermeni Patriği ile görüşmesini belirten raporunda, durumu uzun uzun anlattıktan sonra, Patriğin kendisine (**Eğer Avrupa'nın bu işe müdahalesi ve dikkatlerinin çekilmesi için ihtilâl ve isyan çıkarmak lâzımsa, bunu yapmanın hiç te** zor **olmadığını**) söylediğini yazıyordu.

Bu konuyu isyanlar kısmında inceleyeceğimiz için burada üzerinde durmayacağım. Fakat bu tarihten sonra hiç bitmeyen Ermeni isyanlarının sebeplerinin neler olduğunu ve nasıl hazırlandığını belirten bu olaylara bir kere de bu vesile ile dikkati çekmek isterim.

Yabancıların tesiriyle bir defa bu hava Ermeniler arasına yayıldıktan sonra artık başta Patrikhane olmak üzere bütün komiteler ve cemiyetler bu dâvayı benimsemişlerdi. Nitekim 1876'da İstanbul'da daha sonra Patrik ve Katogikos olan Mateos İZMİRLİYAN başkanlığındaki Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanıp Apkar isminde bir Ermeni vasıtasıyle İngiltere Hariciye Nazırı Lord DERBY'ye verilmiş olan muhtıra bu hususu aşikâr olarak göstermektedir.

Bu muhtırada ileri sürülen iddialarının büyük kısmının yalan olduğunu belirtmekle yetinecek, bunu ispata çalışmayacağım. Zira yalan oldukları ispata ihtiyaç göstermeyecek kadar aşikârdır. En meşhur Türk düşmanları bile eserlerinde bu iftiraları ileri sürmeye cesaret edememişlerdir. Ama Ermeni Patrikhanesi, belirttiğimiz hava içinde, malûm sebepler yüzünden, bu yalanlara dahi tevessül etmekten çekinmemiştir. Hakikaten ibret vericidir.

Yine Patrikhane, bu muhtıradan sonra Anadolu'daki Ermeni cemaatına tesir ederek, bu muhtırayı destekler mahiyette şikâyette bulunmalarını sağlıyordu.

Vazifeleri, cemaatlerine doğru yolu; adalet, medeniyet ve barış yolunu göstermek olan din adamlarının bu tutumu ciddden tetkike değer.

Din kisvesi içinde, din maskesi altında isyan ve ihtilâl bayraktarlığı yapmak, insanları birbirine öldürtmek, dünya'da hiç bir dinin kabul edemeyeceği bir kirli iştir. Ama bazı Ermeni din adamları bunu yapmıştır.

Buna muvazi olarak, Rusya'daki Ermeniler de, Osmanlı Ermenileri nâmına Rus Çarına müracaat ederek yardım ricasında bulunuyorlardı.

Bütün bu hadiseler cereyan ederken (1876) İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi hükümetine verdiği bir raporda (**Kendisiyle görüşen ve hükümetle alâkası bulunmayan, yüksek mevki sahibi bir Ermeninin kendisine "Bütün bu hadiselerin Rus teşviklerinin neticesi olduğunu" söylediğini ve bu haberin kendisinin diğer istihbaratına da uyduğunu**) yazıyordu.

Bu esnada Rus Büyükelçisi ve meşhur Türk düşmanı İĞNATİEF'in çok ağır ültümatomunu ve şayet reddedilirse bir harbin kaçınılmaz olacağım ve böyle bir harbin neticelerinin sebeb olabileceği felâketleri müzakere eden Mithat Paşa riyasetindeki toplantıda, Ermeni Patriği büyük bir heyecanla ayağa kalkarak

(**Eğer bu muazzam devletin yıkılması mukadderse, bizler onun enkazı altında gömülmeyi vazife biliriz. Şeref ve namus ile ölmek, utanç içinde yaşamaktan iyidir**) diyebiliyordu. Ve tabiî Rus ültümatomu reddedilmişti.

Kısa bir süre sonra da Mebusan Meclisi kapatılmış ve Meşrutî idareye son verilmişti.

Ermeni meselesi hakkında Türkler aleyhinde en fazla iddialarda bulunan şahıslardan birisi de Rus Büyükelçiliği baş tercüman'ı MANDELSTAMM'dır. Bu şahıs bile bazı noktalarda hakikatları büsbütün inkâr edememektedir. Aşağıdaki pasaj bu zatın kitabından alınmıştır.

(**Ermeni Milleti 1862 senesinde bir hakikî Kanunu esasiye sahip oldu. Bu kanunu esasî mucibince Ermeniler İstanbul Patrikhanesinde toplanmak üzere bir umumî meclise sahip oldular. Umumî meclis 140 üye'den ibaret olup bunun 120'si doğrudan doğruya Millet tarafından seçiliyordu.**)

Bilmem bir azınlığa bundan fazla hak veren bir devlet daha varmıdır? Sonra bu kanunu esasî hiç bir tazyik, hattâ talep üzerine verilmemiştir. Ermenilerin sadakatına karşı gösterilmiş bir cemile idi. Ama 1867 ZEYTUN isyanı Ermenilere bu hakkı veren milleti ve devleti inkisarı hayale uğrattı.

Yine **Mandelstamm** eserinin bir yerinde, **(bir çok Türk ailelerinin Ermeni komşularını evlerinde saklamak suretiyle himaye ettiklerini)** de açıkca itiraf etmektedir.

Bu hâdiselerden sonra Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında başlıyan 1877 seferinin teferruatına girmek bu eserin konusu dışındadır. Fakat batı'da Balkan Cephesinde Mareşal Gazi Osman Paşa komutasındaki Türk ordularının, bütün dünyanın hayret ve hayranlığını kazanan zaferleri yanında, Doğu Cephesinde de, Mareşal Gazi Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Türk ordularının büyük zaferleri, yalnız Türk harp tarihinin değil, dünya harp tarihinin dahi tetkikine değer hareketlerdir.

Ancak muharebelerde gösterilen başarı ve kazanılan büyük zaferlere rağmen Osmanlı İmparatorluğu bu harbi kaybetmiş, Rus orduları Yeşilköye kadar gelmişlerdi.

Burada yapılan Ayastefanos andlaşması ve bilâhare Avrupalıların müdâhalesi ile bu andlaşmayı tâdil eden Berlin andlaşmasına göre, bir kısım Osmanlı arazisi Ruslara terkedilmiş; Avusturya, Yunanistan, İran ve İngiltere muayyen ölçülerde faydalanmış; Bulgaristan sözde Osmanlılara tâbi muhtar bir Prenslik haline getirilmiş; Romanya, Sırbistan ve Karadağ istiklâllerini kazanmış ve nihayet Ermenilerle meskûn yerlerde islâhat yapılacağı, din ve mezheplerin serbest bırakılacağı zikredilmişti.

Andlaşmadaki bilhassa bu son hükümler dikkati caliptir. Bu hükümler Rusya'nın ve diğer Avrupa devletlerinin Türkiye'deki Ermenileri kendi lehlerinde istismar etmek üzere istikbal için tasarladıkları plânın başlangıcı ve resmî vesikasıdır.

Zira her vesile ile belirttiğimiz gibi o tarihe kadar ırk, din ve mezhep hürriyetine Osmanlılar kadar riayet eden hiç bir devlet yoktu. Hele kendi memleketlerinde yaşıyan ve Hristiyan olmayanlara, hiç bir büyük Avrupa devleti, ne tarih boyunca (ne de bugün), Osmanlıların Hristiyanlara ve diğer renk, ırk ve dinden olanlara verdiği din hürriyeti ve imkânını vermemiştir.

İslâhat isteğine gelince : Bütün Osmanlı ülkesi, Türkü ile Ermenisi ile, Arabı ile ve diğer bütün tab'asiyle bir ayrılık gütmeye imkân olmaksızın bir islâhata muhtaçtı. Devletin imkânları nisbetinde bu islâhata çoktan başlanmıştı. Bütün dünya bunu biliyordu. Ayrıca Ermeniler için yapılabilecek bir islâhat yoktu ve olamazdı. Hattâ Ermeniler yukarda belirttiğimiz gibi, diğerlerine nazaran çok daha büyük imkânlara sahipti.

Ve bu islâhatın sür'atle başarılmamasının sebebini yine bir batılı ve bir Rus devlet adamının kitabından okuyalım :

Yüzbaşı iken Osmanlı Ordusunda çalışan ve daha sonra Mareşal olan büyük Alman komutanı Von **MOLTKE** (Türkiye Mektupları) isimli eserinde

İkinci Mahmudun başladığı devrimleri Deli Petronun Rusya'daki icraatına benzetmekte ve **(Bu devrimleri engelleyen faktörlerin başında Türklerin geri düşüncesinden daha çok, yabancı devletlerin İstanbul'daki müdahaleleri gelmektedir)** diyor.

VAN ve BİTLİS'te Rusya başkonsolosu olan General MAYEWSKİ de :

(1895 ve 1896 senelerinde Ermeni Komiteleri tarafından ekilen fesat tohumu, bu havali halkı arasında öyle bir âdemi itimat hissi yetiştirdi ki, hiç bir islâhat buralarda payidar olamazdı.....

Şark'ta Hristiyanlar ve bilhassa kiliseler, Hristiyanlık esasatını bir tarafa bırakarak ahali arasında propagandacılığı başlıca vazifeleri addetmişlerdir) demiştir.

Buna rağmen andlaşmaya bu hükümlerin konmasının sebebi aşikârdır. Bu hâl, bu maddeleri bahane ederek ileride Osmanlı Devletinin işlerine karışabilmeyi daha önceden plânlamak gibi bir kötü niyet gösterisinden başka bir mâna taşımaz.

Maalesef İstanbul'daki Ermeni Patriği de Yeşilköye kadar gelen Rus Çarına müracaat ettirilmek suretiyle bu işe âlet edilmişti.

Bu tarihe kadar Osmanlı İmparatorluğunda **(Ermeni meselesi)** diye bir problem yoktu. Birçok defalar belirttiğimiz gibi, Ermeniler devletin en sadık, en çok itimat edilen, en çalışkan ve en imtiyazlı tab'ası idi. O tarihte bile bir çok Ermeni devletin en yüksek makamlarını işgal ediyorlardı. Hele Kilise-

leri, mektepleri ve sosyal müesseseleri tam bir hürriyete sahipti. Ve bunların bir kısmı başka cemaatların sahip olmadığı özel müsaadelerle açılmıştı.

Rusya'nın yanı sıra, İngilterede Liberal Parti ve GLADSTONE iş başına geldikten sonra, (**Ermeni meselesi**) ismi altında Hınçak Partisini destekledi. Hınçaklar da gerçekleri, bilhassa Rusya'daki Ermenilerin perişan durumunu çok iyi bilmelerine rağmen, Rusya'dan bir şey alamıyacaklarını düşünerek, Avrupa'hların yardımı ile Türkiye'deki altı vilâyette (Erzurum, Van, Diyarbakır, Sivas, Bitlis Mamuretül - Aziz "Harput") bağımsız bir Ermenistan kurmak hayaline kapılmışlardı.

İstenilen bu bölgeye altı vilâyet denmekle beraber, bu günkü idarî taksimata göre, bütün Doğu Anadoluyu kaplıyordu. Halbuki daha ilerde göreceğimiz üzere, bu bölgelerde de Ermeniler azınlıkta idiler. Her ne kadar Patrikhanenin hazırlayıp Ruslara ve İngilizlere verdikleri muhtıralarda Türkiye'de 4 milyondan fazla Ermeni yaşadığı bildirilmişse de bunun yalan olduğu aşikârdı.

O tarihte adı geçen bölgenin tamamının nüfusu dahi belki bu miktardan biraz fazla idi ve ekseriyet Türktü. Bu konuyu ileri de rakamlarla inceleyeceğiz.

Ermeni dâvasını destekliyen bir çok yabancı kaynaklara göre dahi, Ermenilerin en kesif oldukları iddia edilen, Bitlis bölgesinde kesafetlerinin % 33'den fazla olmadığı, buna mukabil Diyarbakır'da % 16, Elâzığ'da % 12, Sivasta % 15 olduğu görülür. Anadolu vilâyetlerinin tamamı hesaba katılırsa, Ermeni nüfusu Avrupa eserlerine göre % 10, o tarihteki (1905) Osmanlı istatistiklerine göre % 7'dir.

Bu gerçek durum karşısında, bazı maceracılar müstesna, Ermeniler bile böyle bir hayalin tatbik kabiliyeti olmadığını biliyor, mevcut durumun cemaatları için en isabetli ve faydalı bir şekil olduğunu kabul ediyorlardı. Bu yüzden bir çok Ermeni ihtilâl komitelerine cephe almıştı. Fakat Ermeniler ilk kurbanlarını Hınçaklarm eliyle vermeye başlamış, müthiş bir tehdit ve tedhiş havası Ermenileri sarmıştı. Komiteyi ilk kuran Ermeniler, Türk değil, Rus tab'ası idiler. Tevessül edilen tedhiş ve tehditler sonunda birçok Ermeni, Komitecilerin emirlerine uymaya mecbur olmuştu. Yer yer isyanlar, ancak bu suretle çıkarılmış ve (**Ermeni meselesi**) halledilemez bir hale getirilmişti.

Bu hâl Ermenilerin, Osmanlılar arasında mevcut itimat, imtiyaz ve mevkilerini kaybetmelerine sebep olmuştu. Yalnız Katolik Ermeniler uzun müddet bu durumdan kaçınmış ve komitelerle iş birliği yapmamışlardı.

GLADSTONE'un Ermeni politikası, Güney Afrika, İrlanda, Mısır, Sudan politikaları gibi, ve ayni derecede hatalı sonuçlar vermiştir. GLADSTONE bütün bu hâdiselere sebep olan politikası ile, sonunda kendi milletinin dahi itimadını kaybetmiştir.

Edgar GRANVİLLE

(Bu iş Ermenilerden doğmamıştır. Zira Ruslar Ermenilere el atıncaya kadar Türkiye'de hiç bir Ermeni hareketi olmamıştır. Rusların eseri olan Balkan harekâtına kadar Ermeniler sadece kendi aralarında mezhep mücadelesi yapıyorlardı. Hattâ kendi aralarındaki anlaşmazlıkların halli için dahi Türklerden yardım görüyorlardı.

Rus mezalimine karşı Ermenilerin tek sığınağı Türkiye idi.

Çarın bu durum karşısında Abdülhamid'i Ermeni katliâmına teşvik ettiği dünyaca bilinen bir gerçektir) diyor.

Rus Dışişleri Bakanı Lebanoff - ROSTOWSKİ'nin ortaya attığı **(Rusya hududunda Ermenisiz bir Ermenistan)** görüşü ibretle tetkike değer. Bu ifade Rusların Ermeni politikasını en güzel ifade eden bir cümledir.

Fakat bir defa bu hava Ermenileri sarmış ve hâdiseler başlamıştı. İstense dahi durdurulması mümkün olamıyacak, devam edecekti.

Bu devirler, Osmanlı İmparatorluğu içinde Türklerin dahi yurt içinde ve dışında Abdülhamid'e karşı mücadele ettikleri devirdi. Ve bu faaliyet, 1908 harekâtı ve Meşrutiyetin ilânı ile neticelenmişti. Bu neticenin alınmasında İmparatorluğa tâbi bütün ırk ve din mensuplarının gayreti vardı.

Ermeniler de ulaşılan bu sonucu 13 Ağustos 1908'de Beyoğlu Gregoriyen Kilisesinde ve diğer Kiliselerde birer Ruhanî Âyin ile tes'it etmişlerdi.

Eğer Meşrutiyetin yeniden ilânı üzerine hâsıl olan bu hava, samimî olarak devam etse ve iki taraf hüsnüniyet içinde birleşebilselerdi netice elbette başka türlü olurdu.

Fakat bu faaliyetin idaresi ve iplerin ucu Türkiye'de değildi. Gerek bu işi idare edenler, gerekse onların vasıtası olan komiteciler Türkiye'de işlerin düzelmesini, Türk, Ermeni ve diğer bütün vatandaşların huzur içinde yaşamalarını değil, sadece kendi çıkarlarını düşünüyorlardı.

Bu yüzden (hürriyet prensipleri içinde birlik ve beraberlik) pek kısa ömürlü oldu. İlk bozgunculuk Bulgarlardan geldi. Bunu Bosna - Hersek ve Girit hâdiseleri takip etti. Dahilde de 31 Mart hâdisesi ortalığı büsbütün karıştırdı.

İtalyanların Trablus garba çıkışı, onu takiben Balkan Harbi, Osmanlı devletini bir çöküntüye doğru götürüyordu. Bu vesile ile Balkan Harbinden yalnız Türkler için değil, bütün milletler için bir ibret dersi alınmasına imkân vermek maksadı ile bir kaç cümle ile bu harpten bahsedeceğim.

Balkan Harbi, Osmanlı Devletine tâbi Balkan devletlerinin, Osmanlılara karşı müştereken ve müttefiken yaptıkları bir savaştı. Mağlûp olacakları o kadar tabiî görülüyordu ki, Avrupa devletleri böyle mukadder bir âkıbete karşı Balkanlardaki Hristiyan devletleri korumak maksadıyla, **(harbin neticesi ne olursa olsun, durumda bir değişikliğe meydan vermemek)** için müdahale etmişlerdi. Fakat netice umulduğu gibi çıkmadı. Osmanlı İmparatorluğu mağlûp oldu.

Bu mağlûbiyetin elbette siyasî, idarî, askerî bakımlardan bir çok sebepleri vardır. Fakat bir kaç satırlık bir ifade ile bunları belirtmek istersek, bu umulmayan neticenin baş sebebinin, **(Osmanlı İmparatorluğundaki siyasî partilerin, politika heveslilerinin, politik mücadeleyi birbirlerine karşı düşmanlık ve düşmanca mücadele telâkki eden zihniyetin ve bu zihniyeti ordu mensuplarına da sirayet ettiren faaliyetinin eseri)** olarak telâkki etmek lâzımdır. Hakikaten politika hırs ve oyunları bir İmparatorluğu çökertmişti.

Balkan harbinin tetkiki konumuzla ilgili olmamakla beraber, diğer Balkan devletlerinin tutumu ve Osmanlı devletiyle münâsebetlerinin, devletin Ermenilerle münâsebeti ile mukayese edilebilmesi bakımından bir fikir vermek üzere, Balkan harbi sırasında harp sahasına gelen Fransız gazetecisi Stefan **LOZAN'ın (Lausanne)** Makedonya'da ve diğer savaş bölgelerinde

gördüğü vahşetler, katliâmlar, çapulculuklar hakkında gazetesine yazdığı mektuptan bazı kısımları buraya almakta fayda vardır. Stefan LOZAN diyordu ki :

(Bunlar Türklerin eseri değildir. Türkler isteselerdi, inanalım ki, bugün Balkanlarda bir tek Slav kalmazdı. Evet, bir tek Slav! Tarih bazı ırkların ve milletlerin nasıl yok olup gittiğine şahadet eder. Ve nasıl bunları hâkim bir milletin zulmüne vahşetine, yenilmiş ırkın o topraklardan arkalarında bir tek fert bırakmadan hicretine bağlamışsa, eğer Türkler isteselerdi, Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar, Yunanlılar için de bu çeşitli yok etmeleri, birer birer veya toptan tatbik edebilirlerdi.

Fakat ben size diyeceğim ki, Slavlar ve Bumlar Türklerin hâkimiyeti devrinde azalmadılar, bilâkis arttılar. Çoğalış, efendi millet olan Türklerden daha fazla ve sür'atli de oldu. Çünkü Balkan milletleri, Türklerin son asırda en büyük devlet ve fikir adamı olduğuna asla şüphe olmayan Mithat Paşa'nın dediği gibi, (kan vergisi) vermiyorlardı. Mezhep, din, eğitim, ekonomi, sanayî, ticaret, tarım sahasında da bütün hürriyetlere sahiptiler. Bulgar Millî Meclisi (Sobranya) da âza olan yaşlı bir Bulgar nasyonalistiyle tanıştım. Bana Mithat Paşa'nın Tuna valiliği zamanındaki eserlerinden ve himmetinden bahsederken şunları söylemek açık kalpliliğini gösterdi.

— (Kral Ferdinand 100 sene yaşasa ve 100 sene memleket sulh ve sükûn içinde olsa, yine Mithat Paşa'ya erişemez. Bizimle Türkler arasında hiç bir esaslı ihtilâf yoktu. Şikâyetimiz de yoktu. Ben bir Bulgar milliyet - perveriyim. Fakat bu hisle size söylüyorum ki, bizim Sırplarla ve Yunanlılarla müstakil birer devlet olarak komşuluğumuz ve bilhassa üzerimizde Rus minnetini ve hâkimiyetini her zaman duymamızın huzursuzluğu, Osmanlı idaresinde yaşamış olmaktan çok beterdir. Biz de, çocuklarımızda, yaptığımız hatanın acısını çok çekeceğiz).

Buradaki vahşeti, inanılmaz, fakat haksız ve yersiz kinleri ile Bulgarlar temsil ediyorlar. Onların tek emeli, vahşetleri Türklere yükleyerek, Avrupa'nın gözünde Osmanlılığı barbarlık makinası halinde göstermektir. Bunda da muvaffak olmuyorlar denemez. Çünkü, Avrupa ve Amerika matbuatım, hattâ daha geniş ifade ile bütün dünya matbuatını kolaylıkla iğfal yoluna girmişlerdir.)

Fransız gazetecisi Stefan LOZAN'ın yukardaki satırlarını aynen Türk - Ermeni münâsebetlerine tatbik etmek elbette ki

mümkündür. Yalnız arada küçük bir fark vardır. Kitabımızın başından beri her vesile ile belirttiğimiz şekilde, Ermenilerin durumu Türkiye'de diğer azınlıkların ve hattâ Türklerin durumundan çok daha iyi idi. Şimdi yine Stefan LOZAN'ın mektubuna devam edelim.

(İstanbul'da, Tokatlıyan otelinde, asgarî benim kadar güzel Fransızca konuşan ve çok eski bir Türk ailesinin evlâdı olan kıymetli diplomat Galip Kemali beye, (neden bu hakikatları dünyaya anlatmaya çalışmadıklarını) sordum. Asîl Osmanlı ailelerinin her ferdinde havsalanın güç alacağı kadar bol olan müsamahasına rağmen, yüzüme acı, zehir gibi bir sitemle baktı.

— Bunu siz, DANTON'un vatandaşı olan bir Fransız münevveri olarak mı söylüyorsunuz? dedi ve beni kolumdan tuttu. Asansörle Grant Siyel'e benzeyen tarasa çıktık. Oradan Padişahın oturduğu Dolmabahçe Sarayının sahili ve Boğaziçi görülüyordu. Bana, İstanbul limanına Lüleburgaz bozgunundan sonra gelmiş ve denizcilerini karaya çıkarmış olan yabancı harp gemilerini gösterdi, dedi ki :

— Bakınız aziz dostum, siz Fransa olarak buraya Leon GAMBETTA harp gemisini gönderdiniz değil mi? Biz Türkler bundan dolayı bile size müteşekkiriz. Neden mi? Çünkü, Leon GAMBETTA adı, bir düşman istilâsına karşı vatanını her ne pahasına olursa olsun müdâfaayı hatırlatır. Biz, felâket günlerimizde bu kadarcık alâkadan bile müteşekkir olmasını bilen bir milletiz. Sizin tarihinizde de sukutlar yok mudur? Nezaketsizliğime vermiyeceğinizi bilerek hatırlatacağım. Kıralınız esir I. Fransuvayı Şarlken'in elinden kurtaran bizim ordumuz ve donanmamız değil miydi?

Şimdi sizler, bildiğiniz hakikatları neden kendi vicdanınız ve insafınızın sesini dinleyerek vatandaşlarınıza ve devletlerinize haykırmıyorsunuz? İngiltere, İtalya, Almanya, Amerika, Avusturya hattâ Panslavizm gayretlerine rağmen Rusya'ya, resmî hükümetler olarak değilse bile, münevver zümre olarak düşen insanî vazife bu değil midir?

Sizler öyle yapmadınız. Hunharca kesilen çocukları, katledilen anaları, yıkılan mâbedleri, öldürülen ihtiyarları, medeniyetin galebesi olarak ilân ve tebcil ettiniz. Söyleyiniz, biz, hâkim millet olarak Balkanlarda, bize bu gün onların yaptıklarının bir zerresini yaptık mı?

(Evet) diyebilenler yüzleri kızaracak olanlardır.

Fakat ileride ne olacak bilir misiniz? Osmanlı Devleti dünya üzerinde bir muvazene unsuru ve yeri doldurulmaz bir İmparatorluk olarak elini ayağım çektiği zaman, Avrupa, Rusları kendi topraklarından çıkaramıyacaktır. Balkanlar da huzur ve sükûn yüzü görmeyecektir. Siz bu hakikatı bu gün ilân ederseniz, yarın veya daha sonra, hayatta iseniz size dahî diyecekler; ölmüş iseniz, kabrinize çelenk koyacaklardır. Bunu böylece biliniz.

Türk - Ermeni münâsebetleri hakkında da, Stefan LOZAN'ın gazetesine yazdığı bu mektuba ilâve edecek hiç bir şey yoktur sanırım.

Fakat ben, Galip Kemalî beyin, bu durumu dünya'ya anlatmanın, her medenî millet veya ferdin vazifesi olduğu hakkındaki görüşü kadar, hattâ daha fazla (bu gerçekleri dünyaya anlatmak görvenin en evvel Türklere ait olduğu) görüşündeyim.

Bu kitap, bu görüşün neticesidir.

Evet, Ermenilerin durumu da bundan farklı değildi.

Edgar GRANVİLLE, Türkçeye (Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki oyunları) adı ile çevrilen eserinde özet olarak :

(Esasen ilk mücadeleler Türklerle değil Kürtlerle olmuştur. Kürtler bakımından bu bir siyasî maksatla değil, sosyo - ekonomik sebeplerle vuku bulmuştur. Fakat Kürtleri bu işe tahrik eden de Ruslardır. Onların sebepleri ise tamamen siyasî idi.

Dünya nizamına yön vermek iddiasında olan devlet adamları hadisenin içine girme yerine gazete havadislerine, tek taraflı propagandalara inanmış ve nizamı altüst etmişlerdir.

Lord BRYCE gibi yetkili bir zatın hazırladığı İngiliz mavi kitabı bile, tek başına hadisenin içine girilmeden ezbere hüküm verildiğini göstermektedir. Bu durum karşısında İngiliz dışişlerinin neden pek bol olan İngiliz Şarkiyatçılarıyla bu işi tetkik ettirmediğini anlamak mümkün değildir.

Meselâ meşhur Şarkiyatçı Sir Mark SYKES İngiliz parlâmentosu üyelerindendi. Bu zat (The Caliph's Last Heritage) isimli eserinde bu iddiamızı doğrulamaktadır.

Türk idaresini tasvip etmemekle ve düşmanlığını açıkça belirtmekle beraber, Sir SYKES Türk halkına yöneltilen haksız iddiaları da kabul etmez. Ve :

"Kentlerde oturan Ermeniler Türkiye'deki diğer Hristiyanlar gibi kendi imkânları hakkında mübalâğalı bir inanca sahiptirler. Bu kanaat akılsız bir zihniyetle birleşince, onları en ümitsiz siyasî cinayetlere sevketmekte, hem kendilerine, hem çocuklarına felâket çektirmektedir.....

Ermenilerin karşılaştıkları felâketlerin büyük bir kısmı birbirlerine karşı olan tutumlarından ileri gelmektedir.

Ermeni komitecileri kendi dindaşlarını soymayı düşmanla savaşmaya tercih ediyorlardı. İstanbul'daki Ermeni anarşistleri kendi ırktaşlarını bombalarla öldürmüşlerdi. Papazların cinayetlerine diğer papazlar ağız açamıyorlardı.

Kilise ikiye bölünmüş vaziyette idi. İhtilâlcilerin baş vurduğu usullerden daha şeytanî hiç bir şey olamaz. Bunlar hem Müslümanları, hem de kendilerine para vermeyen Hristiyanları katletmişlerdi" der.

Büyük devletler arasında, 1908 Türk ihtilâline güçlük çıkaranların başında en büyük çıkarı olan Rusya gelir. Son İslâm devletinin gençleşmesi, imparatorluğun kuvvetlenmesi Rusya'nın kabul edemeyeceği bir işti.

1877'den sonra Ruslar nazarında Bulgarların yerini Ermeniler almış, Ermenilerle meskûn yerlerdeki Rus konsoloslarına gönderilen silâh ve cephane Ermenilere ve Ruslarla çalışmayı kabul eden bir kısım Kürtlere dağıtılmıştır.

Balkan Harbinden sonra bir araştırma için Ermenistana giden İngilizler bu durumu görmüşlerdir. Walter GUİNNESS (The National Review) mecmuasının Ocak 1914 sayısında (İmpression of Armenia and Kurdistan) başlıklı yazısında bu gerçekleri belirtmiştir) dedikten sonra

(Türklere itimat etmek lâzım olduğunu, Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki münâsebetin düzeldiğini, Rus propagandasından endişe etmek gerektiğini, Ruslarla Kürtler arasında bir yakınlaşma olduğunu, Kürtlere silâh verildiğini, bir Kürt köyünde Kürt kıyafetinde bir Rus'a tesadüf ettiğini, bu zatın Rusya'da subay olan kardeşinden (!) kendisine para geldiğini söylediğini, bu kadar iptidaî bir Kürt köyünde bu insanın yaşamasının tuhaf olduğunu) yazmaktadır.

Kahire'de Ermeni zenginlerinden Bogos NUBAR Paşa'nın kurduğu (Ermeni Genel Hayır Birliği) ve NUBAR Paşa'nın gayretiyle Loris MELİKOF'un kurduğu ve İngiliz Parlâmento üyelerinden Mr. WILLIAMS'm başkam olduğu (İngiliz - Ermeni Komitesi - The British - Armenian Committee), Alman LEPSIUS'un (Ermeni Dostluk Komitesi) nin ve Eçmiyazin Katogikosluğunun faaliyetleri hep Çar İkinci Nikolamn çalışmalarının sonucu idi.

1913'te Bitlis'teki Kürt ayaklanması hazırlığı da Rus konsolosunun emir ve yardımıyla olmuştu. Maksat, bu hadise üzerine Rusya'nın müdahalesini sağlamaktı. Fakat Osmanh hükûmeti hadiseyi erken öğrenmiş ve daha çıkmadan bastırmıştı. Fakat hadisenin ele başıları Rus konsolosluğuna sığınmışlar, konsolos, suçüstü yakalanışı üzerine, Rus hükûmeti tarafından geri çekilmiş, fakat kendisine hiç bir ceza verilmemişti.

Bu konu Lord LAMINGTON tarafından İngiliz Parlâmentosuna da getirilmişti.

Bu arada Alman Dr. LEPSIUS, İngiliz O' Connor WHYTE, WILLIAMS ve BUXTON kardeşler âdeta Çarhk politikasına hizmet ediyorlardı.

Bunlardan Harold BUXTON, 1913'de Paris'te, Uluslararası Ermeni toplantısında :

(Rus Orduları hududu geçerlerse dost ve kurtarıcı olarak selâmlanacaklardır) diyordu.

Çok değil, iki sene sonra Ruslar hududu geçtiler. Nasıl karşılandıklarını dünya gördü.

Yine Edgar GRANVILLE diyor ki

(Kelimelerle oynamanın bir faydası yok. Bu hareketlerin gayesi Türk doğu vilâyetlerinin Rusya'ya ilhakı idi.)

Lord BRYCE ise, **(Ermeniler Rusya'ya katılmak istemezler. Çünkü milliyetlerini ve kiliselerinin kişiliğini korumak isterler. Rus yönetiminde ise bunları koruma ümidi yoktur)** diyordu.

1913'de (Fransız Asyası Bülteni) nde M. Ludovic de CONTENSON (La question Arménienne) adh yazısında özet olarak

(Rusya'ya bağlanma, başka bir yol bulamayan bazı Ermenilerin dilediği çözüm yolu idi. Fakat bu Ermeni Ulusunun geri dönülemeyecek şekilde mahvedilmesi demekti. Çünkü kuvvet zoruyla dil ve dinleri yasaklanacak, Rusya'mn bu iyiliği kendilerine çok pahalıya mal olacaktı.)

Setrak AVAKİAN Tifliste 1915'te neşrettiği (Ermenistan'da Devrimler) isimli eserinde, Rusya'nın bütün niyetini açığa vuran ve Ermenilere hitab eden broşüründe belirtilen politikayı ve Doğu Beyazıttaki Rus konsolosunun 1912'de Rus Elçisi GİERS'e yazdığı raporu açıklar. Elçi, Dışişleri Bakanı Sazanof'a çektiği telgrafta (Ermeniler Rus işgalini en müessir garanti olarak karşılıyorlar) diyordu.

Edgar GRANVILLE :

(Fransız din adamı Mgr. TOUCHET 1916 Şubatında (Oeuvre d'orient) Kurumunda verdiği konferansında, 1915 başında ölen Ermenilerin 500.000 olduğunu tahmin etmişti. Bu sayı bize pek mübalâğalı gelmektedir. Ancak rakamları kontrol imkânına da sahip değiliz. Emin olduğumuz husus, Ermenilerin burada, bir ölüm kalım savaşının karşılıklı ateşi arasma sıkıştıkları sırada, Türk - Rus hududunda çok acıklı olayların cereyan ettiğidir.

Ancak bu teşebbüsün başlangıcı Ermeni ihtilâlcilerin Müslümanları öldürmeleri ile başlar. Bu işin teferruatını bilmiyoruz. Ermenilerin yayınladıkları bilgilere de güvenmeye imkân yoktur.

Ermeni partizanlarının evlerinde çıkan Rus silâh ve bombaları bu işin mahiyetini açıkça göstermektedir.

Kürtlerin bu sırada ellerini kavuşturup beklemedikleri de muhakkaktır. Ermeniler Ruslarla işbirliği yaparken kendilerini ne gibi bir sonucun ve tehlikenin beklediğini de bilmeleri gerekirdi. Avrupa diplomasisi Osmanlı İmparatorluğundaki ırk ve din çatışmalarını bir asır süre ile boş yere körüklemiştir.

Büyük Fransız tarihçisi Albert SOREL'in 30 yıl evvel söylediği gibi (Taksim politikasının, bütün dünyayı da içine sürükleyeceği bir facia yaratacağı) aşikârdı. Türklere gelince, Avrupa'nın kendisine gösterdiği tutum ve dünya haritasından silinme durumu karşısında kıyasıya gösterilen çaba, bu ülkeyi bir ölüm kalım savaşma sokmuştur. Bu suretle tehlike karşısında her milletin yapması gerekeni yapmış ve güvenilmez unsurları savaş bölgesi dışına çıkarmıştır. Şurası aşikârdır ki, ulaştırma imkânlarının yetersizliği, modern tekniğin yokluğu yüzünden bu tedbir müthiş kötülüklere, (Çar'ın himayesinde bir Ermenistan) gibi akılsızca hayaller uğruna mâsum insanların ıstırap çekmesine sebep olmuştur.

Asıl büyük cani, ilk günden beri İslâm dünyasına felâket yağdırmaktan geri kalmayan Çarlıktır. Çarlar bir talihsizlik eseri olarak başlarına geçtikleri Rus halkına da mutluluk getirmemişlerdir.

Belki bu idarenin inkirazı Avrupa'yı acısını çektiği kanserden kurtaracaktır.

Bu, Çarlığın tesiratından kurtulmuş bir Avrupa ile, ilerlemeye, gelişmeye can atan Türkiye'nin işbirliği için, belki bir ümit kaynağıdır) diyerek, doğu meselelerine ne derece nüfuz ettiğini göstermiştir.

1913 - 1914'te İngiliz parlâmentosunda Sir Edward GREY, Sir Mark SYKES, Walter GUINNES, Aubrey HERBERT gibi bazı parlâmento üyeleri, Rus - Ermeni ilişkilerinin yaratacağı tehlike üzerinde durmuş, fakat İngiliz hariciyesi, her işte gösterdiği uzak görüşü, uzun vadeli plânlamayı bu dâvada başaramamışlardı. Oysaki, bu üyeler Osmanlı topraklarmda çıkacak hadiselerin büyük felâketler doğuracağını; bunun yegâne suçlusunun Çarhk Rusyası; maksatlarının da, Rusların Türkiye üzerindeki malûm emelleri olduğunu, açıkça belirtmişlerdi.

Çarhk Rusyasın'dan çekinme yüzünden dâvaya bile bile göz yuman, buna mâni olmak yerine, Osmanlı mirasından bir pay çıkarmak sevdasına düşen büyük devletler, bu işin büyük sorumlusudurlar.

Halbuki, David URQUHART bu durumu çok evvelden belirtmiş, Lord PALMERSTON, Lord BEACONSFIELD Çarlığın bu tutumunu açıkça ortaya koymuşlardı. Ama sadece bunları parlâmentoda belirtmekle yetinmişlerdi. Mâni olacak hiç bir tedbir alamamışlardı. İngiltere hükûmeti, bu gerçekleri bile bile pek kısa bir zaman sonra Ruslarla ittifak yapmış, I. Dünya Harbine beraber girmişlerdi.

Görülüyor ki, vasıflarım sık sık belirtmeye çalıştığımız bu çalışkan ve sadık insanları, Ermenileri, en yakın komşularıyle boğaz boğaza getiren, bir kısmının imhasına, bir kısmının yurtlarından kaçmalarına sebep olanlar, kendi menfaatleri için çalışan yabancı devletlerle, bunların tahrik ve teşvik ettiği maceraperest komiteci ve politikacılardır. Bu hâdiselerden her milletin bu gün dahi alabileceği dersler vardır.

Osmanlı Devletinin Balkan harbindeki idarecileri bu durumdan oldukça ders almışlardır. Meselâ, derhâl ordunun islâhatına başlanması, Balkanlar karşısında mağlûp olan ordunun, çok kısa bir süre sonra, Birinci Dünya Harbinin bir çok cephelerinde büyük zaferler kazanabilmesini sağlamıştır.

Türk İstiklâl Harbinde, bütün dünyanın desteklediği müstevli Yunan ordusunu mağlûp ve perişan eden ordu, bu, Birinci Dünya Harbinin her cephesinde başarılı savaşlar veren, fakat harp sonunda mütareke hükümlerine göre dağıtılmış, süâhı, cephanesi elinden ahnmış olan Osmanlı ordusunun bakiyesi idi.

III. KISIM

TÜRKİYE'DE ERMENİLER

Ermeni Meselesi :

Biz bundan evvelki bölümlerde, muhtelif asırlardaki Türk - Ermeni münâsebetlerini umumî çerçeve içinde izaha çalıştık. ERMENİ MESELESİ denilen problemin mahiyetinden ve bütün bu devrelerde devletin muhtelif kademelerinde görev almış Ermenilerden hiç bahsetmediğimiz gibi, Osmanlı Devletinin son yarım asırlık hayatı içinde geçen esef verici münâsebetlere sebep olan Ermeni komitelerinden, derneklerinden, bunların gaye ve çalışmalarından, isyânlardan, Osmanlı Devleti içindeki Ermenilerin birbirlerile mücadeleleri ile tarih boyunca Ermeni göç ve tehcirlerinden de sadece yeri gelmişken bahsettik. Bunlar hakkında toplu bügi vermedik.

Şimdi bu hususları ayrı ayrı birer kısım halinde, ve tabiî özet olarak, belirtmeye çalışacağız.

Zira, bu hususlar tam bilinmeden, bilhassa Birinci Dünya Harbi içindeki Ermenilerin tutumu, Türklerin buna mukabelesi ve bu gün JENOSİT olarak ilân ve istismar edilen hareketin mahiyetini değerlendirmek mümkün değüdir.

Osmanlı Devletinin kuvvetli zamanlarında dünyada bir "ŞARK MESELESİ"nin mevcudiyeti bahis konusu değildi.

Devlete tâbi her din ve Irk'tan milyonlarca insan, biribirinden farksız şartlar altında ve hayatlarından memnun idiler. İçlerinde durumundan şikâyet edene tesadüf edilmemişti. Kendi cemaatleri içindeki anlaşmazlıklarda da, en büyük garantiyi devletin âdaletinde buluyorlardı.

Avrupa devletleri, her çağda Osmanlı devletini kendi menfaat ve istikballeri için bir tehlike olarak görmekle beraber, bazı tecrübeler sonunda, bu devletin üstünlüğünü kabul etmek durumunda kalmış, hattâ zaman zaman kendi aralarındaki mücadelelerde, Osmanlıların yardımını temine çalışmışlardı.

Dünyada bir "ŞARK MESELESİ", ancak Osmanlı İmparatorluğunun haşmet devrinin bittiği ve muhtelif sebeplerle zayıfladıkları devirlerde icad edilmiştir. Bunu icad edenlerden biri, hattâ birincisi Çarlık Rusyasıdır.

"ERMENİ MESELESİ", genel olarak Şark meselesi içinde bahis konusu edilen SON problemdir. 1860'dan sonra icad edilmiş, Birinci Dünya Harbi sonunda çok acı bir şekilde son bulmuştur.

Edgar GRANVİLLE bu hususta

(Ermeni meselesi, Avrupa'ya, uygarlık dışı Müslüman taassubu ile batı'ya yaklaşmak için çırpınan Ermeniler arasında yüz yıllık bir çatışma şeklinde tanıtılmıştır.

Gerçekte bu düşmanlık yabancı entrikalarının sun'i bir mahsulüdür. Geçmişte Türk - Ermeni ilişkilerine bir göz atılırsa, bu iki ırkın yüzyıllar boyunca en ufak bir anlaşmazlığa düşmeden dostça yaşadıkları görülür. Osmanlı tarihinin biraz derinliklerine inebilenler, İmparatorluktaki bütün ırk çatışmalarının yabancılar tarafından çıkartıldığını, tahrik olmadan, çeşitli milliyetlerin anlaşabildiklerini, gerekli devrimleri beraberce gerçekleştirerek yan yana yaşayabilecek durumda olduklarını hayretle görmüşlerdir) dedikten sonra

Osmanlı Devletindeki din ve vicdan hürriyetini büyük bir vukuf ile incelemektedir. Eserinde büyük İngiliz bilgini Prof. J. W. ARNOLD'un "The preaching of İslâm. An history of propagation of the Muslim faith" isimli eseri tavsiye ve tahlil etmektedir.

Ayrıca büyük İtalyan şarkiyatçısı Teani Prensi Leone CAETANİ'nin "Annales de l'Islam" isimli eserini **(Müslümanlıktaki hoşgörünün âdeta bir anıtıdır)** diye takdim etmektedir.

Ermenilerin din ve kültürlerini Türklere borçlu olduklarını belirten yazar, Türk - Ermeni ilişkilerinin bazı büyük devletlerin teşviki ile icad edildiğini gayet açık bir dille, misallerle ve vesikalarla anlatır.

Bu görüş, batı'da yalnız Edgar GRANVİLLE'e de inhisar etmez. Bu kitabın içinde, eserlerinden pasajlar aldığımız bir çok batılı ilim ve devlet adamı, komutan, yazar ve Türkiye'de görev yapmış yabancıların büyük kısmı bu görüşe katılırlar.

Biz de, bu konu'yu ayrı bir bahis olarak ele almamış olmakla beraber, hemen her bahiste, her vesile ile belirtmeye çalıştık.

Binaenaleyh, kitabımızda ele aldığımız konuları aydınlatmak için temas ettiğimiz hususları incelerken, ERMENİ MESELESİ denilen, sun'i, devletler arası problemin, Osmanlı Devletini zayıflatmak için, başta Çarlık Rusyası olmak üzere, diğer yabancı devletlerin ve bilhassa Çar'ların politikalarını anlayamamış oldukları için, onların oyunlarına gelen ve bu suretle dünya muvazenesini alt üst eden devlet adamlarının eseri ve hatası olarak dikkatle göz önünde bulundurulması lâzım olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

Türkiye'de görev yapan Rus Generali MAYEWSKİ hükûmetine verdiği mahrem raporda

(Ermeniler tarafından Türkiye'de yapılan fecayiin mes'uliyeti evvelâ Ermeni İhtilâl Komiteleri ile müştereken hareket eden Ermeni ihtilâlcilerine; saniyen, bunları teşci ve teşvik eden bazı ecnebî hükûmetlerine râcidir)

diyerek meseleyi en açık bir dille aydınlatmıştır.

OSMANLI DEVLETİ HİZMETİNDE ERMENİLER

Dünyanın bir çok memleketlerinde azınlık milletler ve bu arada Türkler de vardır. Eskiden de vardı. Hele şimdi, Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak teşekkül eden memleketlerde milyonlarca Türk var.

Sadece Rusya'daki Türklerin 40 - 50, milyon olması lâzımdır. Aşağıdaki bahsi incelerken sayın okuyucuların kendi kendilerine, bu yâdellerde yaşıyan milyonlarca Türkten kaç tanesinin, Osmanlı İmparatorluğunda (biraz sonra belirteceğimiz) Ermenilerin ulaştığı mertebelere ulaşabilmiş olduklarını düşünmelerini rica edeceğiz. Hele, Osmanlı İmparatorluğunun Ermenilere bu imkânları verdiği devirlerde, dünyanın kaç büyük devleti, kendi içindeki azınlıklara bu imkânları vermiştir? diye de düşünmelerini rica edeceğiz.

Hattâ bu gün dahi, en müreffeh, en medenî memleketlerde, ırk, din, renk, dil farkı gözetilmeksizin, bütün vatandaşlarına, Osmanlı Devletinin daha o zaman Ermenilere tanıdığı hak ve imkânları tanıyan kaç devlet vardır?

Türklerin çok azınlık oldukları ülkeler bir yana ama, Rusya, Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan gibi büyük azınlık bıraktığımız memleketlerde yaşıyan Türklerin bu günkü halleri de bir mukayese konusu yapılabilir.

Bu arada okuyucuların dikkatlerini bir noktaya çekmek isterim.

Muhtelif devlet memuriyeti yapmış aşağıda adı geçen Ermenilerin soy adlarına dikkat edilirse, Türk Ermenilerinin Türklüğü ne derece benimsemiş oldukları göze çarpar. Bir çoğu tam Türk isimleridir. Sonuna bir takı eklenmekle Ermenice yapılmışlardır.

Hallaçyan, Portakalyan, Kuyumcuyan, Maksutyan, Yazıcıyan, Yavrumyan, Ballaryan, Karaciyan, Şahinyan, Boşgezenyan, Boyacıyan, Ispartahyan, Taşçıyan, Pastırmacıyan, Arzumyan, Reisyan, Seferyan, Babayan, Demirciyan, Çıracıyan,

Keresteciyan, Tıngıryan, Kavafyan, Balyan, Cinciyan, Hekimyan, Çerkesyan, Hıdıryan, Kapamacıyan, Deveciyan, Palaciyan, Handanyan, Aslanyan, Kirişçiyan, Kuş adahyan, Hanlıyan, Nazikyan, Kalfayan, Fincancıyan Ankaralıyan, Köseyan, Yüzbaşıyan, Acemyan, Terziyan, Kömürcüyan, Hamamcıyan, Karayan, Uncuyan, Reisyan, Peştemelciyan, Horasancızade, Mühendisyan, Berberyan, Cezayerliyan, Yağlıkçıoğlu, yağlıkçıyan, Bilezikçioğlu, Bilezikçiyan, Aptalzade, Demircibaşı, Kürkçühanlı, Gelgelyan, Çereçyan, Şamlıyan, Tokatlıyan, Şirinyan, bezciyan, Fasulyacıyan, Şahinyan, Çömlekçiyan, Hancıyan, Atamyan.

Bunlar sadece bizim tesadüf ettiğimiz, Türkçe isimleri (Yan, Oğlu, Zade, Başı) takıları ile SOY ADI olarak kullanan Ermenilerin örneğidir.

Türkçe isimleri olduğu gibi kullananlar da bir haylidir.

Celâl, İhsan, Allah verdi, Altıntop, Taşçı, İlyas, Karakaş, Düz, Zeki, Hurdacı, Âdil, Dilber, Fikri, Karakoç, Şinasi, Abdullah, Konca gül, Güllü, Türker, Turan, Türkay'da bunlara ait sadece birer örnektir.

Ermeniler arasında çok görülen TORKOM (TORKOMYAN) ismi de, bir çok tarihlerin (TÜRKMEN) lere verdiği isimdir.

Osmanh Devleti içinde her sahada hizmet vermiş, muhtelif kademelere yükselmiş ve devlete büyük hizmetler ifa etmiş Ermeni o kadar çoktur ki, bunlar hakkında mufassal bilgi vermek için bir kaç cilt eser yazmak lâzımdır. Halbuki biz her konuda ancak özet bilgi vermeğe çahşıyoruz.

Bu konuda da, sadece muhtelif sahalarda İmparatorluğa büyük hizmetleri dokunan, buna mukabil de kendilerine, ailelerine ve milletlerine makam, servet ve itibar sağlamış bulunan, tesbit edebildiğimiz bazı Ermenilerin isimlerini zikretmekle yetineceğiz. Bizim tesbit edemediğimiz kim bilir daha kimler var?

Meselâ Biz Gümrükler Müdürü olarak aşağıda bir kişinin ismini vereceğiz. Buna mukabil bir çok eserlerde, bu zatın maiyetinde 20 bin Ermeni memur çahştığı yazılmıştır. Onların isimlerini dahi yazmaya imkân olmadığı aşikârdır.

NÂZIRLAR (BAKANLAR)

Agop KAZAZYAN Paşa	Maliye Bakam
Mareşal Garabet Artin DAVUT Paşa	P.T.T Bakanı
Andon Tıngır YAVER Paşa	P.T.T Bakanı
Oskan MARDİKYAN	P.T.T Bakanı
Berdos HALLACYAN	Bayındırlık Bakam
Mareşal Garabet Artin DAVUT Paşa	Bayındırlık Bakam
Avukat Krikor SİNAPYAN	Bayındırlık Bakam
Krikor AGATON	Bayındırlık Bakam
Gabriel NORADUNKYAN (1)	Bayındırlık Bakam
Gabriel NORADUNKYAN	Dışişleri Bakanı

Bunlardan başka **Hazineyi Hassa Nazırı** denilen ve munhasıran hükümdarın şahsî itimadı olan kişilere verilen makamda da aşağıdaki Ermeni büyükleri hizmet etmişlerdi

Agop KAZAZYAN Paşa

Mikael PORTAKALYAN Paşa

Sakız OHANNES Paşa

---

(1) G. Noradunkyan, Bibliyoğrafya kısmında yazılı eserlerin bir kısmında (paşa), bir kısmında (efendi) olarak zikredilmektedir. Dışişlerinden yaptığımız incelemelerde Paşa'lık rütbesi almadığı anlaşılmıştır.

AYÂN ÂZALARI (SENATÖRLER)

Mareşal Ohannes KUYUMCUYAN Paşa

Abraham ERAMYAN Paşa

Manuk AZARYAN

Gabriel NORADUNKYAN

MİLLET VEKİLLERİ

1 — 1876 Birinci Meşrutiyet Meclisinde

Ohannes ALLAHVERDİ	Meclisi Mebusan Reis Vekili
Sebuh MAKSUDYAN	İstanbul Milletvekili
Rupen YAZICIYAN	Edirne Milletvekili
Sahak YAVRUMYAN	Bursa Milletvekili
Hamazasb BALLARYAN	Erzurum Milletvekili
Manuk KARCIYAN	Halep Milletvekili
Mikael ALTINTOP	Ankara Milletvekili
Agop ŞAHİNYAN	Sivas Milletvekili
Taniyel KARACİYAN	Erzurum Milletvekili

2 — 1908 İkinci Meşrutiyet Meclisinde

Krikor ZOHRAP	İstanbul Milletvekili
Bedros HALLACYAN	İstanbul Milletvekili
Agop BABİKYAN	Tekirdağ Milletvekili
Agop BOYACIYAN	Tekirdağ Milletvekili
Artin BOŞGEZENYAN	Halep Milletvekili
Dr. Nazaret DAGAVARYAN	Sivas Milletvekili
İstepan İSPARTALIYAN	İzmir Milletvekili
Hamparsum BOYACIYAN (1)	Kozan Milletvekili
Kegam DERGARABEDYAN	Muş Milletvekili
Karakin PASTIRMACIYAN (2)	Erzurum Milletvekili
Vahan PAPAZYAN (3)	Van Milletvekili

3 — 1914 Meclisinde :

İstepan ÇIRACIYAN	(Baskanlık divânı kâtibi) Ergani Milletvekili
Onnik İHSAN	İzmir Milletvekili
Bedros HALLAÇYAN	İstanbul Milletvekili
Krikor ZÖHRAP	İstanbul Milletvekili
Agop HIRLAKYAN	Maraş Milletvekili
Kegam DERGARABEDYAN	Muş Milletvekili
Artin BOŞGEZENYAN	Halep Milletvekili
Dikran BARSAMYAN	Sivas Milletvekili
Matyos NALBANTYAN	Kozan Milletvekili
Karabet TOMAYAN	Kayseri Milletvekili
Sasun	Bağdat Milletvekili
Varteks SERENGÜLYAN	Erzurum Milletvekili

(1) I. Dünya Harbinde Murat namı ile maruf çete başı
(2) I. Dünya Harbinde Armen GARO namı ile maruf Çete başı
(3) I. Dünya Harbinde Çete başı

Ayan âzası (Senatör)
Ohannes KUYUMCUYAN Paşa

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI MERKEZ TEŞKİLÂTINDA HİZMET EDENLER

Gabrıyel NORADUNKYAN	Bakan
Ohannes SAKIZ Paşa	Müsteşar
Artin DADYAN Paşa	Müsteşar
Harutyun DADYAN Paşa	Müsteşar
Manuk AZARYAN	Müsteşar

DİĞER MEMURLAR

Agop GIRCIKYAN, Krikor AGATON, Kevork STİMARAÇYAN, Sahak ABRO, Krikor MARGOSYAN, Sabuh LAZ MİNAS, Krikor ODYAN, SERKİS, HURYAN, PARNASYAN, İstepan ARZUMYAN, Minas MİNASYAN, Bogos AŞVAN, Yakup YAKUPYAN, Ohannes SÜRENYAN, SIRABYAN, Ovakin K. REİSYAN, Edvar MISIRLI, Maksut SEFERYAN, Hrant NORADUNKYAN, MİKAEL, GULLABYAN, Osep SERPOZ, İlyas ÇAYAN, DAVUD, Nişan SEFERYAN, Humayak SEFERYAN, Haçik PAPAZYAN, Mihridat BABAYAN, Levon SÜRENYAN, Simon PAPAZYAN, Rupen KARAKAŞ, KRİKOR, Dikran DEMİRCİYAN, Antreas HASUN, ÇIRACIYAN, Hrant ABRO, CİVANYAN, BOGOS, KERESTECİYAN.

MANAS Ailesinden

(Rupen, Sebuh, Zenop, Pol, Piyer, Gaspar, Puzant, Aleksandr, Jozef) MANAS.

Dışişleri Bakanı (1912 - 1913)
Gabriel NORADUNKYAN

Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı
Artin DADYAN Paşa

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI DIŞ TEŞKİLÂTINDA ELÇİ, KONSOLOS VE ELÇİLİK MENSUBU OLARAK HİZMET EDEN ERMENİLER

Garabet Artin DAVUD Paşa	Berlin ve Viyana Büyükelçisi
Dikran ALEKSANYAN	Brüksel Büyükelçisi
Yetvart ZOHRAB	Londra Büyükelçisi
Hovsep MİSAKYAN	Lahey Büyükelçisi
Mareşal Ohannes KUYUMCUYAN Paşa	Roma Maslahatgüzarı
Dikran TINGIR	Berlin Elçiliği Müşaviri
Mihran KAVAFYAN	Brüksel Elçiliği Müşaviri

BAZI KONSOLOSLAR

Hrant DÜZ, Ohannes MAGAKYAN, Mihran KAVAFYAN, Hovsep AZARYAN, Serkis BALYAN, Dikran HÜNKÂRBEĞENDİYAN, Miyas YERAM, Mıgırdıç EREMYAN, Ohannes NAFİLYAN, Hrant NORADUNKYAN, ARSEN, AVYAN, MANUK AZARYAN, Puzant MANAS, Rupen MANAS,

BAZI ELÇİLİK SEKRETERLERİ

Ohannes ABRAHAMYAM, Harudyun MARKARYAN, Levon YERAMYAN, Dikran DADYAN, Avedik SAHUMYAN, Zenop MANAS, Gaspar MANAS, Pol MANAS, Sebuh MANAS, Piyer MANAS, Alexandre MANAS, Diran ALİKSANYAN.

HAZİNEYİ HASSA BAKANLARI

Agop KAZAZYAN Paşa	Nazır (Bakan)
Mikael PORTAKALYAN Paşa	Nazır
Ohannes SAKIZ Paşa	Nazır

BAZI HAZİNEYİ HASSA MÜDÜR VE MEMURLARI

Artin ZEKİ, Agop CİNCİYAN, Aram HURDACI, Mıgırdıç HEKİMYAN, GARABET, TOMAS, Hımayak SEFERYAN, Aram ADİL, Kevork TORKOMYAN, Melkon MİLOYAN, Behram YAKUPYAN, Sahak YEREMYAN, Levon PAPAZYAN, Kevork KORAN, Dikran ÇÜBERYAN, Kevork ÇÜBERYAN, Hovsep TAKVORYAN, Krikor TAKVORYAN.

Hazineyi Hassa Bakanı ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı
Ohannes SAKIZ Paşa

BAZI DANIŞTAY ÜYELERİ

Andon Tınğır YAVER Paşa	Danıştay Üyesi
Abraham YERAMYAN Paşa	Danıştay Üyesi
Mihran DÜZ	Danıştay Üyesi
Bedros KUYUMCUYAN	Danıştay Üyesi

BAZI DANIŞTAY MÜDÜR VE MEMURLARI

Ohannes TINGIR, Bogos MISIRLIYAN, Krikor ODYAN, Serkis DÜZ, Artin DADYAN, Sahak ABRO, Zareh DİLBER, Ohannes NURYAN, İlyas ÇAYAN, Duran DADYAN, Andon KÖSEYAN, Bedros Zeki GARABETYAN, Krikor HIDIRYAN, Hırant ASADUR.

PTT Bakanı, Danıştay üyesi ve 1854 KIRIM seferi Başkomutanı ÖMER Paşa'nın sekreteri (Yarbay) Andon Tıngır YAVER Paşa

(19 Mayıs 1954'de Varna'da ŞEHPER gemisinde yapılan müttefik Başkomutanlar Toplantısında "en sağda ayakta")

İÇİŞLERİ BAKANLIĞININ BAZI ÖNEMLİ MEMURLARI

Mareşal Garabet Artin DAVUD Paşa, VARTAN Paşa, Krikor ŞABANYAN, Osep AMİRA, Haçadur DERNERSESYAN, Nişan KAZAZYAN, Mikael MAMİKONYAN, Bedros KAPAMACIYAN, Karakin DEVECİYAN, Servet PALACIYAN, Sisak FERİT, Minas GAMSAR, Levon SÜRENYAN, Yervant YUSUFYAN, Bogos PARNASYAN, Harutyun HANDANYAN.

BAZI VALİ MUAVİNLERİ

Ohannes FERİT, Ohannes ASASYAN, L. AYCİYAN, Antranik BİLLURYAN.

BAZI MUTASARRIF MUAVİNLERİ

Nazaret, Gazaros SAYEBAĞLIYAN, HAGOP, Mihran BOYACIYAN, Harundyun APARTYAN, Levon, Minas ÇUKASIZYAN, Nazaret ARMENAK, Fikri ASLANYAN, MANUEL, Garabet İSRAELYAN, BEDROS, NİŞAN, PASKAL, Sarim ÇUKASIZYAN, Dikran KİRİŞÇİYAN, Hagop FERİT, Garabet TOROSYAN, Hagop YAVER, Krikor PAPAZYAN, Nişan AGAH, Armenak BOYACIYAN, KRİKOR, Dikran KEVORK, Avedis SİSLİYAN, Minas HEKİMYAN, Garabet TEKVORYAN, Artin ZEKİ, Asadur KUŞADALIYAN, Andon GÖÇEYAN, Simpat DERNERSESYAN.

BAYINDIRLIK BAKANLARI

Mareşal Garabet Artin DAVUD Paşa	Nazır (Bakan)
Bedros HALLACYAN	Nazır
Avukat Krikor SİNAPYAN	Nazır
Krikor AGATON	Nazır
Gabriel NORADUNKYAN	Nazır

BAZI MEMURLAR

Krikor ODYAN, Mıgırdıç SİNAPYAN, Ohannes KARDAVYAN, Bedros HORASANYAN, Kevork PAKARAD, Bogos HANLİYAN, Melkon NAZİKYAN, Karakin GAZAROSYAN, Edvard Yervant SAMUELYAN.

ORMAN VE ZİRAAT HİZMETLERİNDE ÇALIŞAN BAZI MEMURLAR

Krikor HEKİMYAN, Eram, Haygaz BEGYAN, Mıgırdıç HEKİMYAN, Kevork TORKOMYAN, Nişan KALFAYAN, Bedros KUYUMCUYAN, Onnik İHSAN.

PTT ve Bayındırlık Bakanı
Mareşal Garabet Artin DAVUT Paşa

PTT BAKANLIĞININ ÖNEMLİ MEMURLARI

Mareşal Garabet Artin DAVUD Paşa	Nazır
Andon Tıngır YAVER Paşa	Nazır
Osgan MARDİKYAN	Nazır
Krikor AGATON	PTT Umum Müdürü
Kevork Sabit FİNCANCİYAN	PTT Müfettişi

BAZI MEMURLAR

Jorj SERPOS, Mişel MISIRLI, ERAMYAN, İSTEPAN, HAMPARSUM, ARSEN, PARLADİ, GARABET, FRAN, Piyer HASSUN, Avedis ŞALCIYAN, Mikael ANKARALIYAN, Paskal KAZANCIYAN, Andon KÖSEYAN, Dikran ARAKELYAN, Ohannes ABRAHAMYAN, Melkon YÜZBAŞIYAN, Mıgırdıç ACEMYAN, Karekin ÇERKEZYAN.

Maliye ve Hazineyi Hassa Bakanı
Agop KAZAZYAN Paşa

MALİYE BAKANLIĞININ ÖNEMLİ MEMURLARI

Agop KAZASYAN Paşa Nazır

BAZI MEMURLAR

Sakız OHANNES, Çamiç OHANNES, Ohannes ALLAHVERDİ (1877'de Meb'us ve Meclis Başkan Vekili), Sakız ARMENAK, Yeremyan ÇELEBİ, Osep BEHLEMYAN, Artin DÜZ, Serkis DÜZ, Ohannes DÜZ, Mikael DÜZ, Bogos DÜZ, Agop DÜZ, Krikor DÜZ, Garabet DÜZ, Mihran DÜZ, İstepan ŞAŞYAN, İstepan ARAPYAN.

MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI BAZI MEMURLARI VE ÖĞRETMENLER

Mihran DÜZ (Müsteşar), Tomas TERZİYAN, Nişan GUGASYAN, Tavit ÇIRACIYAN, Sebuh TABİBYAN, SARYAN, Artin OHANNESYAN, Hovsep YUSUFYAN, Agop BOYACIYAN, Yervant OSGAN, Mikael AŞCIYAN, Krikor OSKİYAN, Rahip Kleman SİBİLYAN, Prof. Krikor KÖMÜRCİYAN, Artin SARAFYAN Hamazasb HÂKİ.

ADALET BAKANLIĞININ BAZI MEMURLARI

VAHAM (Müsteşar), Serkis KARAKOÇ, Artin Şinasi PEKMEZOĞLU, GARABET, GASBAR, Diran PARGAMYAN, Bogos ŞAŞYAN, Dikran YUSUFYAN, Takvar HAMAMCIYAN, Kapriel KAPRİYELİYAN, Ohannes TOROSYAN, Viçen HOKOSYAN, İstepan KARAYAN, Markar UNCUYAN, Tateos REFKİ, Diran AŞNANYAN, Kapriel NEŞTERCİYAN, Artin MOSDİÇYAN, Ovakim REİSYAN, Kevork FİKRİ, HAYRABET.

BAZI BELEDİYE MEMURLARI

Antuan MANAS, Greguvar MANAS, Aleksandr MANAS, HOLAS, OHANNES, M. ANTREAS, Alik ANTUAN, OVAKİM, Andon AZNAVORYAN, Dikran DERNERSESYAN.

BAZI SARAY VE DEVLET HEKİMLERİ

Gabriyel SEVYAN Paşa, İstepan ASLANYAN Paşa, Dikran PEŞTAMALCIYAN Paşa, Antranik GIRCIKYAN paşa, Andon NAFİLYAN Paşa, Dikran BABAYAN Paşa, Vahan MANUELYAN Paşa, Dikran PAPAZYAN Paşa, Albay Gomidas MİNASYAN, Albay Gabriel TAŞCIYAN, Albay Aleksandr ARABYAN, Yarbay Bağdasor PAPAZYAN, Yarbay Yenok PAPAZYAN, Amir DEVLAT, Bogos ŞAŞYAN, Manuel ŞAŞYAN, Pavlaki ŞAŞYAN, Serope VİÇENYAN (Ser - viçen), Kasbar SİNAPYAN, Hagop DAVUTYAN, PARUNAK (Feruhan), Mıgırdıç PARLADİ, Agop OHANNESYAN, Hovsep BEYRAN, G. YAKUPYAN, Dikran ACEMYAN, Vahram TORKOMYAN, Agop DADUR, Samuel HAN, Mikael HORASANCIZADE, Bedros SEZAİ, Haçik PİOSYAN, Civan ANANYAN, Haçadur DERNERSESYAN, Serkiz GARABEDYAN, Vahan GAZARYAN (Eczacı), H. CELÂL (Biyolog).

BAZI GAZETECİLER VE YAZARLAR

Edvar MANAS, Jozef MANAS, Karakin DEVECİYAN, VARTAN Paşa, Mihran NAKKAŞYAN, Armenak SAKIZ, Ohannes MÜHENDİSYAN, Agop BOYACIYAN, Garabet KEŞİŞYAN, Avedis BERBERYAN, M. K. MIRMIRYAN, V. K. ZATARYAN, A. BALCIYAN, V. İSTEKARYAN, R. P. SERKİSYAN, A. AL BOYACIYAN, TERZİBAŞIYAN (Fuzulî hakkında 2 ciltlik eser sahibi)

BAZI MİMARLAR

Karamanlı BALYAN ailesi mensupları, 200 sene saray mimarı olarak hizmet etmişlerdir. En meşhurları Bali Kalfa (BALYAN), Magar BALYAN, Krikor BALYAN, Karabet BALYAN (Hacı Kalfa), Serkis BALYAN, Agop BALYAN, Nigogos BALYAN, Levon BALYAN, Senekerim BALYAN, Ohannes SERVERYAN Kalfa, DİKRAN Kalfa.

Bunlar sadece bir kaç isim olup, mimarî alamnda hizmet eden Ermeniler sayılamayacak kadar çoktur.

Bu mimar ve kalfaların yaptıkları en meşhur eserler :

Camiler, Kiliseler, Türbeler, Saraylar, Köşkler, Fabrikalar, su bendleri, köprüler.

Bilhassa : Beyazıt Kulesi, Selimiye Kışlası, Davutpaşa Kışlası, Nusretiye Camii, Dolmabahçe Sarayı, İstanbul Harbiye Mektebi.

BARUTHANEDE HİZMET GÖREN BAZI ERMENİLER

(En önemli bir müessese olan ve yalnız itimada lâyık kimselerin çalıştırıldığı baruthanede bir çok Ermeni hizmet görmüştür. Bunlardan tesbit edebildiklerim aşağıdakilerdir).

DADYAN ailesi mensupları 140 sene Baruthanede babadan oğula intikal ederek çalışmışlardır. Bunlarm en meşhurları : Simon DADYAN, Ohannes DADYAN, Bogos DADYAN'dır. Bunlardan başka Dad ARAKEL ve AMİRA gibi pek çok Ermeni baruthanede çalışmıştır.

GÜMRÜKLERDE ÇALIŞANLAR

Mıgırdıç CEZAYİRLİYAN Efendi Gümrükler Müdürü olup, maiyetinde 20 bin Ermeni memur çalıştığı bir çok Ermeni eserlerinden öğrenilmiştir.

MUHTELİF SANATLAR VE TİCARETTE ŞÖHRET VE SERVET SAHİBİ BAZI ERMENİLER

Osmanlı Bankasının kuruluşuna sermaye ile iştirak edenler :

Mihran DÜZ, Bogos DÜZ, Abraham ALLAHVERDİOĞLU, Maksut SERİMYAN, Ohannes TINGIROĞLU, Dikran ALEKSANYAN, Bedros YAĞLIKCIOĞLU, Mıgırdıç BİLEZİKCİOĞLU.

Şirketi Hayriye Kurucu ve İdarecileri :

Sebuh MAKSUTZADE, Agop BİLEZİKCİYAN, Antuvan KILIÇYAN, Andon MISIRLIZADE, Ohannes APTALZADE.

MEŞHUR TÜCCAR, SARRAF VE KUYUMCULAR

Artin ASLANYAN, Kevork ASLANYAN, İstepan ASADURCUYAN, Maksut ŞAHBAZ, Bogos MISIRLI, Agop KÖÇEOĞLU, Senekerim MANUKYAN, Asadur DEMİRCİBAŞI, Artin YERGANYAN, Bedros KÜRKÇÜHANLI, Mıgırdıç CEZAYİRLİ, Misak AMİRA, Bogos AŞNANYAN, Canik AMİRA, Maksut AMİRA, Artin GELGELYAN, Abraham ALLAHVERDİ, Ohannes TINGIR, Osep DAVUTYAN, Armenak SAKIZ, Bağdasar ÇEREZYAN, Segpos YAKUPAĞA, Yusuf ÇELEBİ, Bogos NAZAR, Darendeli ŞAMLIYAN, TOKATLIYAN, KAPAMACIYAN, Ohannes KONCAGÜL, Nişan ŞİRİNYAN, Artin BEZCİYAN, AZNAVUR ailesi, TINGIRYAN ailesi, DÜZ ailesi, BALYAN ailesi.

BAZI AVUKATLAR

Bedros ŞAŞYAN, Agop MIRCIKYAN, Garabet GÜRCÜ.

BAZI FOTOĞRAFÇILAR

Osep Abdullah, Kevork Abdullah, Biçen Abdullah.

BAZI SAHNE SAN'ATKÂRLARI

Mardiros MİNAKYAN (1839 - 1913) 1861'de Şark tiyatrosunu kurdu. GÜLLÜ Agop (VARTOVYAN) 1867'de Gedikpaşa Osmanlı tiyatrosunu kurdu.

ARUSYAK, YERAMUK, VERKİNE, NİSVART, ARAKSİ, BEDROS, MARDİROS, ATAMYAN, PAPAZYAN, TOSBATYAN, ÇAPRAST, SİSAK, SANIKÇIYAN, MATOSYAN, KINAR, FASULYACIYAN, Kevork HOLAS, BİNEMECİYAN, ALEKSANYAN, ŞAHİNYAN.

BAZI ŞARK MUSİKİSİ SAN'ATKÂRLARI, BESTEKÂRLAR

Kemanî TATYOS, ASDIKZADE, SEBUH, Kanunî Artaki TERZİYAN,Udî (Kanunî) Arşak ÇÖMLEKÇİYAN, Levon HANCIYAN, Ovrik KAZAZYAN, Sedefçi DİKRAN, Mihran MAVUKÇUYAN, Nubar ÇÖMLEKÇİYAN, Agyazar GARABETYAN, Bimen DERGAZARYAN, Hrant KENKÜLYAN, BOGOS Efendi.

Bu gün bile Türk musikisinin en çok sevilen bir çok parçaları bu san'atkârların eserleridir.

Bu gün Türkiye'de yaşayan, bir çok alanlarda şöhret yapmış, hizmet etmiş, servet yapmış Ermenüerden bahsetmeyecek ve bu konuya, Meşhur TÜRKÇÜ Çamiç OHANNESYAN'm adını zikrederek son vereceğim.

OSMANLI İDARESİNDE ERMENİLERİN BİRBİRLERİYLE MÜCADELELERİ

Ermenilerin bidayetten itibaren tetkik ettiğimiz tarihleri içinde göze çarpan en önemli hususlardan birisi de, Ermenilerin birbirleriyle mücadeleleridir.

Her mületin tarihinde buna benzer mücadeleler vardır. Yani bu, Ermeni'lere mahsus bir durum değüdir. Ancak konumuz Ermeniler olduğu için bu hususa da temas etmeden geçemiyeceğim.

Eski tarihlerindeki mücadelelerini bu kitaba sığdırmaya elbette ki imkân yoktur. Bunlardan (iktidar mücadeleleri, din mücadeleleri, mezhep mücadeleleri) bilhassa Ermenileri uzun yıllar müşkül durumda bırakmıştır.

Bir taraftan yabancı hâkimiyeti ile mücadele eden Ermeni milleti, diğer taraftan da kendi içinde, bütün tarihleri boyunca şahıslar ve zümreler arasındaki mücadelelere girişince, netice Ermeni milletinin zararına olmuştur. Kilikya'da da durum bundan farklı olmamış, hattâ devrin siyasî özelliği dolayısiyle daha da artmıştır.

Biz sadece Osmanlı devleti içindeki Ermenilerin birbirleriyle mücadelelerinden en önemli bir kaç noktaya temas ederek, bir kaç misalle okuyucularımıza bu hususta da bir fikir vermeye ve yalnız Ermeni milletinin değil, herkesin bu tarihî gerçeklerden ders almasının lüzumunu belirtmeye çalışacağız.

Osmanlı topluluğuna dahil Ermeni cemaati arasında mezhep farkı kadar, ticarî rekâbet ve bilhassa son zamanlarda, siyasî görüş farkları da Ermenüerin birbirleriyle mücadelelerine sebep olmuştur.

1823'de İran'da Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapmaları karşısında, İran Şahı durumu İstanbul'a bildirmiş, Padişah da 1828'de Rusya ile durumun gerginleşmesi üzerine, Ermeni Gregoriyen Patriğini çağırıp, cemaatının sadakatına kefalet edip etmiyeceğini sormuştu.

Patrik bu suale (Gregoriyenlere kefil olurum diğerlerine olamam) diye cevap vermişti. Bundan sonra da, Padişaha yol gösterip, bir çok şehirlerden İstanbul'a gelen diğer mezhepten Ermenilerin esas memleketlerine iade edilmesi fermanını almıştı.

Bu fermanın tatbikatına memur edilen Patrik ile Gregoriyen papaz ve memurlarının, nakil esnasında bu halka yaptıkları zulümlere karşı, gerek İstanbul'da, gerekse diğer vilâyetlerde Türk halkının ve idarecilerinin gösterdiği yardım hakkında o zamanki İspanya Konsolosu M. MARENGO'nun raporu şayanı ibret misallerle doludur.

Patrik bununla da yetinmemiş, Ermenileri savunan bir çok vazifeliyi, hattâ valileri yerlerinden attırmıştı.

Fakat Padişah durumu öğrenip mesullerini arayınca, Patrik bu defa da ilk yanlış icraatında kendisine yardım edenleri ihbar ederek cezalandırılmalarına sebep olmuştu.

Sultan Mahmut bu hâdiseden sonra Ahılkelek'de Katolik Ermenilerin, büyük zayiata rağmen, Ruslara karşı kahramanca savunmaları üzerine, Gregoriyen olmadıkları için sürülen insanları affetmiş ve 6 Ocak 1830'da Ermeni Katolik cemaatine **(müstakil cemaat)** hakkı vermiştir.

Bundan bir süre evvel de, Artin BEZCİYAN'in Yahudilerle iş birliği yapıp meşhur DÜZ ailesi fertlerinin öldürülmesine sebep olan faaliyeti de, bir taraftan onların makamına geçmek hırsı ile beraber, diğer taraftan Gregoriyen - Katolik mücadelesinin bir neticesi idi.

Bu hâdiselerden sonra daha çok birbirlerine yaklaşan Katolik Ermeniler'in her bakımdan inkişafları göze çarpar.

Bu durumu beğenmiyenlerin başında, diğer mezhep liderleri ve cemaati kadar, hattâ onlardan da ileri olarak, Ruslar bulunuyordu. Buna mâni olmak için bir çok yollara baş vurmuş ve Katolik Ermenilerin gelişmesine mâni olmaya çalışmışlardı.

Bu yabancı parmak ve faaliyetinin semeresi de kısa zamanda görülmüş ve Katolik Ermeniler bölünmek tehlikesi geçirmişlerdir. **(Hasunistler - Anti Hasunistler)** mücadelesi ismi verilen bu mücadelenin mahiyeti şudur :

1830 senesinde Osmanlı devletinde müstakil cemaat olma hakkı alan Katolik Ermenilerin başma bir Patrik seçilmişti. 1856'daki fermanda da, bu patriğe hem ruhanî hem de idarî yetkiler verilmişti.

Fakat Katolik Ermenilerin en büyük ruhanî reisi Cebeli Lübnan'da oturan (Katolik Katogikosu) idi. 1866'da bu görevi yapan **VIII. Pier** (Katogikos **Krikor**) vefat edince Cebeli Lübnan'da toplanan Sinot, İstanbul'da 20 seneden beri patriklik makamını işgal eden HASUN'u Katogikos seçti. Bu durum Papa tarafından da onaylandı ve kendisine (**Ermeni Katolikleri Patriği**) ve (**Kilikya Katogikosu**) unvanı verildi.

Bu zat İstanbul'da kalmayı tercih etti. Lübnan'a gitmedi.

Fakat Ermeni Katolik cemaatı içinde bu durumu kabul etmiyenler çıktı. Kendilerine ayrı bir isim verilmesini istediler. Ve (**Şarklı Katolikler**) unvanını kabul ettiler.

Bunların başında KÜPELYAN isminde bir patrik bulunduğundan bunlara da (Küpelciyanlar) denilmiştir. Papa bunları 1869'da aforoz etmiştir.

HASUNİST'ler Romaya tâbi olduklarından bunlara da (ROMANİST) ismi verilmiştir.

Bu mücadelede İstanbul'daki Fransız Büyükelçisinin de Ermeniler arasında faaliyette bulunduğu göze çarpıyordu. Bir çok nüfuzlu Ermenilerin dahil olduğu bu faaliyet aynı zamanda siyasî bir mahiyet de taşıyordu.

Bunlar 13 kişilik bir meclis seçerek (**Şark Ermeni Katolikleri**) nin idaresini bu meclise verdiler. Kısa zamanda bir çok millî lider de bunlara katıldı.

Bu suretle başlıyan mücadele Osmanlı hükûmetine intikal ettirilmiş ve Patrik HASUN'u himaye eden Âli ve Fuat Paşaların vefatından sonra, evvelce Patrik HASUN'a verilen ferman iptal edilerek, onun yerine Rahip KÜPELYAN'ı dinî lider seçtirmişlerdir.

Bu hâl mücadeleyi arttırmıştır. Bir taraftan Fransız Büyükelçisi, diğer taraftan Rus Büyükelçisi bu mücadelede faal rol oynarlarken, hükûmeti de bu mücadeleye müdâhale etmeye ikna ettiler. Fakat Mithat Paşa'nın sadarete gelmesinden sonra, KÜPELYAN istifa etti. Eski Patrik HASUN tekrar makamına getirilmişse de bir süre sonra istifa ederek **Kardinal** seçildi. Yerine (AZARYAN) Patrik oldu. Bundan sonra

hükûmetin de tavassutu ile 1888'de iki Katolik grubu birbirleriyle anlaştılar ve bu ayrılık hareketi de son buldu.

Ayni mücadele Protestan mezhebine geçen Ermenilerle Gregoriyenler arasında da yapılmıştır.

Gregoriyen Patriği ÇAMURCUYAN 1846'da Protestan olan Ermenileri aforoz etmişti. Bu husus onların ticarî faaliyetlerine kadar tesir etmesine rağmen, bunlar ayrı bir cemaat halinde birleştiler. İngiltere, Amerika ve Almanya'nın tavassutu ile hükûmet de 1847'de bunları tamdı. Çünkü devlet, azınlıkların bu gibi işlerine karışmak istemiyor, herkesin vicdan hürriyetine hürmet ediyordu. Patriklerin itirazına rağmen bu durum 1850'de fermanla kesinleşti. Bilhassa Amerikah Protestan misyonerlerinin mesaileri sonunda 1896'da Gregoriyenlerin hemen hemen % 15'i Protestan olmuştu.

Bu din ve mezhep mücadeleleri dışında zikre şayan mücadele HINÇAK ve TAŞNAKSUTYUN komiteleri arasındaki mücadelelerdir. Kısaca buna da temas edinmekle yetineceğim :

Ermeniler tarafından kurulmuş bir çok cemiyet ve partiler mevcut olmasma rağmen, bunlardan en önemli ikisi, **Hınçak** ve **Taşnaksutyun** komiteleri idi.

1887'de kurulmuş olan Hınçaklar, bir süre sonra kendi aralarında anlaşamamış ve bir kısım üyeler 1890'da Truşak (Bayrak) gazetesi etrafında toplanıp, ayni isimdeki cemiyetin faaliyetini genişletmeye çalışmışlardır. Yine ayni sene içinde Taşnaksutyun cemiyeti bu gruba istinat ederek kurulmuş ve gelişmiştir.

Sosyalist bir komite olan Hınçaklarla, Nasyonal - sosyalist olan Taşnaklar uzun süre birbirleriyle mücadele etmişlerdir.

Fakat Türk düşmanlığı ve Ermenistan istiklâli gayesinde birleştikleri için, zaman zaman beraber çalışmışlardır. Bir ara birleşmek imkânı da bulan bu teşekküllerin işbirliği samimî bir fikir birliğine istinat etmediğinden yine ayrılmışlardır.

Taşnaklar, Hınçaklar'ın bilhassa ikiye bölünmesini ve iki grubun birbirleriyle düşman haline gelmesini sağlamış, 1896

dan sonra Türkiye'de daha kuvvetli hale gelmişlerdi. Buna rağmen Hınçaklar da bilhassa dışarda faaliyetlerine ve Taşnaklarla mücadelelerine devam etmişlerdir.

Bu mücadele hakkında bir fikir vermek üzere (Sosyal Demokrat Hınçak Komitesi Varna Heyeti Merkeziyesinin, 4 Haziran 1915'de dağıttığı (Taşnaksutyun Komitesinin entrikalarına karşı müteyakkız olunuz) başlıklı beyanname zikredilebilir.

Bundan gayrı, ikiye bölünen Hınçak Komitesi de, gerek Türkiye içinde, gerekse Türkiye dışında birbirlerine karşı mücadeleye girişmişler ve birbirlerine taarruz ederek bir çok kişileri öldürmüşler ve yaralamışlardır.

ERMENİ KOMİTELERİ VE CEMİYETLERİ

Bu bahse girmeden evvel, konuya tarafsız, hattâ çok defa Ermeni tarafını tutan bazı yabancı kaynaklardan parçalar alarak gireceğim.

Bunlardan birisi New - York Herald gazetesi muhabiri Sidney WHITMAN'm (Turkish Memories, 1914) isimli eseridir.

Mr. Sidney WHITMAN mezkûr eserinde

(İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Mr. Graves'e sordum :

— Eğer bu memlekete (Türkiye'ye) hiç bir Ermeni Komitecisi gelmemiş olsaydı ve Ermenileri isyana tahrik ve teşvik etmeseydi, bu mukatele olur muydu?

— Elbette ki hayır. Zannetmem ki bir tek Ermeni öldürülmüş olsun.)

Yine ayni eserde :

(Bir Yahudi bana Trabzonda :

— Eğer bu hareketlerin birisi Rusya'da olsaydı bir tek Ermeni sağ bırakılmazdı. Rusya'da Ermeniler asker alınırlar; memleketlerinden çok uzakta hizmet görürler. Mektupları sansüre tâbidir. Türkiye'de ise müreffeh bir halde yaşarlar. Servet yaparlar. Asker vermezler. Mektepleri serbesttir. Millî tarihlerini okuturlar. Husumet telkin ederler.) dedikten sonra özet olarak şunları ilâve etmiştir

(Hülâsa, Avrupa'nın yarısı kadar bir sahaya dağılmış bir milyonluk bir Ermeni unsurunun millet halinde toplanmasına imkân var mıdır?

Türkiye'deki yabancı konsolosların maiyetleri hep Ermenidir. Onlar ne söylerlerse Konsoloslar elçiliklerine onu yazarlar. Bu konsoloslar, Rusya'da, Almanya'da olsalar elçilerine böyle şeyler yazarlar mıydı? Burada yazmalarının sebebi bir Müslüman memlekette Hristiyan konsolosu oldukları içindir.

Ermeni komitecileri sakin çiftçi, esnaf ve hammalları ayaklandırıyorlar. Türklerin, dinlerine, Hristiyanlığa taarruzlarım ileri sürüyorlar. Halbuki Trabzon'dan Erzurum'a kadar

yollar, kasabalar manastırlarla, Hristiyan mâbetleriyle doludur. Ermeni mektepleri, kiliseleri Rusya'dakinden bin kat serbesttirler.)

General MAYEWSKİ de hükûmetine verdiği, Petersburg Askerî Basımevinde basılan (Bitlis ve Van vilâyetleri istatisği) isimli mahrem raporunda :

(Türkiye'de, Komitecilerin girmediği yerlerde, Ermeniler rahattırlar. Bu komiteler bu gün de faaliyete geçseler Ermeniler yeniden eski sefil vaziyetlerine düşerler. 1895 senesine kadar Ermenilerin Türkiye'deki ıstırapları, muzayakaları hep hayalî ve mübalâğalı uydurma masallardır. Türkiye'deki Ermeniler, diğer yerlerdekinden daha fena durumda değillerdir.

İhtilâlcilerin "yağma, katliâm" dediği şeyler, daha çok Kafkasya'da olmaktadır. Mal ve can emniyetine gelince, Türkiye hükûmetinin nüfuz ve hâkimiyeti olan yerdeki emniyet, Elizabetpol vilâyetimizden daha ziyadedir.)

Türkler'den çok, Ermeni dâvasını savunması gereken yukardaki zevatın bilhassa Rus konsolosu General MAYEWSKİ'nin bu mütalâalarını tesbit ettikten sonra, şimdi Ermeni komitelerinin teşekkül ve faaliyetlerine kısaca bir göz atacağız. Zira tarihte bir Ermeni faciası olmuşsa, bunun en büyük sorumlusu bu komiteler ve komitecilerdir.

ERMENİ CEMİYETLERİ

Osmanlı Ermenileri arasında ilk millî hareketlerin başlama tarihi olarak 1860 yılı kabul edilebilir. Bu tarihte sosyal maksatlarla kurulmaya başlıyan dernekler, bilâhare kurulan ve dış teşvik ve yardımlarla Türk Ermenilerini devlete karşı ayaklandıran komitelerin ilk belirtileri ve çekirdekleri olmuştur. Bu yüzden komitelerden evvel bu dernekleri kısaca tetkik etmekte fayda vardır.

Bu konuda ilk teşebbüs Kilikya'yı yükseltmek gayesi ile, 1860 yılında kurulan (Hayırsever Cemiyeti) dir. Bunu (Fedakârlar Cemiyeti) takip etmiştir.

Bilâhare 1870 ile 1880 arasında, bilhassa Van bölgesinde kurulan (Araratlı), merkezleri Muşta bulunan (Mektep Sevenler), (Şarklı) ve (Kilikya) cemiyetleri kurulmuş ve 1880 de bu dört cemiyet birleşerek (Ermenilerin Müttehit Cemiyeti) ismini almıştır.

Yine 1880'de Erzurum'da (silâhlılar cemiyeti), daha sonra da (Millîyetperver Kadınlar Cemiyeti), (Ermenistana Doğru Cemiyeti), Kafkasya'da (Genç Ermenistan Cemiyeti), 1872 de Van'da (İttihat ve halâs Cemiyeti), 1882'de yine Van'da (Karahaç Cemiyeti) kuruldu. Bu sonuncu cemiyetin kuruluş maksadı (Ermenileri hukuklarına sahip etmek, icap eden yerlerde isyanlar çıkarmak, gençleri silâhlandırmak) idi.

İstanbul'da (Ermeni Vatanperverler İttihadı) kuruldu. Bunun da kuruluş maksadı (Türkiye'de Ermeniler için idarî islâhat istemek ve yaptırtmak, bu gayeye ulaşmak için her türlü vasıtaya müracaat etmek suretiyle hürriyetlerini elde etmek maksadıyle dahilî bir kuvvet yaratmaya çahşmak) idi.

1881'de Erzurum'da kurulan (Şûrayı Âli Cemiyeti) kısa zamanda adını değiştirmiş ve (Müdafi Vatandaşlar Cemiyeti) olmuştur. Bu cemiyetin programında da, (merkezlerinin Erzurum'da olacağı ve her türlü hareketin buradan idare edileceği) yazılı idi. Bu teşkilât bilâhare büyümüş, çeteler kurul-

muş, 400'den fazla usta çeteci yetiştirilip başlarına Onbaşı, Yüzbaşı, Binbaşı rütbeleriyle komutanlar tayin edilmiştir. Bunlar muntazam askerî eğitime tâbi tutulmuş, silâh ve cephane depoları kurmuşlardır.

1890'da İstanbul'da (**ŞANT** = Yıldırım) isimli ihtilâlci bir dernek ile (**Kurban**) adlı daha küçük bir teşkilât kurulmuştur.

Bu ayrı ayrı ve muhtelif yerlerde kurulan cemiyetlerin çoğunun kurucusu, Türkiyeli Ermenilerden çok, Kafkasyalı Rus vatandaşı olan Ermenilerdi. Meselâ son teşkilâtı da Kafkasyalı Pakrat NAVASARTYAN isimli bir doktor idare ediyordu. Esas faaliyet'de Tiflisten idare ediliyor; silâh, cephane ve para Tiflisten gönderiliyordu.

Bu çeteler derhâl faaliyete geçmiş, kendi hareketlerini tasvip etmeyen Ermenileri tehdid etmiş ve çeşitli tazyikler yapmışlardı.

Bunlardan sonra isyan hareketini hazırlıyanların başında Ruhanî Reisler gelmiştir. HIRIMYAN ve İZMİRLİYAN (Demir Patrik) in faaliyeti büyük olmuştur. Bütün Anadolu şehirlerindeki isyanları bilhassa ruhanî reisler idare etmişlerdi. Rus Generali MAYEWSKİ bu hususta diyor ki :

(**Ermeni ruhanî reislerinin din hususunda bir faaliyetleri, mesaileri yok gibidir. Buna mukabil, millî fikirlerin inkişafı hususunda pek çok gayretler sarfetmişlerdir. Yüzlerce seneden beri bu kabil fikirler, esrarlı manastırların sessiz duvarları içinde terakkî ve inkişaf etmiş; buralarda dinî âyinler yerine Hristiyan - Müslüman düşmanlığı yaratılmıştır. Mektepler ve kilise mektepleri de bu hususta papazlara yardım etmişlerdir.** Zaman **ile dinî taassubun yerine düşmanlık hisleri yerleşmiştir.**)

1717'de Venedik'te St. LAZAR adasında kurulan Ermeni kilisesinde faaliyete başlayan MİHİTARİST rahipleri de, bu faaliyetin tarihi ve fikri yönleri üzerinde yardımcı olmuşlardır.

Bu hususları bizzat Ermeniler de yazdıkları eserlerde itiraf ederler.

Mikael OHANNESYAN 1906'da Tifliste Ermenice basılan (Taşnaksutyun ve Muhalifleri) isimli eserinde

(**Ruslar gibi müthiş bir canavara karşı koymak güçtür. Türkiye faaliyet için daha müsaittir**) diyor.

S. KAPRİELYAN da 1905'de Boston'da bastırılan (Ermeni Buhranı ve tekrar Doğuş) isimli eserinde :

(Hatırlanmalıdır ki Ermeni meselesinin doğuşundanberi vilâyetlerde ve hükûmet merkezinde yapılan nümayişler daima Kafkas Ermenilerinden olan şahıslar tarafından yapılmıştır.

İhtilâl vaatleri ve telkinlerini Rusya Ermenilerine medyunuz. Rusya Osmanlılara galip geldiğinden Rus Ermenileri Osmanlıları istihfaf ediyorlardı. Halbuki Türkiye Ermenileri Osmanlı hükûmetinin dayanılmaz kuvvetini biliyorlardı. Fakat Kafkasyalı Ermeniler, yukarda belirttiğimiz psikolojik vasıtaları kullanarak ihtilâli faal sahaya intikal ettirdiler) diyor.

Bu eserinde KAPRİELYAN, (İhtilâl telkinlerinden dolayı Rusya Ermenilerine minnettar olduklarını) açıkça itiraf ediyor.

Bu durumda, Rusya Ermenilerinin telkini, idaresi ve yardımı ile başlayan ve 50 yıl devam ettirilen ihtilâllerin sonuçlarından ve sebep oldukları ıztiraplar'dan da, bu Rus Ermenilerinin ve onları yöneten Çarlık Rusyası'nın sorumlu olmaları gerekmez mi?

Bütün bu faaliyetler sonunda evvelâ (Hınçak Komitesi) kurulmuş, daha sonra da bu komitenin ikiye bölünmesi üzerine Kafkasya'daki (Genç Ermenistan) ve diğer isimler altında çalışan komiteler birleşmiş ve (Taşnaksutyun) komitesini kurmuşlardır.

Bu iki azılı komiteden gayrı, bir de tamamen siyasî maksat ve gaye ile kurulmuş (Ramgavar) partisi vardır.

EN MEŞHUR ERMENİ KOMİTELERİ

1 — Hınçak (Çan Sesi) Komitesi :

Rus vatandaşı olan, Kafkasyalı Ermenilerden Avedis NAZARBEG ile daha sonra evlendiği MARO ismindeki kadın ve arkadaşları olan Kafkasyalı Ermeni talebeler tarafından 1887'de İsviçre'de Karl MARKS'm prensipleri esas tutularak kurulmuştur.

Üyeler arasında Rusyalı Ermeniler vardı. Faaliyet sahası Doğu Türkiye; Merkezi evvelâ İsviçre'de, sonra Londra'da idi.

Gayeleri evvelâ Türkiye Ermenistanını kurtarmak, daha sonra Rus ve İran Ermenistanları ile birleşerek hür ve müstakil bir Ermenistan yaratmaktı.

Sosyalist - Marksist ve Merkeziyetçi bir siyasî programa sahiptiler.

Kendilerine (Sosyal - Demokrat) sıfatını vermekle beraber, siyasî programı tamamen bir Komünist manifestosu mahiyetinde idi.

Maksatlarına ihtilâller ve isyanlar yolu ile ulaşmayı programlarında açıkca belirtmişlerdir.

Komite, 1890'da Türkiye'de merkezi İstanbul'da olmak, vilâyetlerde de şubeler açmak suretiyle teşkilâtını kurmuş ve faaliyete geçmiştir.

Talebeler ve ruhanî liderler komiteye üye olmuşlardı. Hınçak Komitesinin teşkilâtını kurmak üzere İstanbul'a Cenevre'den Tiflisli ŞİMAVON, Trabzon'dan Rus tab'alı Rupen HANAZAD, Batum'dan H. MEGAVORYAN, İran'dan S. DANİELYAN isimli ermeniler gelmişlerdi.

İki ay süren münâkaşalardan sonra Komitenin İstanbul Merkezi kurulmuştu.

1890'da İstanbul'da kurulmuş olan ihtilâlci cemiyetler de Hınçak Komitesine katılmışlardı.

Türk vatandaşı Ermenilerin kaderi, bu suretle 3 - 4 Rus Ermenisinin eline geçmişti.

LEO, (Türkiye Ermenileri İhtilâlinin ideolojisi) isimli Ermenice eserinde bu Komite için diyor ki :

(1887 - 1888 tarihlerini Ermeni milleti tarihinde bir sene başı, bir başlangıç olarak saymak boşuna değildir. Bu yıllar şöhret yıllarıdır. Fakat yalnız Hınçak'ın değil, ondan sonra Turuşak'ın da büyük mikyasta müzahir olduğu (hakikatte çok hazin) şöhretler taşıyan yıllardır.

Bunların ikisi de Ermeni milletinde bir ihtilâlci nasyonalizm fikrinin uyanmasına sebep olmuşlardır.

Ermeniliği elim şartlar altında mütemadiyen harp eden, hayatı 30 sene kanlı fırtınalarla geçen bir millet hâline getirdiler.

Hınçaklar kendilerini ihtilâlci sosyalist olarak adlandırıyorlardı.)

Trabzon'daki İngiliz Konsolosu 1895'de İstanbul'daki Sefirleri Sir Philip CURRİE'ye yazdığı raporunda şöyle diyor :

(Hınçak liderleri hareketi Türkiye dışından idare ediyorlardı. Bu suretle kendileri tamamiyle emniyet içinde oldukları hâlde, Türkiye'deki ırkdaşlarına hayatı tahammül edilmez bir hâle getiriyorlardı.

Maksatları İslâmları Hristiyanlara karşı tahrik etmek, katliâmlar çıkartarak memleketi dehşet içinde bırakmaktı. Bütün dünyaca malûm olmalıdır ki, bu teşkilât anarşik bir karakter taşımaktadır. Şiddetli vasıtalarla karışıklıklar çıkartmak ve Ermenistan'ın yalnız islâhatını değil, istiklâlini de temine çalışmaktadırlar.)

Yukarıda belirttiğimiz esaslar dahilinde kurulan ve faaliyetlere başlıyan Hınçaklar içinde bir süre sonra bölünmeler oldu.

1896'da Hınçaklar Türkiye'deki faaliyet sahasından uzaklaşıyorlardı. 1897'de ikiye bölündüler. Bir kısmı (asıl Hınçaklar, yâni Nazarbeg taraftarı olanlar), diğer kısmı (reforme

Hınçaklar - Veragazmiyal Hınçaklar) adını aldılar. Bunlar da Arpiyar ARPİARYAN isminde bir başka lidere taraftar idiler.

Her iki taraf da prensip ve programlarına göre değil, kendilerini idare eden şahısların görüşlerine göre ve onların nam ve hesabına mücadele ediyorlardı.

Aralarındaki husumet biribirlerine sokak ortasmda taarruz etmek ve öldürmek derecesine varmıştı. Halk da bunların Marksist tutumunu öğrenmişti. Bu hâl tasvip edilmiyordu. Mücadeleler 1902'de büsbütün arttı. İki taraf mensuplarından birçokları eski ideal arkadaşları tarafından İngiltere, Rusya, Mısır, Bulgaristan, Kafkasya ve İran'da sokakta öldürüldüler.

Van isyanından sonra, bazı küçük çeteler bu ismi taşımakla beraber, artık Hınçaklar esasb bir kuvvet olmaktan çıkmışlardı.

Hınçakların dağılmasında, bir kısım Hınçak liderlerinin bu işte Rusların gizli emellerini idrak etmiş, hatalarını anlamış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Hınçak Komitesinin ve Hınçak çetelerinin liderleri

2 — Taşnaksutyun "Taşnaksagan" (Ermeni İhtilâl Cemiyetleri İttifakı) Komitesi :

Hınçakların içinde liderlik mücadelesi devam ederken, bu durumdan memnun olmayan bir kısım Hınçaklar 1890'da TURUŞAK (Bayrak) isimli bir gazete çıkarmışlardı. Bunlar bilâhare aynı isimli bir cemiyet hâline geldiler.

Bu cemiyet, daha sonra, TAŞNAKSUTYUN - Taşnaksagan (Ermeni İhtilâl Cemiyetleri İttifakı) ismi altında yeni bir teşekküle çekirdek olmuştur.

Bu yeni cemiyet ilk defa 1890'da Kafkasya'da kuruldu. Tamamen Rus taraftarı olan Taşnakların ilk teşekkülleri sırasında maksatları Tiflis'de kurulmuş olan (Genç Ermenistan), Merkezi Van'da bulunan (Ermeni Cemiyeti - Armenaganlar) ve (Hınçak) ları birleştirmek ve Türkiye'ye geçen çetelere yardım etmekti.

İlk üç yıl muayyen bir programları dahi yoktu. (Bir düzine silâh nakledecek çete, bir düzine programdan daha değerli) diyorlardı.

Yâni, Karl MARKS'ın (bir düzine program yerine hakikî bir adım "iş" daha değerlidir) sözünü benimsemiş ve bu şekilde değiştirmişlerdi.

Gayelerini (isyanlar çıkartmak suretiyle, Türkiye Ermenistan'ı için siyasî ve iktisadî hürriyet elde etmek) şeklinde ifade ediyorlardı.

Komitenin teşkilâtına verdiği emir şu idi :

(Türk'ü, Kürd'ü, her yerde, her türlü şerait altında vur. Mürtecileri, ahdinden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür. İntikam al).

Bu suretle dahilde isyanlar çıkarmak, arkasından Bulgaristan'da ve Lübnan'da olduğu gibi bir muhtar idare elde etmek arzusunda idiler.

TAŞNAKSUTYUN Komitesi Bayrağı

Bu memleketlerin ve milletlerin durumu ile Ermenilerin durumu arasında hiç bir münâsebet bulunmadığını düşünemiyorlardı.

VARANTYAN (Taşnaksutyun Tarihi) isimli eserinde diyorki :

(Bu teşekkül mütefekkir gençlik kitlelerine dayanmaktadır. Hürriyet, istiklâl fikirlerini demokrasi esaslarını yaymaktadır. Ermeni zenginleri bu teşekkülden daima uzak kalmışlardır. Ortada yalnız mütefekkir halk kitlesi, demokrat kitle vardı. İçlerinde yüksek burjuvadan tek tük kimse vardı. Gerek Kafkasta, gerek Türkiye'de daima aşağı tabaka mensupları çalışmıştır.

Köylü, sanatkâr, papaz, esnaf, öğretmen, mektep mezunları, müstahdemler, üniversiteliler, küçük memurlar, doktorlar bu teşekkülde çalışmıştır.

Başka türlü de olamazdı. Zira bu fikirleri yayanlar, Alişan, Nalbantyan gibi halktan gelme Ermeni ihtilâlinin mütefekkirleri, büyük rehberleriydiler.....

Taşnaksutyun Hınçaklarla da anlaşmak istedi. Onlar Rus gençliğinin sosyal demokrat programını takibediyor, Türkiye'de aynı esasla Karl Marks'ın prensipleri üzerine Ermeni proleteryası namına çalışmak istiyorlardı. Hâlbuki Türkiye'de sınıf farkı, kapitalistler, büyük sanayi burjuvası yoktu. Bu sistem orada müessir olamazdı.

Bu yüzden Taşnaksutyun, nasyonal - sosyalist bir siyaset güdecekti.....

Hınçaklar birleşmek için sosyalizmin esas olmasını şart koştular.....

Taşnaksutyun ise, sosyalizmin sırf insanî bir manâda kabulüne razı olmakla beraber, Türkiye Ermenilerinin buna razı olmadıklarını ve dâvanın orada ters anlaşılabileceğini ileri sürdüler).

Görülüyorki, maksat bir prensip ve gayede birleşmek değildi. Rusya'da sosyalist, Türkiye'de nasyonalist bir politika ileri sürmek ve bu biribirine zıt iki görüşle halk kitlelerini kandırmak ve bu suretle desteklerini sağlamak ve halkın ulvî, millî hislerini, istiklâl, hürriyet kelimeleriyle galeyana getirip kendi ihtiraslarını sağlamak bu komitelerin başhca prensibi idi.

Taşnaksutyun Komitesi Arması
(Bir Marhasahanede bulunmuştur)

Yine VARANTYAN

(Umumî Merkez Tiflis'de olacaktı. Taşnaksutyun liderleri bu suretle Hınçakları Kafkasya'da itibarı olmayan NAZARBEG ile karısından ayırmak istiyorlardı. Anlaşmaya ve bir merkez kurulmasına rağmen, Hınçaklar işbirliğine yine yanaşmadılar ve 1896'ya kadar kendi kendilerine çalıştıktan sonra Türkiye'deki tesirleri büsbütün azaldı. 1890'da bir beyanname neşrederek bütün Ermenileri aynı bayrak "Taşnaksutyun Bayrağı" altında işbirliğine davet ettiler) diyor.

Bu beyannamede, (Türk Ermenistanı'nın siyasî ve iktisadî hürriyetini gaye edinmiş olan ittifak) tâbirini kullanıyorlardı.

Neden sadece Türk Ermenistan'ı?

Eğer gaye Ermenistan'ın istiklâle kavuşturulması ise, neden asıl Ermenistan değil de sadece Türk Ermenistanı? Ben kendi kendime hep bu soruyu sormuşum dur? Asıl Ermenistan'ın, büyük Ermenistan'ın hemen hemen yarısı Kafkasya'da, Ruslar idaresindeydi. Bir kısmı da İran'a aitti. O hâlde neden Türk Ermenistan'ı?

Sebep ve o sebebin istinat ettiği kötü niyet, işte hep bu sorunun cevabı içinde yatar.

Taşnaksutyun Beyannamesi şöyle bitiyor

(O hâlde arkadaşlar mukaddes maksadımız uğrunda müşterek düşmana karşı birleşelim.

Gençler! Her yerde âli mefkûrenin müdâfii olan sizler de halkla birleşin.

Zenginler! Siz de halkın düşmanlara, Kürt beylerine karşı göğüslerini müdâfaa edebilmeleri için silâh almalarını temin ediniz.

Ermeni kadını! Sen de bu mukaddes işe ruh ver.

Din başları! Hürriyet askerlerini takdis ediniz.

Beklenecek zaman değil. Toplanınız, vatanın kurtarılması işini kahramanca ileri götürelim.)

Bu beyanname, bütün dünyanın birçok misâllerini bildiği, yabancı parası, yabancı teşvikiyle insanı insana kırdırmayı, komşuyu komşuya öldürtmeyi, bu suretle de kendilerine bir siyasî istikbal sağlamayı gaye edinen maceraperestlerin beylik komiteci, politikacı edebiyatı değil midir?

Devam ettiler. 1891'de ikinci bir beyanname yaydılar. Yine aynı hava....

(Müthiş muharebe zayıf imanlılara şimdiden ümitsizlik veriyor. Bunlar "Ermeni ne yapabilir? Ne topu, ne askeri ne de hâmisi var" diye soruyorlar (1).

Aynı hisle aynı haleti ruhiye ile mücehhez olarak Ermeniler birleşir ve harbe hazır olurlarsa, artık buna karşı hiç bir şeyin değeri olmaz. Düşmanın ne orduları, ne topları ne de ecnebi muaveneti). (2)

Devam ettiler. Üçüncü beyannameyi yaydılar.

(Ermeni arkadaşlar, ümitle, imanla sönmez bir aşk yarasıyla gece gündüz hazırlanınız...

Biz de Türkiye Ermenistan'ındaki kardeşlerimize umumî isyan işaretini verelim).

Sanırım ki, yıllar boyunca öldürülen yüzbinlerce Ermeni ve onların iki misli Türk şehidinin kâtillerinin kimler olduğu şimdi daha iyi anlaşılmaktadır.

Bu faaliyet durmadı. Devam etti. 1892'de programlarını neşrettiler. Bu, Rusların (Narotno Volets) Teşkilâtından kopye edilmişti. Zira Taşnaksutyun'un müessisi sayılan Krisdaper MİKAELYAN bu teşkilâtta yetişmiş bir adamdı.

Mufassal teşkilât yönetmeliğini ancak 1907'de neşredilebildiler.

Eşkıya meydanı boş bulmuştu. Hattâ dünyayı arkalarında görüyorlardı.

Bir çok eserlerinde kendilerine, biribirlerine taban tabana zıt, (Sosyal Demokrat, İhtilâlci Sosyalist, Nasyonal - Sosyalist, Âdemi Merkeziyetçi) sıfatını veren Taşnakların teşkilâtında bir tesanüd de yoktu. Papazın yanında eşkıya, tüccarın yanında talebe, burjuvanın yanında proleterler dolu idi. Buna rağmen Komite yine papazlar, tüccarlar aleyhinde propagandasında devam ediyordu.

---

(1) Halbuki (HAMİ) leri vardı. Olmasa onlar bu şekilde konuşabilirler mi idi?

(2) Ecnebi yardımı sadece kendilerinin istinad ettiği tek faktör idi.

Zenginlerin umdukları şekilde yardım etmediklerinden şikâyetçiydiler.

İlk teşkilâtlarını Türkiye'nin muhtelif yerlerinde (İstanbul, Trabzon, Van) kurdular. Önemli yerlere Kafkasyalı ve Rusyalı Ermeniler yerleştirilmişti. Bunlar suç üstü yakalandıkları takdirde hemen Rus elçileri ile konsolosları duruma müdahâle ediyorlardı.

Propaganda merkezlerinden birisi Paris idi. Her türlü neşriyatla Avrupa umumî efkârı aldatılıyordu. Bu arada kendilerine inanmıyan ve katılmayan Ermenilere karşı da bir terör başlamıştı. Her gün bir yerde bir Ermeni öldürülüyordu.

Bu terörü (Ermeni kabûsu) isimli eserde en güzel anlatanlardan birisi, 1909 Adana isyanını hazırlayan, din kisvesi altında komitecilik yapan Episkopos MUŞEG idi. Bu eser ibretle okunmaya değer.....

İşte bir terör vesikası daha :

1914'de bir jandarma erini öldürdüğü için yakalanan PİNGÂN komitecilerinden Kuşger oğlu KİRAGOS'un cebinden çıkan beyannamede aynen şunlar yazıyordu

(Ey Armudanlılar : (1)

Biz evvelce vermiş olduğumuz söz üzerine vatanî vazifemizi yaptık. Ufak bir çete ile gayemizi temin için sizi APUŞTA'da bekledik, gelmediniz.

İsa'nın menfur ve mel'un evlâtları, halâ uyanmadınız mı? Komiteye verdiğiniz sözü, kiliseye ettiğiniz yemini tutunuz.

Dediğimizi yapmazsanız sonunuz ölümdür.)

Ve hakikaten öldürüyorlardı. Örneklerini bu kitapta vermeye çalışacağız.

Fakat daha tarafsız bir yabancının eseri, komitecilerin iç yüzünü daha güzel anlatır.

İstanbul'da Robert Kolej (Amerikan Koleji) Müdürü Dr. Cyrus HAMLIN 1893'de, bu durumu, Boston'da çıkan (Congregationalist) dergisine yazdığı mektupla şöyle anlatmaktadır.

---

(1) Armudan, Erzincan'ın bir bucağı idi.

(Bir Ermeni İhtilâl Partisi, Türkiye İmparatorluğunun bazı taraflarında bütün Hristiyan halk ve misyonerlerin faaliyetine büyük fenalıklar yapmakta ve ıstırablara sebep olmaktadır...

Çok zeki ve İngilizceyi Ermenice kadar süratli ve doğru konuşan bir Ermeni, Rusların Anadolu'ya girerek orayı zaptetmeleri için yol hazırladıklarını söyledi. Bunun için çok kuvvetli ümitleri bulunduğuna beni temin etti.

Bunun nasıl olacağını sorduğum zaman "bütün Türkiye İmparatorluğunda teşkil edilmiş çeteler Türkleri ve Kürtleri öldürmek için fırsat gözetecekler. Bunlar köyleri yakacaklar, sonra dağa çıkacaklar. O zaman Müslümanlar ayaklanacak, müdâfaasız Ermenilere hücum edecekler. Rusya, insaniyet ve Hristiyan medeniyeti nâmuna Türkiye'ye gelecek ve Anadolu'yu zaptedecek..."

Bu hareketin Ermeni ismini dünyaya nefretle yâdettireceğini kendisine boş yere izaha çalıştım. Cevap olarak "Nevmidiz. Bunu muhakkak yapacağız" dedi.)

Amerikalı Dr. Cyrus HAMLİN bu yazısma Amerika'daki Komitecilerin bir beyannamesi ile, iki adresi de iliştirmiştir. Bu adresler :

1) Nişan GARABETYAN, N - 15, Fountain Street, Worcester Massac. U.S.A.

2) M. Beniad,

Poste Restante, Athenes, Greece.

Şimdi yine sormak lâzım. Yüzbinlerce Ermeninin ve onların iki misli Türk'ün kâtillerinin kimler olduğunu; Dr. HAMLİN'in bu mektubundan sonra, açıkca yüz binlerce insanı öldürmeğe yeltenen insanlara dünyanın neden mâni olmamış ve hattâ yardım etmiş olduğunu.....

Ve yine sorabilir miyiz, bugün bile Ermeni tehciri'nden ve katliâmından bahseden insanlık düşmanı maceraperestler'in bütün bu olaylardan sonra, hâlâ dünyayı kandırmak için sarfettikleri gayretlerin sebebini?

Bu gibi maceraperestler hâlâ dünyayı kandırabileceklerini sanıyorlar, dünyanın müsamahasından istifade ediyorlar.

Çok merak ediyorum. Acaba bu gün de tarihin ibret dolu sahifelerinden ders alamıyan ve bunları gizli gizli destekleyen devletler, kaynaklar var mı? diye.....

Bunlar hakkında, bunların cinayetleri hakkında binlerce sahife yazılabilir. Ama bizim gayemiz sadece bir fikir vermek; sadece maceraperestlerin maskelerini indirmektir. Her halde kendi eserlerinden, tarafsız eserlerden alınan yukardaki pasajlar bu maksadı temine kâfidir.

Ancak bunların son niyetlerini de açıkça ortaya koymak, bu gün dahi neden faaliyetlerine devam ettiklerini gösterebümek için, daha 1896 Van isyamndan sonra Londra **(Beynelmilel Sosyalist Kongresi)** ne gönderdikleri muhtıradan sadece bir kaç satır almakta fayda vardır.

Muhtırada, o tarihteki durumu bir sürü yalanlarla süsleyerek anlattıktan sonra :

(Bizim gayemiz vâki bir isyan ve ihtilâlle Türkiye Ermenistan'ının siyasî ve iktisadî kurtuluşunu temindir... Fakat buna intizaren memleketimizde mevcut olan KOMÜNİST temayüllerini himaye ve teşvik edeceğiz.... İlmî Sosyalist akîdelerimiz, size hangi esas ve manâda yaklaşmış olduğumuzu gösterir) diyorlardı.

Bu muhtıra, Ermeni Komitelerinin kendi imzalarını taşıyan ve son maskelerini indiren tarihî bir vesikadır.... Tarihi, 25 Temmuz 1896.

TÜRKİYE'DE ERMENİ İSYANLARI

Sebep ve Hazırlanma :

Türkiye'deki isyanların, dışarıdan teşvik, tahrik ve destek gören komite ve cemiyetlerin direktifi ile hareket eden Ermeni din adamları, öğretmenleri, talebeleri ve bunlardan teşekkül eden çetelerin faaliyeti kadar, Osmanlı Devletinin bunlara verdiği fazla serbestîden, yabancıların müdahâlesi ile, hâdiseler üzerine suçluların cezalandırılmamasından ve macera-perestlerin bu tutumdan cesaret aldıklarından ileri geldiğini kabul etmek lâzımdır.

Mekteplerde Osmanh armalarının, Padişahın tuğrasının kaldırılıp, yerine müstakil Ermenistan, Hınçak ve Taşnak armalarının, silâhların asıldığı; Ermeni mekteplerinde serbestçe okutulan tarih kitaplarında Türklerin Ermenilere yaptığı zulümden bahsedildiği, Ermeni şairlerinin milleti ve gençliği ayaklandıran şiirlerinin mekteplerde ve halk arasında açıkca yayıldığı, yerli ve yabancı Ermeni basınının bu gibi neşriyatla hem Ermenileri, hem de dünyayı bu fikre hazırlama gayretine hız verdiği, bu şiirlerin kahvelerde, tiyatrolarda, klüplerde, sokaklarda yüksek sesle söylendiği, her yerin, hattâ kilise ve mekteplerin bir silâh ve cephane deposu hâline geldiği, bunların neticesi olarak da zaman zaman muhtelif yerlerde küçük küçük ayaklanmalar başladığı zaman bile, devlet müessir bir müdâhalede bulunmamış; nasihatlarla, af'larla dâvanın hâlli cihetine gidilmiştir. Elbette ki bu hâli, bir devlet anlayış ve otoritesi ile izah etmek mümkün değildir.

Ermeni Kitlesinin Fikren Hazırlanması :

Bu yüzden, bizzat isyanlardan bahsetmeden evvel, senelerce fikir alanında bunu hazırlayan Ermeni faaliyetlerinden bir kaç örnek vermekte fayda vardır.

Ermenistan Arması
(HAÇIN "Salmbeyli" Ermeni okulu tiyatro perdesi)

Şu pasajlar 1910'da Ermeni Rüştüye (orta) okulları için hazırlanmış (musavver "resimli" Ermeni Tarihi) isimli kitaptan alınmıştır :

(Türk hâkimiyeti esnasında Ermeniler meşrutiyete kadar ıstırap çekmişler, Rus hükûmeti de Hristiyanları himaye maksadıyla Osmanlı hükûmetine harp ilân etmiştir).

Bu pasaj, kitapta Türk düşmanlığını yaymağa çalışan kısımlardan sadece bir tanesidir.

Ermeni Milletini ayaklandırmaya çalışan şiirlerden de bir kaç örnek verelim

TAŞNAKSUTYUN MARŞI

Taşnaksağan çetesi, Sasun'a gidelim

Yiğit arkadaşlarımız bizi bekliyor.

Kahraman Antranik cesur arkadaşlarıyla

Harp istiyor, baharı bekliyor.

Çetebaşıları canügönülden yemin ederek

Fedaileriyle ilerliyorlar

Önlerinde kahraman Antranik

Nara atarak harp istiyor.

Yetişir artık kardaşlar çok uyuduk

Bu kadar sabır ve tahammül kâfi değil mi?

Anamız Ermenistan'ı elden çıkardık

Şimdi kuvvetliyiz tekrar alalım.

HINÇAK MARŞI

Sen uzak ellerde garip oturduğun hâlde

Vatanın felâketine yakından vâkıfsın.

Yeni emellerin ulvî ve cesur vâizi

İhtilâlin tannan Hınçağı (Çan'ı)

Senin saçtığın, ektiğin muazzam mefkûrenin

Güzel meyveleri çabuk yetişsin

Erzurum'da, İstanbul'da

İlk hareketin çanını çabuk çal

Ermeniler her taraftan ayaklansın

Esaret zinciri kırılsın

Hürüz, Hınçak mezhebi sesini duyur.

İSTİKLÂLE DAVET

Ermeniler silâh başına, kılıç tüfek omuza

Türk Ermenistan'ından bize bir ses var

Dağdan dağa dehşetli bir feryat geliyor

Vatana koşunuz Ermeniler, Ermenistan'a koşun

Ermenistan'da Ermeniler ayaklandılar

Arslanlar gibi intikam diye bağırıyorlar

Bütün ovalar kana boyandı

Bütün derelerden kan akıyor

Düşman korkusundan dehşetinden kaçıyor

Ermenilere ganimetler bıraktı

Bir ağızdan zafer diye bağıralım

Düşman mağlûp oldu

Yaşasın Ermenistan.

ERMENİSTAN'IN FİGANI

Emelime nail olayım da

Varsın beni assınlar

Darağacından boğuk sesle

Ah Ermenistan diye bağırayım

Ah Ermenistan kalbimi, ruhumu

Sana ithaf ediyorum kabul et.

Mümkünse ben öleyim

Biçare Ermenistan canlansın

Benim de taçlı bir kralım olsun

Ermenistan bayrağı dalgalansın

Bunlar da her gün evlerde, sokaklarda, okullarda bağıra bağıra söylenen yüzlerce şiirden sadece birkaç örnektir.

Ayrıca Ermeni san'atkârları, Ermeni milletini tahrik edecek hayalî Ermenistan tabloları yaparak bunları her yerde (Kartpostal, pul, sigara kâğıdı, tiyatro perdesi, yasdık) kullanıyor, milleti fikren isyana hazırlamak hususunda bunlardan faydalanıyorlardı.

Ve Osmanlı Hükûmeti, bütün bu hâdiselere karşı zecri tedbirlere baş vurmamayı bir müsamaha, bir vicdan hürriyeti, bir azınlık hakkı olarak kabul ediyordu.

Osmanlı devleti'nin suçu işte budur!

Hürriyetin anarşi demek olmadığını kabul etmek lâzımdır. İşte bu yüzden ben bütün isyanlarda hükûmetin de suçlu olduğu kanaatındayım. Eğer ilk isyanları çıkaranlara lâyık oldukları cezalar verilseydi, bu hâl devam edemez, iki taraftan milyonları aşan insan öldürülmezdi.

Hâlbuki ileride göreceğiz, bütün dünyaya zalim olarak tanıtılan ve (Kızıl Sultan) diye amlan İkinci Abdülhamit bile, hayatını tesadüfen kurtarabildiği Yıldız suikastını hazırlayan ve bir çok mâsum insanın ölümüne sebep olan maceraperestlerden sadece bir tanesinin idamına hükmeden mahkeme kararına rağmen onu da affetmiştir.

ERMENİ HALKINI FİKREN İSYÂNA HAZIRLAMAK İÇİN ERMENİ RESSAMLARI VE SAN'ATKÂRLARI TARAFINDAN YAPILAN TABLO, KARTPOSTAL VE ÇEŞİTLİ ŞEKİLLERDEKİ PSİKOLOJİK HARP VASITALARINDAN BİR KISMI

Pul şeklinde Ermeni Arması

"Hürriyete Doğru" isimli Tablo

Sigara Kâğıdı üzerine basılmış "Ermenistan Hatırası" isimli resim

"Ermeni Kurtuluş Harbi" isimli Tablo

Hayali, Tarihi Ermenistan levhası

Ermenistan Arması ve Bayrağı ile Anadolu haritası

İSYANLAR

Komitelerden evvel :

Komitelerin çıkardıkları isyanları belirtmeden evvel, (ZEYTUN) hâdiseleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağım.

Maraş Sancağına bağh, dağlık bir kaza merkezi olan Zeytun, eski feodal idarenin 1895 senesine kadar devam eden tipik örneklerinden birisidir. Bu gün yine Maraş'a bağh (Süleymanlı) bucak merkezi olan eski Zeytun kazası, dört mahallesinin başında işhan (Prens) adı verilen dört Ermeni derebeyi tarafından idare ediliyordu. Bu derebeyleri ayrıca köylerden de vergi alıyorlardı. Bu hâl 1895 yılına kadar devam etmiştir.

Arazisi gibi halkı da çetin insanlardı. 1545'den itibaren bu bölgede müteaddit ayaklanmalar olmuştur.

Daha evvel gördüğümüz gibi, Bizanslıların, daha sonra Selçukluların elinden kaçarak Toroslara yerleşen ve Haçh Seferlerinde onlarla işbirliği yapan Zeytun ve Haçin (Saimbeyli) Ermenileri, **Zülkadiroğulları** hâkimiyetinden Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra hemen hemen hiç rahat durmamış, en sonunda Hınçakların âleti olmuşlardır.

1780 - 82 - 86 - 1808 - 18 - 19 - 20 - 29 - 31 32 - 35 - 36 - 40 - 42 - 50 - 53 - 60 - 61 yıllarında, daha çok, vergi vermemek ve eşkiyahk yüzünden çıkan hâdiseler, 1860'da Lübnan'a muhtariyet verilmesinden sonra mahiyetini değiştirmişti.

Bu hâdiseler yüzünden bölgedeki Türk halkı başka yerlere göçmeğe mecbur kalmışlardı. (Harotyon ÇAKIRYAN) isminde Zeytunlu bir öğretmenin Zeytun'a gitmesinden sonra ise, hâdiseler İstiklâl mücadelesi şeklini almıştı.

1862'de Haçin'den Zeytun'a gelen ve kendisinin Ermeni Prensi olduğunu söyleyen (Leon Lusinyan) ismindeki şahıs, Zeytunlulara istiklâl verilmesi için Fransa'nın yardımını istemiş, fakat LUSAVORÇAGAN (gregorien) olan Zeytun Ermenileri, Katolik olmayı kabûl etmediklerinden Fransa bu istekle ilgilenmemiştir.

1865'de Zeytun'a ilk defa bir Türk kaymakam tayin edilmişti. Fakat isyanlar durmadan devam ediyordu. Kaymakam Ermeniler tarafından hapsedilmiş, ayaklanmalar 1865 - 67 - 78 - 79'da tekrarlanmıştı.

Komitelerin teşvikiyle yapılan isyanlar : (1908 yılına kadar)

Fakat Zeytun'da en mühimi isyan 1895'de patlamıştır. Bu isyan Hınçakların gönderdiği bir takım adamlar ve Patrikhanenin teşvik ve desteğiyle başlamış ve devam ettirilmiştir.

Zeytun kışlasındaki 600 asker ve komutanları esir edilerek öldürülmüşlerdir.

Uzun süren mücadeleden sonra hükûmet katilleri tam tevkif edeceği sırada, Avrupa devletleri müdâhale ederek devletin haysiyetini kıran şartlarla isyanı durdurdular.

Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın bu şekildeki müdâhale ve yardımları da, Osmanh devletinin isyancılara ceza verememesinin, dolayısı ile komitecilerin cür'etlerini artırmasının başlıca sebeplerinden biri olmuştur.

Bu esnada Hınçakların Zeytunlulara yardım için İstanbul Ermenilerinden topladıkları ve Londra'daki Nazarbegyan vasıtasıyla Zeytun'a gönderdikleri paranın ancak bir kısmı Zeytun'a gelmiş, üst tarafı Hınçak Komitesi reisi tarafından alakonulmuştur.

1890 Erzurum isyam, ondan sonra muhtelif yerlerde devam eden ve Avrupa'nın dikkatini Türkiye ve Ermeni meselesine çekmeğe çahşan hareketlerin başıdır denilebilir.

Aynı sene Musa Bey hâdisesi denilen basit bir zabıta vak'ası büyültülerek dünyaya yayılmıştır.

Bunların arkasından da aynı sene İstanbul'da (**Kumkapı Nümayişi**) denilen ve harekâtı bizzat idare eden CANGÜLYAN'ın kendi ifadesine göre :

(Ermeni hâdisesini dünyaya unutturmamak ve Erzurum isyanı ile Musa Bey hâdisesini genişletmek, Avrupalı elçilerin gözü önünde bir hareket yapmak, İstanbul'un daha kalabalık olan Ermeni nüfusunu hâdiselerin içine sokmak, Sarayı tehdit etmiş olmak, ihtilâl fikrini halk arasına yaymak) gibi sebeplerle Kumkapı'da Ana Kilisedeki âyinden sonra başhyan ve bir hayli kan dökülmesine sebep olan bir harekete teşebbüs edilmiştir.

ZEYTUN isyanı liderleri

(Baron ağası, Mleh ve Abah)

Bunları takiben, 1892 - 93'de **Merzifon, Kayseri, Yozgat'ta** Hınçak ihtilâl plânına uygun olarak harekete geçilmiştir.

Bu hareket hakkında 27 Mayıs 1893'de Clare FORD tarafından Lord ROSEBERRY'ye gönderilen mektupta özet olarak :

(Dr. J. GREEN, Dr. FRANSWORTH ve Dr. DODD'un **ifadelerine göre, bölgedeki Ermeni komitecilerinin korkunç faaliyetleri, kendi hâlindeki Ermenilere dahi zulüm ettikleri, Ermeni meselesi hakkında Avrupa'nın dikkatini çekmek için yazın yeniden dağa çıkıp eşkiyalık edecekleri, Müslüman ahalinin müşkül durumda bulunduğu, harekâtı bazı Rus ajanlarının da teşvik ve tahrik ettiği, hâlbuki Ermenilerin durumlarının diğer Osmanlı vatandaşlarından farksız olduğu, Müslüman ahaliyi müdafaa edecek kimse bulunmadığı**) belirtilmektedir.

Bu hâdiselerden sonra Hınçak Komitesi İstanbul'da kendi gizli ve kirli faaliyetlerine katılmayan Ermenilere karşı bir tehdit, şantaj ve sabotaj faaliyetine girişmiş, Avukat HAÇİK, Gedikpaşa Kilisesi papazı Dacad VARTABET, Meclisi Ruhani üyesi Mampre VARTABET, Mıgırdıç TÜTÜNCÜYAN, polis MARKAR, Hacı DİKRAN, Kandilci ONNİK, Tüccar KARAGÖZYAN ve Apik UNCUYAN sokaklarda öldürülmüş, birçok Ermeniler de yaralanmıştır.

Hınçaklar artık faaliyete geçmişlerdi. Kendilerini Avrupa'ya unutturmamak, zayıflayan teşkilâtlarını, azalan prestijlerini takviye etmek ve nihaî gayelerine ulaşmak için plânlı hareketlere girişmişlerdi. Nitekim 1894'de Hınçakların İstanbul Teşkilâtının başı olan (Murat) ismiyle maruf Hamparsun BOYACIYAN (ki 1908'de Kozan mebusu olmuştur) taşnakların da yardımıyla Sasun'da isyan etti.

Bir çok yerli Müslümanı öldürdükten sonra asker karşısında başarı sağlıyamadı.

Bu hâdisenin tahkikine İngiliz, Fransız ve Rus konsolosları da katıldılar.

Hınçakların bu isyanlardan umdukları sağlanamadı.

New - York Herald Gazetesi bu münasebetle neşrettiği makalede (**Avrupalıların yaptıkları tahkikata göre, isyanın yabancı devletlerin teşvikiyle, Ermeniler tarafından çıkarıldığı, Müslümanların insafsızca gözleri oyularak, kulakları kesilerek,**

Hristiyan olmaları için tazyik edilerek öldürüldükleri, buna mukabil Türklerin silâhsız Ermenilere çok iyi muamele ettiği) belirtilmişti.

İnsan acı acı düşünüyor. Asırlarca Ermeniler kime tâbi olmuşlarsa dinlerini değiştirmek için tazyike maruz kalmışlar; ilk defa, 500 seneden beri Türklerden bir tazyik, hattâ teklif dahi görmemişler, dinlerini muhafaza etmişlerdi. Ama şimdi onlar, Türklerin dinini değiştirmek için tazyik ve işkenceye baş vuruyorlardı. Bu, hakikaten ibret verici bir hâdisedir.

Hemen bunları takiben 1895'de Hınçaklar İstanbul'da **(Bâbıâlî nümayişi)** ni tertiplediler.

5.000 Ermeni Bâbıâliye yürümüş, bazı müsademeler olmuş, fakat alınan tedbirlerle hâdise büyümeden durdurulmuştu. Ancak her zaman olduğu gibi, bütün dünyaya bu hâdiseyi bambaşka şekilde gösteren müracaatlar yapılmıştı.

Bu münâsebetle, Patrik İZMİRLİYAN bir Avrupalı gazeteciye **(bütün vasıtalara müracaat ederek savaşacaklarını, bundan bazı mâsum insanların da zarar görebileceğini, fakat buna önem vermediklerini)** söylemiştir.

Yukarıda gördüğümüz meşhur Zeytun isyam Bâbıâlî nümayişinden sonra tertiplenmiştir (1895).

Bütün bu gayrî insanî ve hakikaten vahşice yapılan hareketlerin baş sorumlusu olan Hınçaklar, bu hâdiselerdeki başarısızlıklardan sonra itibarlarını kaybettiler. 1896'da aralarında uyuşmazlıklar çıkmış, Türkiye'deki faaliyetlerine devam edememişlerdir. 1897'de ikiye bölünmüş ve kuvvetlerini kaybetmişlerdi. Bundan sonra biribirleriyle mücadele etmeye, birbirlerini öldürmeye başlamışlardı.

1896 Van İsyam :

Ermeni komiteleri Van'da diğer yerlerden daha kuvvetli idiler. Hınçak'lardan başka Taşnaksutyun'lar ve diğer Ermeni cemiyetlerinin hemen hepsinin VAN'da teşkilâtı vardı. Bir sene evvelden hazırlanan isyan 1 Haziran'da patlamıştı.

Rus Konsolosu General MAYEWSKİ bu isyan için

(Avrupa'nın dikkatini çekmek için başlıyan bu hareketten evvel komiteciler bazı Ermenilere karşı da tecavüzde bulunmuş, ruhani reis Bogos kiliseye giderken öldürülmüştür. İhtilâlciler hakkında hiç bir takibat yapılmadığından bunların cür'eti artmış, Müslümanların da sabrı tükenmişti) diyor.

İhtilâl Liderleri ve Çete başıları

İngiliz Konsolosu WILLIAMS da :

(Bütün bu hâllere sersem Ermeniler sebep oldular. Bu çocukça tahrikâtın kendilerine bir faydası olmıyacağını kaç defa izah ettim.

Müslümanların sabırlarını son haddine kadar tahrik ettiler. Ama artık ümitleri kalmadı. Gazetelerde Ermeni meselesine dair yazılanlar yalandır. İsyan eden Ermeni sergerdeleri arasında Amerikan, Rus, Bulgar tab'ası olanlar da vardır. Yekûnları 600 kadardır. Rus tüfekleriyle teçhiz edilmişlerdir. Tamamen mâsum olan ve öldürülen Türklere ait elimde vesikalar vardır. Türkler Anadolu'daki halkın "yalnız Müslümanların değil diğer unsurların da" en iyisidir. Rus ve Avrupa gazetelerinin iftiralarına lâyık değillerdir.

İhtilâlcilerin teşviklerine kasabamn Ermeni gençleri de katılımştır. Ermeni müesseseleri ancak hükûmetin yardımıyla zarar görmemiştir) demiştir.

Fakat araya yine yabancı konsoloslar girmiş, isyancılar yine cezalandırılmamıştı. Bu hâl halkın hükûmete itimadım sarsıyordu.

Hâdiselerden ders alınmıyor, isyan plânı mütemadiyen genişletiliyordu.

Ağustos 1896'da meşhur (Osmanh Bankası baskını) oldu. Hınçak, Taşnak, Şant ve Kurban Komiteleri birleşerek bu hareketi plânlamışlar, provalar yapılmış ve 753 bomba hazırlanmıştı. Hareket büyük bir cüretle yapılmış, bankaya bombalarla hücum edilmiş, bir çok insanlar ölmüş, fakat sonunda yine yabancı devletlerin araya girmesiyle isyancılar Marsilya'ya kaçırılmışlardı.

S. A. BARKER'in İngiliz Büyükelçisine verdiği raporda :

(İsyancılarla görüşmüş olduğu, Osmanh bankasma taarruzun, plânın birinci kısmı olup, daha sonra Bâbıâli, Patrikhane, İstanbul'un bazı mahalleleri, Credit Lyone bankası, bazı karakollar ve bazı Rum kiliselerine taarruz edileceği, hükûmetin hâdiseden daha evvel haberdar edildiği için istenen neticenin alınmadığı, yine bu sabotaj ve isyanlara devam edecekleri, kendilerine nasihat edip bu hareketin Ermenilerin korkunç şekilde katliâmına sebep olacağım söylediği hâlde dinlemedikleri, ölen Türklerin yığınlar hâlinde korkunç ve vahşiyane bir manzara gösterdiği) belirtilmiştir.

1896'da Padişahın Ermeni komiteleriyle anlaşma teşebbüsü hiç bir fayda sağlamamıştı. Çünkü onların plânı dışarıda yapılıyor ve icra emri komiteciler tarafından veriliyordu. Gayeleri uzlaşmak değü, hâdise çıkarmaktı.

Aynı yıllarda Ermeni Komitecileri Kürtlerle anlaşarak Türklere karşı beraber mücadele etmeye çalışmışlarsa da, hiç bir faydası olmamıştır. Bu hususta çalışanların başında Vartan VARTABET isminde bir papaz ile HRAYR ve KEVORK çavuş ismindeki çeteciler vardı.

Bu teşebbüs de cidden ibret vericidir. Ermeni meselesinin başından beri Rusların gayesi, Ermenilerle Kürt denilen Türk asıllı aşiretleri biribirine düşürmek ve her ikisine karşı da suçlu olarak Türkleri göstermekti. Bu suretle bir taşla iki kuş vuracak, hem devleti zayıflatacak, hem de Ermenileri ve Kürt aşiretlerini biribirine kırdırarak nüfuslarının artmasına, gelişmelerine mâni olacaklardı.

Bundan sonra Taşnak'lar Türkiye'de çalışmalarını artırmış, silâh ve cephane toplamışlardı. 1895'den itibaren İran'dan, Kafkasya'dan bir takım çeteler ve Rus ordusunda yetişmiş Ermeniler Türkiye'ye gizlice sokulmağa başlamışlardı. Aralarında papazlar, öğretmenler ve meşhur çete reisleri de vardı. Bunlar 1897'da Sasun ve Muş bölgesinde yerleştirildiler. 1901'de bunlarla bazı küçük çarpışmalar oldu.

Bu sıralarda (1903) Rusya'da Ermenilere karşı tazyik siyaseti başlamıştı. Rus Konsolosları Türkiye'deki Ermenilere (**Ortodoks olmazlarsa yardım görmiyeceklerini**) söylüyorlardı.

1904 Sasun isyanı 13 Nisan'da bu şartlar altında başladı. Sasun, Muş ve Van'da çarpışmalar oldu.

Kafkas ve İran Taşnakları insan, silâh ve cephane yardımı yapıyorlardı. **Kom, Zovasar, Apagana, Komer, Gurana, Samiram** bölgelerinde şiddetli müsademeler olmuş, iki taraf da ağır zayiat vermişti. Neticede âsiler geldikleri yerlere kaçmış, ne olduysa zavallı Türk ve Ermeni köylülerine olmuştu.

1905 Yıldız Bombası :

1904'de Sofya'da toplanan Taşnaksutyun kongresinde İstanbul ve İzmir'de faaliyete geçme kararı alınmıştı.

İzmir'de bir çok resmî ve hususî binanın, bankaların tahribi plâm hazırlanmıştı.

İstanbul'da toplanan bazı anarşistler de büyük bir hazırlığa başlamışlardı. Polonez köyünde tecrübeler yapıyorlardı.

Padişaha tabanca ile suikast teşebbüsü, Padişahın Çırağan sarayına normal yoldan değil de, sarayının bahçesinden gitmesi yüzünden başarılamamıştı.

Ondan sonra Padişahın cuma selâmhğı seromonisi inceden inceye tetkik edilmiş, zaman ve mesafe tayinleri yapılmıştı.

Hususî surette yaptırılan bir arabanın içine 120 kilo melinit ve bunu ateşliyecek 1 dakika 42 saniyeye ayarh bir bomba konmuş, Kâğıthane'de tecrübesi yapılmıştı.

21 Temmuz 1905 cuma günü, Selâmlık resminden sonra cami önünde bu bomba patlatılmıştır. (1)

Fakat Padişah camiden çıktıktan sonra, mutadı hilâfına bir süre ayakta şeyhülislâmla konuştuğundan bir çok mâsum insan öldürülmüş, fakat Padişaha bir şey olmamıştır.

Bu suikastı : Krisdapor MİKAELYAN, Vram Şabuh KENDİRYAN, Belçikalı Edvar JORİS ve karısı, Silviyo RİÇÇİ (Köse Aristidi), Alman Lipa RİPS, Ardaş HAÇİK, KAPTANYAN, Kostantin KABULYAN, Mari ZAYN, Hamparsum AĞACANYAN, Kris FENERCİYAN, Karlo YUVANOVİÇ ve bir sürü yerli ve yabancı maceraperest hazırlamış, fakat muvaffak olamamışlardı.

İstanbul ve İzmir'de yapılan bir sürü tahkikat dolayısıyle İzmir hâdiseleri de meydana çıkarılmış ve başarılamamış; yapılan muhakeme sonunda JORİS idama mahkûm edilmiş ise de, Padişah tarafından affedilmişti.

Bundan sonra 1909 yılına kadar Türkiye'de büyük bir hareket olmamıştı. Sadece Kafkasya'daki Türklerle Ermeniler arasında mücadeleler devam etmiştir.

---

(1) Osmanlı **Teşkilâtı Mahsusa**'sının ve Mütareke devrindeki M. M. Teşkilâtının liderlerinden Emekli Albay Hüsamettin ERTÜRK, (İki Devrin Perde Arkası) isimli eserinde :
(Bu suikastın, 1897 yılında II. Abdülhamid'den Musevi'ler için Filistinde bir yurt isteyen ve buna karşı milyonlarca altın teklif eden, Siyonist Teşkilâtı kurucusu Teodor HERZL ve İstanbul'daki hahambaşı'nın, Sultan tarafından kovulmuş olmaları yüzünden, Ermeni komitecileri ile Siyonistler tarafından müştereken yapıldığını) yazmaktadır.

II. Abdülhamid'i öldürmek için 21 Temmuz 1905'de Yıldız Camii önünde yapılan suikast hareketinin lideri Belçikalı Edvar JORİS

21 Temmuz 1905 Yıldız suikastında içine patlayıcı madde (Melinit) doldurularak cami önüne getirilip infilâk ettirilen araba

1905 Şubat'ında Bakû'da bir hâdise çıkmış, müsademe dört gün sürmüştü. Aynı sene mayıs'ta yeni bir hâdise olmuş, ağustos'ta bu hareket tekrarlanmıştı.

Ayrıca **Karabağ, Şuşi** ve **Gence**'de müsademeler olmuş Türk evleri yakılmıştı. Bu hâdiselerde yüzlerce Türk ve Ermeni öldü.

1905 Kasım'ında, Tiflis'te daha büyük bir hazırlıkla Türkler'e saldırdılar. Fakat bu defa umduklarını bulamamış ve sonunda anlaşma yapılmıştır.

Türkiye'de ise bu yıllarda faaliyet olmamış, Ermeniler de diğer azınlıklar gibi genç Türklerle birleşip meşrutiyetin ilânına çalışmışlardı. 1902 ve 1907 kongreleri bu hava içinde müştereken yapılmıştır.

İkinci Meşrutiyetten Sonra Yapılan İsyanlar :

1908'de İkinci Meşrutiyetin ilânı genç Türkler kadar onlarla işbirliği yapmış olan azınlıkların ve bu arada Ermeni komitecilerinin de başarısı telâkki edilmiştir.

Meşrutiyetin bütün imparatorluk için yeni bir hayatın ve ilerlemenin başlangıcı olacağı kanaati vardı.

Bu büyük başarıyı tes'it için Beyoğlu Ermeni Kilisesinde yapılan merasimde Hınçak Komitesi erkânından SABAHGÜLYAN bir nutuk söylemiş ve (**Osmanlı Meşrutiyeti ilân edilmiş olduğundan, biz Hınçaklar temayüllerimizi, ihtilâl fikirlerimizi terkediyor ve faaliyetimizi memleketin terakkisine tahsis ediyoruz**) demişti. Taşnaklar da, (**bütün kuvvetleriyle meşrutiyeti muhafazaya çalışacaklarını, imparatorluğa bağlı bütün unsurların bir gayeye doğru yürümeleri için genç Türklerle işbirliği yapacaklarını**) söylüyorlardı.

Bu yüzden senelerce İmparatorluk dışında yaşamağa mecbur olan Müslüman, Hristiyan bir çok kimseler Türkiye'ye dönmüştü.

Bu arada 1896 isyanlarında ölenlerin hatıraları için mezarlıkta yapılan törene bir çok Türk'de katılmış, geçen karanlık günlerin eseri sayılan hâdiselerde ölenler için nutuklar söylenmişti.

Kudüs'ten dönen eski Patrik İZMİRLİYAN'a yapılan karşılama töreninde Türkler de vardı.

Meşrutiyet Meclisine evvelce isimlerini yazdığımız bir çok Ermeni mebuslar da katılmıştı. Bunlardan Erzurum Meb'usu Karakin PASTIRMACIYAN Kafkasya'ya giderken Batum'da Ruslar tarafından tevkif edilmişti. Hükûmet bu duruma derhâl müdahale ederek meb'usunu kurtarmıştı. (Bu adam, Birinci Dünya Harbin'deki isyanları idare eden ve Türkler'e karşı en büyük zulümleri yapan çete reislerinden birisi olacaktır).

Türkiye'de bu hava devam ederken, Rusya'da Ermenilere karşı şiddetli bir mücadele açılmıştı. Taşnaksutyun komitesi bu hususta neşrettiği beyannamede durumdan acı acı şikâyet ediyor ve :

(Senelerden beri mütemadiyen Ermeni ihtilâllerine sahne olan Kafkas bu gün istipdadın müthiş kuvveti altında inlemektedir. Ermenilerin en güzide nesli iki senedir Çar'ın hapisanelerinde azab çekiyor... Muallim, şair, tüccar, sanatkâr, memur ve işçi, komiteci ve kendi hâlinde yaşayan vatandaş hepsi hapisanelerin karanlık duvarları arasında inliyorlar) diyordu.

Taşnaksutyun erkânından bir zat da, kendi eserinde, Rusya'daki Ermenilerin acıklı durumunu belirttikten sonra (Osmanlı devleti zindanlarında siyasî mahpus yok. Rusya'da ise hiç bir hapisane yok ki boş bulunsun. Kafkas Ermeni Taşnaksaganları hapisten, işkenceden, Sibirya'dan kurtulmak için İstanbul'a, Osmanh ülkesine iltica ediyorlardı) demiştir.

Bu durum karşısında yeni Katogikos seçilen İZMİRLİYAN, Petersburg'a Çar'a giderek Kafkasya'da mahpus bulunan Ermenilerin affını rica etti. Çar bu hususu vaadetmesine rağmen yapmadı. Komiteler Kafkas Ermenüerini Çarlık Rusya'sının mezaliminden kurtarmak için faaliyete geçtiler. Dünya'nın bir çok yerlerinde Rus mezalimine karşı nümayişler tertiplediler. (1)

Bu gerçeklere rağmen, Osmanh İmparatorluğunda meşrutiyetin ilânı üzerine bütün unsurların samimî işbirliği ve dünyamn bu bölgesinde durumun düzelme ihtimâli, bu durumdan memnun olmayan yabancıları korkuttu.

Hep birden yine aleyhte propaganda, tahrik ve teşvik faaliyetine giriştiler. Ve bir sene sonra bunun neticesi göründü. Bir sene evvel Rusya'daki Ermenileri zulümden kurtarmak için Çar'a karşı mücadele eden komiteler bir sene sonra döndüler ve Çar'ın kucağına düşerek yine Osmanlı İmparatorluğuna karşı cephe aldılar.

27 Mart 1909'da Adana İsyanı patladı.

Ermenilerin Küikya üzerindeki emelleri ve bu uğurda yaptıkları çalışmalar kendi folklörlerindeki şiirlerle sabittir.

Çarhk Rusyası da Akdeniz'de bir kapı sahibi olmak için Ermenileri tahrik ediyordu. Berlin Kongresi çalışmaları sırasında Ermeni asıllı Rus Generali Loris MELİKOF, Episkopos Horen NARBEY'e yazdığı bir mektupta (Kafkasya'da sizin için yer yoktur. Siz aşağısı için çalışınız) diyordu.

Bu gaye üe zaman zaman Kilikya'nın muhtelif yerlerinde, Adana, Maraş, Haçin ve Zeytun'da bir Ermeni kesafeti sağla-

(1) (1909 Varna Taşnak Komitesi Kongresi Tutanağı).

mağa çalışmışlarsa da hiç bir zaman ekseriyet olamamışlardı. Ekiskopos MUŞEG, Kahire'de 1909'da Ermenice neşredilen (Adana Katliâmı ve müsebbibleri) isimli eserinde (Her Ermeni evine nüfusa kaydettirilmeden, 5 - 6 aile yerleştirildiğini, yalnız 1903 ilâ 1909 yılları arasında Adana Ermeni nüfusunun % 40 nisbetinde arttığını, komitelerin bu bölgede silâhlanmağa büyük önem verdiklerini, bizzat kendisinin ve daha bir çok Ermeninin köy köy gezerek halkı tahrik ettiklerini ve bütün bu çalışmaları "Meşrutiyeti korumak gayesiyle yaptıklarım") yazmaktadır.

Amerikalı Misyoner KRILMAN tarafından New - York Times gazetesine 23 Ekim 1909'da yazılan ve Ermenice Goşnak gazetesi tarafından iktibas edilen bir yazıda

(Adana ve Mersin'de bir takım mecnun ve hisleriyle hareket eden Ermenilerin eski Ermeni halk şarkıları söyleyerek dolaştıkları doğrudur. Tecrübesiz ve genç Episkopos'un (MUŞEG) Adana ovalarında köylerde dolaşarak Ermenilere az yemek yemelerini, elbiselerini, eşyalarını satarak silâh almalarını tavsiye ettiği, başına taç koyarak resim çektirdiği ve her silâh başına bir komisyon alarak Adana sahillerine silâh çıkarttığı da doğrudur. 200 silâhlı Ermeninin Müslümanları öldürmeğe yemin ettikleri de doğrudur) diyor.

Episkopos MUŞEG durumu istediği hâle getirdikten sonra, bir bahane ile 4 Mart'ta Mısır'a gitmiş ve 27 Mart 1909 Cuma günü Ermeniler tarafından iki Türk'ün öldürülmesi suretiyle Adana İsyanı fiilen başlatılmıştı.

Hareket süratle genişlemiş ve asker yardımı gelinceye kadar bir çok Türkler ve Ermeniler öldürülmüştü. Askerlerin müdahalesi ancak 1 Nisan'da mümkün olabiliyor ve isyan 3 günde bastırılıyorsa da daha sonraki günlerde de müsademeler olmuştur.

Bundan sonra Ermenilerin feryatları yine dünyayı kapladı.

Bu iddialara göre :

(Adanalı Türkler Meşrutiyeti muhafaza etmeğe çalışan Ermenileri öldürmüş ve Adana'yı "yâni kendi memleketlerini" yakmış ve yıkmışlardı.)

Bu mantık karşısında söylenecek söz kalır mı?

IV. KISIM

TARİHDE TÜRK - ERMENİ İLİŞKİLERİNİN SON SAFHASI

Daha evvel yukarıda belirttiğimiz sebepler yüzünden bozulmaya başlayan 600 senelik Türk - Ermeni münâsebetlerinin son bulduğu kısa devrenin hikâyesine geldik.

Bu satırları yazarken ve yazımın esaslarını tetkik etmek için yüzlerce dokümanı incelerken duyduğum üzüntüyü belirtmeden konuya giremiyeceğim.

Bu üzüntümün sebebi, binlerce senelik tarihe sahip olmakla beraber, bütün tarihi boyunca şu veya bu devletin emrinde daima ezilen, bağımsız bir devlet olarak yaşamak imkânı bulamamış olan Ermenüerin, yine bağımsız olmamakla beraber, bir ırk veya din birliğine dayanmıyan, bir ırk veya din devleti politikası gütmeyen Osmanlı İmparatorluğu içinde, 600 sene boyunca elde ettiği rahat, huzur ve gelişme imkânlarına rağmen, yabancı hırs, arzu, teşvik ve desteği ile, bir kaç maceraperest, muhteris komiteci ve bunları takip etmek gaflet veya mecburiyetinde kalan Ermeni din adamları ve diğer Ermeniler yüzünden uğradıkları âkıbet ve çektikleri acılardır.

Tabiî bu acı ve ıstırapları yalnız Ermeniler çekmedi. Türklerle beraber çektiler. Daha doğrusu Ermeniler Türklere çektirmek istediler. Türkler de mukabele edince iki taraf da bu badire içinde büyük kayıplar verdiler. Bundan evvelki kısımlarda, bilhassa komiteler, cemiyetler ve isyanlar kısmını incelerken gördüğümüz, şimden sonra da Birinci Dünya Harbi hâdiseleri meyamnda göreceğimiz gibi, bu işin asıl suçluları az ve mahdut, fakat suça âlet olanlar bir hayli kalabalıktır. Fakat asıl, kurbanlarının miktarı milyonları bulur ki, bunların da aşağı yukarı üçte ikisi Türk, üçte biri Ermenidir.

Bu kısımda da. Türk Ermeni münâsebetlerinin son tarihî safhası olan 6 - 7 senelik mücadele devrinin umumî manzarasını, sebeplerini ve neticelerini kısaca belirtmeye çalışacağız.

Osmanlı devletinin, Birinci Dünya Harbinin müteaddit cephelerinde ilk günden itibaren harbin sonuna kadar savaştığı yabancı ordular içinde Ermeni gönüllüleri ve askerleri de vardı. Bunu o devletler itiraf ettikleri gibi, Ermeniler de harp sonunda hak iddia etmek sadedinde (**biz müttefik dâvasına hizmet için kan döktük**) diyerek itiraf etmişlerdir.

Esasen, Osmanh orduları cephede savaşırken, Ermeni çetelerinin cephe gerisinde ve yurt içindeki, devletler hukukuna göre hıyanet sayılan faaliyetleri de, hakikaten müttefik dâvasına hizmet gayesiyle plânlanımştı.

Meselâ : Rus ordusunda 180.000 Ermeni askeri vardı. Bunun 150 bini Kafkas cephesinde Osmanlı ordusunun karşısında idi. Fransızların şark lejyonlarında binlerce Ermeni savaşıyordu. Füistinde bile Amerika'dan gelmiş bir kısım Ermeni gönüllüleri vardı. Harp içinde ele geçen vesikalar meyanında bu hususları belirten binlerce mektup ve beyannameden bir tanesini bir fikir vermek üzere aynen buraya alıyorum.

Detroit : 20 Kasım 1914

Varter HAROTONYAN

BİTLİS

Sevgili pederim,

Bu son mektubumdur. Zira ben de artık vatanî vazifemi yapmak ve Türkün başını ezmek için Ermeni gönüllülerine iltihaka gidiyorum. Rusya, İngiltere ve Fransa, Türk ve Almandan tam bir intikam almak için kat'i karar vermişlerdir. Ermeni hür ve müstakil olacaktır. Emin olunuz, halâs pek yakındır.

Oğlunuz
Bedros HAROTONYAN

Buna mukabil, bilhassa bidayette, Osmanlı ordusunda da Ermeni subay ve erleri vardı. İmparatorluk hudutları içinde her yerde, asker olmayan Ermeniler işleriyle güçleriyle meşgul görünüyorlar, fakat komitelerin tazyik ve yardımı ile sür'atle silâhlanmaya çalışıyorlardı.

Fakat müttefikler kadar, ikballerini müttefik zaferine bağlamış Ermeni komitecileri de, Osmanlı İmparatorluğunun bir an evvel mağlûp olmasını temin için, bütün İmparatorluk topraklarına yayılmış Ermenilerden ve Osmanlı ordusunda silâh altında bulunan Ermeni gençlerinden faydalanmak yoluna saptılar.

Onları yalnız teşvikle kalmadılar, her bakımdan yardım ettiler. Ermeniler içinde yabancı subaylar mevcut olup harekâtı onlar idare ediyorlardı.

Rus Yarbayı Twerdo KHLEBOFF hükûmetine verdiği raporda :

(İngiliz veya Fransız Erkânı Harbiyesinden olup Ermeni ihtilâl teşkilâtını idare etmek üzere Ocak ayında Erzincan'a gelmiş olan ve Albay Morel denilen zat, mevkii kumandanına bir mektup göndererek Kürtlerin Erzurum ve Erzincan yolu üzerindeki Rus askerî nakliyatına ve bizzat şehre taarruza hazırlandıklarını iddia etmişti. Morel, ahalisi Kürtlere yardım ettiği için Erzincan - Erzurum yolu üzerinde bulunan Müslüman köylerinin tahrip edilmeleri için emir verdiğini de ilâve etmiştir) diyerek bu hususu açığa çıkarmıştır.

Senelerden beri büyük hazırlıklar yapılıyordu. Silâhsız Ermeni pek az kalmıştı. Osmanlı ordusundaki Ermeniler de devletin verdiği silâhı ahp kaçıyorlardı. Elbette ki bir asker olarak bu durumu ve durumun vehâmetini değerlendirmek imkânına sahibim. Fakat bu durumu anlıyabilmek, değerlendirebilmek için asker olmaya, tarihçi olmaya, hattâ erkek olmaya, münevver olmaya da lüzum yoktu : Durum okadar açık ve ibret vericidir.

ON YIL EVVELKİ BİR SOHBET

Bu durumu isbat etmek ve bu hususdaki şahsî fikirlerimi açıklamak için Türkiye'ye gelmiş yabancı bir misafir bayanla yaptığımız bir konuşmayı olduğu gibi tekrar ederek konuya gireceğim.

1957 yılında Türkiye'yi ziyaret eden yüksek rütbeli yabancı devlet adamlarından birisinin mihmandarı idim. Kendileriyle bir hafta kadar bir çok yerleri dolaştık. İstanbul'da Hilton otelinde bir akşam üzere, misafir zatın eşi ile çay içerken, (senelerden beri Türkiye'yi görmek istediğini, nihayet bu arzusuna muvaffak olduğunu, Türkiye'yi ve Türkleri çok sevdiğini) söyledikten sonra :

— (Yalnız cevabını halen veremediğim bir husus var. Siz bana yardım edebilir misiniz?) diye sormuştu.

Cevabını veremediği husus (Ermeni meselesi) imiş. (Memleketinde bir çok Ermeni dostu varmış. Hepsi iyi insanlarmış. Türkler bu iyi insanları neden öldürmüşler ve kovmuşlar?)

Bunun üzerine, (benim de Türkiye'de ve Türkiye dışında Ermeni dostlarım olduğunu, tanıdığım bu Ermenilerin hepsinin hakikaten iyi insanlar olduklarını) söyledikten sonra :

— Siz bu soruyu bana soran ilk yabancı değilsiniz Madam demiştim. Hepsine verdiğim cevabı size de vereceğim. Ve müsadenizle cevabıma bir hususu iyi bilmediğinizi, daha doğrusu bir hususu size yanlış aksettirdiklerini belirterek başlıyacağım.

Türkler Ermenileri kovmadılar. Ermeniler Türkleri öldürmeye başladılar. Türkler de mukabele ettiler. Neticede bu mücadele mağlûp olan, mağlûp olacakları da esasen muhakkak olan, Ermenilerin bir kısmı öldü, bir kısmı kaçtı.

Misafir bayan konuşmamın burasına kadar olan izahatıma inanmamış gibiydi. Benim söylediklerim şimdiye kadar duyduklarının tam aksi idi. Bunu bildiğim için devam ettim. Söylediklerim aşağı yukarı şunlardı :

— Osmanlı devleti Almanya ve Avusturyalılarla beraber Birinci Dünya Harbine girdikleri zaman, Türk orduları bir anda bir kaç cephede birden savaşmak mecburiyetinde kalmışlardı. Doğuda Ruslarla, arkasmdan Çanakkale'de İngilizler ve Fransızlarla, Filistin ve Irakta yine İngilizlerle savaşıyorduk.

Bu esnada Türk topraklarında, Kafkasya'dan Ege Denizine ve Balkanlara kadar bütün Osmanlı ülkesine yayılmış takriben 1,5 milyon Ermeni vardı. Karşımızda bize karşı savaşan ordularda olduğu gibi, Türk ordusunda da Ermeni subayları ve erleri vardı. Ve işin tuhafı, diğer ordularda bize karşı savaşan Ermenilerin bir kısmı da Türk vatandaşı idi.

Esasen Ermeni komitecileri 50 seneden beri mütemadiyen Ermeni asıllı Türkleri Osmanlı devletine karşı tahrik ve isyâna teşvik ediyorlardı. 20 - 25 sene evvel Anadolu'da ve İstanbul'da kanlı isyânlar olmuştu. Başta ve devamlı olarak Çarlık Rusyası olmak üzere, zaman zaman İngilizler ve diğer devletler de bunları destekliyor, yardım ediyorlardı. Yıllarca süren bir gayretle hemen hemen bütün Ermeniler silâhlandırılmıştı. Kiliseler, okullar birer silâh ve cephane deposu haline gelmişti. Daha evvel yapılan isyânlar sırasında ve daha sonra bizzat Ermenilerin ihbarı ile bunlardan bir kısmı bulunmuş ve müsadere edilmişti.

Esasen son zamanlarda komiteler gizli çalışmaktan da vaz geçmiş, açıkca mücadele ediyorlardı. Devletin elinde Ermeni komitelerinin ve halkının faaliyetine ait müteaddit vesikalar vardı. Harp başladıktan sonra bu faaliyetlerini büsbütün artırmışlardı. Bilhassa doğuda müteaddit çeteler kurmuşlardı. Bunlar Türk köylerini basıyor, sivil halkı, çoluk çocuğu öldürüyorlardı.

Harbin hemen başında bölgede seferber durumdaki Türk ordularından korkarak sinen ve Türklerle karışık yaşıyan Ermeni halkı da, savaşın fi'len başlaması, Türk ordusunun düşmanla meşgul olması ve daha sonra da ilk mağlûbiyetleri üzerine, komitecilerin tahrik ve teşviki ile faaliyete geçmişlerdi.

Ordunun geri hatları üzerinde gerilla savaşı yapıyorlar, ikmaline mâni oluyorlardı. Türk ordusundaki Ermeniler de yavaş yavaş silâhlarını ahp bu çetelere katılıyor veya Rus ordularına iltihak ediyorlardı.

Bir taraftan da henüz harekâta geçmemiş olan Ermenileri tehdit ve teşvik ediyor, Rus ordusu ile birleşmek için mücadeleye çağırıyor, Rus ordusundaki Ermenilerle ve Ruslarla temas eden Türk ordusu hakkında bilgi veriyorlardı. Harp tarihî vesikalarına dayanarak rahatlıkla iddia edebilirim ki, doğu cephesinde 90 bin kişilik Türk ordusunun karlar ve Rus ateşi altında erimesi ve perişan olmasının yegâne âmili, bir Türk Ermenisinin Rus kumandanlığına giderek, Türk kuvvetlerinin karlar içindeki perişan durumunu haber vermiş olmasıdır. Rus kumandam bu haberi aldığı zaman Sarıkamışta ve daha Doğuda bulunan bütün Rus kuvvetleri, Erivan istikametinde birleşmek üzere geri çekilme emri almışlardı.

Fakat Ermeninin bu ihbarından sonra yaptıkları kısa bir keşif faaliyeti neticesinde Türk ordusunun karlar içinde hakikaten harp edemiyecek durumda olduğunu görmüş; verilen geri çekilme emrini iptal ve savunma tedbirleri almak suretiyle Sarıkamış önlerinde ve **Allahü Ekber** dağlarında 90 bin kişilik Türk ordusunun mağlûp ve perişan olmasını sağlamışlardı.

Bu durum devam ettiği taktirde Osmanlı ordularının iki ateş arasında kalarak mağlûp olacağı muhakkaktı. Üstelik köylerde sivil Türk halkını insafsızca ve kitle halinde öldürdükleri için, harp sonunda bölgede Türk nüfusu kalmıyacaktı. Esasen gayeleri de bu idi. Bu halin cephede savaşan Türk ordusunda duyulması, ordunun moralini ve savaş gücünü azaltıyordu.

Bir kısım durumu bilmeyen veya ekseriyetle bildikleri halde umumî efkârı aldatabileceklerini sanarak bu konuda kitap yazan Ermenilerin ve yabancıların eserlerinde işin bu tarafına hiç temas edilmez. Çoğu, Ermeniler köylerinde işleriyle güçleriyle meşgul ve Türk ordusundaki Ermeniler devlete sadakatle hizmet ederlerken, Osmanlı Hükûmetinin, bütün Ermenileri yerlerinden yurtlarından başka yerlere nakil kararı aldığım ve bu nakil esnasında da zulüm yaparak bir kısmının öldürüldüğünü, bir kısmının açlıktan ve sefaletten öldüğünü, diğer bir kısmının da dünyamn muhtelif bölgelerine kovulduklarını yazmışlardır.

Bilmiyorum sizin için buna inanmak mümkün mü? Ve buna inanacak akh başında insan var mıdır?

Bir kaç cephede birden, kendisinden çok üstün düşmanlarla savaşan bir millet, kendi topraklarında yaşıyan, 600 seneden beri kendi vatandaşı olan takriben 1,5 milyonluk sadık ve çalışkan bir cemaatı ve onlardan kendi ordusu içinde bulunan askerleri kendisine düşman edecek, askerlerin silâhlarıyle kaçmasına, silâhlı oldukları bilinen sivil halkın isyân etmesine sebep olacak böyle bir icraata girişir mi?

Böyle kötü bir maksadı dahi olsa, hiç olmazsa harp sonunu beklemez mi? Kaldı ki gerek Türkiye'deki gerek dünyanın bir çok yerlerindeki Ermenilerin daha harpten evvel isyâna teşvik edildiklerini ve hazırlandıklarını, harp başladıktan sonra da bu fırsattan faydalanmak için isyâna teşebbüs ettiklerini gösteren sayısız vesikalar hükûmetin elinde iken, böyle bir harekete tevessül edecek bir devlet ve ordu tasavvur edilebüir mi? Böyle bir hareket savaşın idaresi ve hazırlanması prensipleriyle taban tabana zıttır.

Bu zamana kadar sadece hâdiseler üzerine ve elde ettikleri vesikalara dayanarak İstanbul'daki Ermeni büyüklerine durumu önlemeleri için gayret sarfetmelerini ve Ermeni halkı üzerine nüfuzlarını kullanmalarım söylemekle yetinen Osmanlı devlet adamları, vak'aların artması, sivil halka yapılan zulüm ve katliâmın idareciler tarafından mütemadiyen bildirilmesi ve nihayet ordunun bu hale mâni olunması hakkındaki müteaddid talebi üzerine tedbirler düşünmeye başladılar, dedikten sonra :

— Tasavvur buyurun Madam, demiştim. Bir asker olmamakla beraber münevver bir insansınız. Tarihe meraklı olduğunuzu daha evvel siz kendiniz söylemiştiniz. Bu yüzden size bir soru soracağım. Bir an kendinizi bir memleketi işgâl etmiş olan kendi ordunuzun komutanının yerine koyun. Veya meselâ, İkinci Dünya Harbi sonunda Almanyayı işgâl edip Berline doğru ilerleyen müttefik ordularını düşünün ve kendinizi General Eisenhower'in yerine koyun. Ordularınız Elbe Nehri boyunda Alman orduları ile savaşırken, Bavyera veya Rhein bölgesindeki küçük Alman kuvvetleri bölge halkını da silâhlandırıp, teşkilâtlandırıp ordularınızın gerisinde gerilla savaşı yapmağa başlasalar ne yaparsınız?

Beni sessiz ve sakin dinleyen bayan hiç tereddüt etmeden

— Onları derhâl tenkil için gerekli tedbirleri aldırırım, deyince, ben de gülmüş ve sözlerime şöyle devam etmiştim :

— Düşününüz ki Madam, onlar size karşı memleketlerini savunan, size karşı savaş içinde olan insanlardır. Yaptıkları iş de normal savaş kurallarına pek uygundur. Memleketlerini savunmak meşrû hakları, hattâ vazifeleridir. Buna rağmen, siz de kendi hakkınızı kullanıyor, normal vazife telâkki ederek onları tenkil etmekten çekinmiyorsunuz. Şimdi de lütfen Birinci Dünya Harbine geri dönelim. Vaz geçtim Madam 30 - 40 asır olduğu iddia edilen Ermeni tarihinden, fakat biliyorsanız, meselâ Ermenilerin Hristiyanlığı kabullerinden itibaren, son 15 asırlık anarşi ve mücadele içinde geçen tarihlerini bir düşününüz. Sonra da, 600 sene Osmanh idaresi altında ve bütün Osmanlılarla beraber aynı haklara sahip insanlar olarak yaşıyan Ermenileri düşününüz. Bu sadece benim iddiam değildir. Bütün Ermeni eserleri bunu inkâr etmeden yazar, yalnız son yıllardan şikâyet ederler.

Ondan sonra da, Türk ordusunun bir istilâ savaşı içinde değil, sadece memleketlerini savunma çabası içinde olduklarını düşününüz. Tâbi oldukları devlete isyân ederek düşman ordularına iltihak eden, sivil ve asker Ermenileri düşününüz. Ondan da fena olarak, cephe gerisinde gerilla savaşı yapan, ordunun lojistik desteğine imkân bırakmıyan Ermeni çetelerini, hattâ silâhh Ermeni köylülerini düşününüz. Ve nihayet bırakınız askerliği Madam, bir kadın olarak, bir ana olarak, bütün genç erkekleri cepheye gitmiş olan Türk köylerindeki kadınların, çocukların, hem de en yakın komşuları tarafından öldürüldüklerini düşününüz.

Arzu ederseniz size bir iki gün içerisinde o günlerde cereyan etmiş hâdiseleri ve bilhassa Türk kadınlarına ve Türk çocuklarına yapılan zulümleri gösteren fotoğrafları ihtiva eden bir album bulup göstereyim. (sayın misafir bayan bunları görmek istemedi)

Ve yine düşününüz ki, bu çetelerden ikisinin başında Osmanlı parlâmentosundaki iki Ermeni meb'usu vardır. Şimdi müsadenizle size yine soracağım. Siz Türk ordusu başkomutanı, Türk hükûmet ve devlet başkam olsanız.....

Misafir bayan daha benim sorum bitmeden cevabı yapıştırmıştı.

— Şüphesiz, derhal tenkil için her tedbiri alırdım.

Bunun üzerine ben konuşmaya yine devam ettim.

— Şimdi bir de ayni durumun kendi memleketinizde cereyan ettiğini, meselâ çok kısa süreden beri sizin memleketinizde yaşıyan Ermenilerden bir kısmının sizin topraklarınızı istilâya teşebbüs eden yabancı bir devletin ordusuna katılıp kılavuzluk ettiklerini, diğerlerinin de cephe gerisinde aynen Türklere yaptıkları gibi, sabotajlar yaptıklarını, sivil halka taarruzla kadınları ve çocukları bile öldürdüklerini düşününüz. Kendinizi ister kocanızın durumunda bir devlet adamı yerine koyunuz, isterseniz lâlettayin bir vatandaş gibi düşününüz.

Misafir bayan susmuştu. Onun yerine sorumun cevabını ben vermiştim.

— Şüphesiz, en azdan biraz evvel Almanya'da yapmayı tasarladığınız işi yapardınız. Belki de, hattâ belki değil muhakkak, daha ağırlarını bile yapmaya kendinizde hak görürdünüz, dediğim zaman, sayın bayan hiç tereddüt etmeden :

— Hiç şüpheniz olmasın! deyince ben :

— Fakat madam, Türk komutanları ve devlet adamları öyle yapmadılar. Evvelâ Ermeni liderlerini ikaz edip bu hale mâni olmaya çalıştılar. Bunun bir faydası olmadığını görünce de bu hale mâni olmak için, kritik bölgelerde bulunan Ermenileri, Türk ordusu ve halkı için daha tehlikesiz olan bazı bölgelere nakil kararı verdiler. Bu kararın alınması çok zor oldu. Bir çok hükûmet üyeleri buna itiraz ettiler. Fakat ordusunu ve silâhsız halkı koruyabilmek için bundan daha hafif bir tedbir almaya, o sıkışık harp günlerinde devlet muktedir değildi.

Bu karar verildikten sonra bile, uzun zaman tatbik etmediler. Fakat Ermenilerin çete faaliyeti devam ediyor, mütemadiyen şiddetini artırıyordu. Memleketin her yanından feryatlar yükseliyordu. Ordu da şikâyetlerini artırmış, bu hale bir son verilmesini istiyordu. Ancak ondan sonra, bu kararın tatbikine başlandı.

İtiraf etmek gerekir ki, bu esnada çok acı ve üzücü hâdiseler oldu. Mevsim kötü idi. Bir kısım Ermeniler nakliyata ve hava şartlarına dayanamıyarak öldüler. Bir kısım Ermeniler de halk veya muhafızları tarafından öldürülmüştü. Ama bunu yapan ne devletti, ne de ordu.

Daha bir kaç gün evveline kadar Ermenilerden zulüm gören; çoluğu çocuğu onlar tarafından öldürülen, evleri mâbet-

leri, mektepleri yakılan, yıkılan insanlar tarafından öldürüldüler. Sonra, Anadolu'da ölen Ermenilerin hepsi de bu esnada ölmemiştir. Düşününüz ki, Anadolu'da en cengâver halkın yaşadığı bir bölgede Türklerle çete savaşma giren ve 1918 - 1921 yıllarında Türk ordusu ile savaşan Ermenilerin de, elbette bu savaşlar sırasında büyük zayiat verdiklerini kabul etmek lâzımdır, dedikten sonra :

— Buna mâni olmak mümkün mü idi bilmiyorum. Ama şimdi sakin sakin düşünüyorum da, devlet ve ordu istese de, mütemadiyen kötü giden bir harbin içinde ve Ermenilerin o ana kadar yaptıkları ve yapmaya devam ettikleri zulüm muvacehesinde buna mâni olunamazdı gibi geliyor bana.

Misafir bayan bu anda yine sözümü kesmiş ve,

— Şüphesiz bu mümkün değildir, demişti. Ben yine devam etmiştim.

— Size böyle üzücü hâdiseler anlattığım için özür dilerim. Fakat siz sordunuz, ben de cevap verdim. Türk milleti senelerdir bu hâdisenin iç yüzünü sadece yetkililere anlatmış, dünya efkârı umumiyesini tatmin için, dünya çapında bir propaganda faaliyetine lüzum görmemiştir. Bu yüzden dünyada herkes (ve siz) bizi (suçlu **insanların sükûtu içinde**) zannediyorsunuz. Bu yüzden gerçekleri aynen anlattım. Aksi halde, siz sorduğunuz halde bunları anlatmasaydım, hakh olarak siz de eski kanaatlerinizi muhafaza edecektiniz. Şimdi size sözlerimi özetlemek istiyorum.

Bu izahatımdan sarih olarak anlaşılacağı şekilde, tehcir Ermenilerin fiilî ve silâhh isyân hareketinden çok sonra, Osmanlı devletinin ordusunu, silâhsız sivil halkım korumak ve savaşı kazanmasına mâni olacak faaliyetleri önlemek için baş vurduğu bir (millî nefis müdâfaası) dır.

Tehcir esnasında bir kısım Ermenilerin öldürülmesi, ise, Ermenilerden zulüm görmüş ve en yakınları Ermeniler tarafından öldürülmüş olan milletin (nefis müdâfaası) veya kin ve intikam gibi, her insanda mevcut hislerin tesiri altında tevessül ettikleri üzücü bir hâdisedir.

Keşke Ermeniler bu yola sevkedilmeselerdi, bu yola sapmasalardı, Türkler de buna mukabele etmeselerdi.

Buna rağmen devlet derhâl hâdisenin tahkikine girişmiş, bir çok memurlarım bu yüzden sorumlu tutarak cezalandırmış,

hattâ idam etmiştir. Ve maalesef bunlar arasında bir çoklarının suçsuz oldukları sonradan meydana çıkmıştır.

Bu arada şunu da belirtmek isterim ki, bu esnada bir çok Türkler Ermenileri himaye etmiş, hattâ her türlü cezayı göze alarak evlerinde saklamışlardır. Bu da ümit ederim ki ayni Ermenilerin daha evvel Ermeni çetelerine karşı kendilerini korumalarından mütevellittir demiş ve :

— Şimdi Madam, bütün bunları öğrendikten sonra bilmem siz ne düşünürsünüz? diye sormuştum. Misafir bayan uzun uzun düşündükten sonra :

— Bunları ilk defa sizden dinliyorum. Fakat söylediklerniz mantığa ve hâdiselerin gelişme tarzına da çok uygun. İtiraf ederim ki şu âna kadar sadece Ermenilere karşı bir sempati duyuyor, o günkü Türk idaresini ve Türkleri suçluyordum. Ama şimdi her iki milletin kurbanlarına acıyor, sempati duyuyorum. Bunlar harplerin ve tabiat kanunlarının tabiî neticesi olsa gerek ne dersiniz? diyerek susmuştu.

Konuşmamız uzamış, konu üzücü olmakla beraber muhatabım büyük bir ilgi göstermişti. Hâdiseyi öğrenmek isteyen ve soran kendisiydi. Kültürlü, her konuyu rahat rahat münâkaşa edebilecek bir insandı. Programa göre daha epey boş zamanımız da vardı. Bu yüzden son mütalâasma da cevap vermekte fayda görmüş ve,

— Hayır Madam, demiştim. Bunlar ne harplerin, ne de tabiat kanunlarının neticesidir. Özür dileyerek bu fikrinize katılamayacağım.

Ben askerim. Ama böyle bir harp kaidesini bize hiç öğretmediler. Biz de harbi böyle anlamadık ve böyle tatbik etmedik. Kendimizden sonra gelenlere de böyle öğretmedik.

Bir asker olarak dünya harp tarihini biraz bilirim. Türk harp tarihini de iyi bildiğimi sanırım. Tabiat kanunlarında harp vardır. Fakat harplerin de bir hukuku vardır. Biz askerliği ve harbi bu hukuk çerçevesi içinde anlar ve tatbik ederiz. Fakat bu konuştuğumuz konu o cinsten değildir.

Biz harp ederiz ama, bu her zaman bir centilmen harbi olur. Bizim kadınlara ve çocuklara el kaldırdığımız, silâhsız halkı öldürdüğümüz hiç görülmemiştir. Bu isyanlara katılan Ermenilerin yaptıkları ise tamamen bundan ibarettir. Bu yüzden ne bir Türk olarak, ne de bir asker olarak bu fikri kabul etmek benim için mümkün değildir.

Ama biz müsamahalı bir milletiz. Her şeyi unuttuk. Bu gün Türkiye'de yaşayan Ermenilere bakınız. Konuşmamızın başında benim Ermeniler hakkında düşündüklerimi ve söylediklerimi hatırlayınız. Sanki 40 sene evel böyle bir hâdise olmamış gibi, yine bu memleketin en müreffeh insanları olarak yaşıyorlar ve ben de onlardan sitayişle bahsedebiliyorum. Bu Türk vatandaşı Ermeniler, hakikaten bu sözlere lâyık, her Türk gibi bu memlekete bağlıdırlar.

Türkiye dışındaki Ermenilerin hayatlarını normal yollardan kazanabilen büyük kısmı da, bu gerçeği bildiği için geçmişi unutmakta fayda görüyorlar. Ama o politikacılar, komiteciler, ellerinden başka bir iş gelmediği için veya ihtirasları yüzünden hayatlarını bu gibi faaliyetlere bağlamış macerapererestler ve durumu bilmeyenler, aldatılanlar halâ ayni yoldadır. Bakın siz bile konuşmamızın başmda bana (**Türkleri çok sevdim. Fakat şu Ermenileri öldürmüş ve kovmuş olmalarının** sebeplerini **bir türlü** anlıyamıyorum) demiştiniz. Siz bunları kimden öğrendiniz Madam? Demek ki, halâ bu konuda çalışan ve dünyayı Türkler aleyhine yanlış yola sürüklemek isteyenler var.

Şimdi size bunun çok acı bir misalini de vermek isterim. Bu suretle kimlerle nasıl mücadele ettiğimizi anlamak daha kolay olur dedikten sonra, şu misali vermiştim

— O zaman Osmanlı İmparatorluğunun en kuvvetli liderlerinden birisi ve Bahriye Nazırı olan **Cemal Paşa,** ayni zamanda 4. Ordu komutam olarak Lübnan'da bulunuyordu. Bu yüzden tehcir kararını verenler arasmda yoktu. Hattâ bir kısım tehcir faaliyetine itiraz etmiş, yerlerini değiştirtmiş, nakliyatın daha rahat yapılması için uğraşmış, kendi bölgesindeki nakliyatla şahsen ilgilenmiş, onların emniyetiyle, iaşeleriyle, sağlık ve iskân işleriyle yakından alâkadar olmuştu. 1915 yılı sonunda bir kaç gün için İstanbul'a geldiği zaman Ermeni Patriği ZAVEN Efendi kendisini Parapalas otelinde Patrikhane adına ziyaret etmiş ve bu faaliyetinden dolayı bütün Ermeni cemaatinin minnetlerini ve teşekkürlerini bildirmişti. Buna rağmen bu Cemâl Paşa ne oldu biliyor musunuz Madam? Diye sormuştum. Şüphesiz bilmiyordu.

— Ermeniler harpten sonra kendisini Tifliste sokak ortasında yaverleriyle beraber öldürdüler, diyince misafir bayanın üzüntüsü yüzünden okunur bir hale gelmişti. Kendisini üzdüğüm için özür dileyerek :

— Yalnız onu değil, birisi biraz evvel bahsettiğim İçişleri Bakanı ve daha sonra Başbakan olan **Talât Paşa** olmak üzere harp içinde Başbakanlık yapmış iki Türkün birini Berlinde diğerini Roma'da yine sokak ortasmda öldürdüler. Daha bunlardan başka bazı Türk politikacılarını da yine Berlin'de öldürdüler. Ve bilirmisiniz, bunların katillerinden bir kısmı bulundu. Ama cezalandırılmadı, diyerek konuşmalarımı bitirmiştim. Misafir bayan sorduğuna soracağına pişman olmuş gibiydi. Buna rağmen teşekkür etti. İzahatımdan çok faydalandığım söylemek nezaketini gösterdi. Ben de kendisine :

— Bana bir vazife yapmak fırsatı verdiğiniz için ben size teşekkür ederim. Eğer izahatımdan dolayı siz de bana teşekkür etmek istiyorsanız, bunu bana söylemeyiniz. Hakikaten sözlerime inanmış iseniz, bunları memleketinizde sizin gibi düşünenlere, konuyu doğru bilmeyenlere, bilhassa Ermeni dostlarınıza anlatınız da gerçekleri onlar da öğrensinler. Hayır, anlattıklarım hakkında halen tereddüdünüz varsa, meseleyi Ermeni komitecilerinden ve onların eserlerinden değil, Türklerden de değil, ama hiç olmazsa tarafsız yazarların eserlerinden tetkik ediniz. Arzu ederseniz ben size eser tavsiye edebilirm, demiş ve zannediyorum bu konuda eseri olan bazı yabancıların isimlerini vermiştim. Bu kitapta onların eserlerinden bazı pasajlar aldım.

Ertesi sabah, bayanın kocası, yani devletin resmî misafiri olan devlet adamıyle otomobilde giderken :

— Bu gece hanım beni uyutmadı. Dün akşam konuştuklarınızı anlattı. İtiraf ederim ki bu kadarını ben de bilmiyordum. Eşimin bana nakledebildiği kadarı ile sizin izahatınız hakikaten makûl ve tatmin edici. Ben bu konuyu merakla inceliyeceğim. Enteresan bir konu, demişti.

10 sene evvel cereyan eden bu konuşmalarıma bu gün ilâve edecek bir çok hususlar daha var. Çünkü ondan sonra, konuyu bilhassa son iki sene içinde daha çok incelemek fırsatım buldum. Ama bu kitabın hacmını büyütmemek için teferruata kaçmamaya çalışacağım. Fakat şunu da bilhassa belirtmek isterim ki, bu gün dahi, 10 sene evvel söylediğim yukardaki sözlerimde yanhş veya mübalâğalı gördüğüm tek kelime yoktur. Kanaatımca, Ermeni meselesi denilen, tehcir denilen, jenosit denilen hâdisenin en kısa ve en açık ifadesi ile ash budur.

Birinci Dünya Harbi :

Türklerin Birinci Dünya Harbine girişini tenkit edenler çoktur. **(Tarafsız kalmalıydık)** diyenler de çoktur. Bunun münâkaşasının yeri burası değildir.

Ama şu kadarını belirtmek isterim ki, Osmanlı İmparatorluğu için tarafsız kalmak mümkün değildi. Çünkü harp sonunda Türkiye'nin taksimi, hele İstanbul'un Çarlık Rusyasına verilmesi, daha evvelden kararlaştırılmıştı.

Türkiye bu yüzden kendisine bir müttefik aramıştı. Fakat hem alınan Osmanlı devletinin taksimi kararı yüzünden, hem de Balkan Harbi mağlûbu Osmanlı Devletinden fazla bir şey ummadıklarından, İngilizler ve Fransızlar bu ittifaka yanaşmamışlardı. Buna mukabil Almanya bu ittifaka değer vermiş, yardım etmiş ve Türkleri kendi saflarına almaya muvaffak olmuştu.

Harbin ilân tarzı, sevk ve idaresi gibi hususlar hakkında hükmü tarih verecektir. Esasen bu hususlar konumuzun dışındadır.

Harp patladığı zaman, Türk Ordusu Balkan Harbi mağlûbiyetinden ders alınarak gençleştirilmiş, kısmen islâh edilmişti. Her cephede kazanılan başarılar bunun neticesidir. Bilhassa Çarlık Rusyası'nın çökmesi, Türklerin harbe girmesi sayesinde olmuştur.

Eğer bu ordu, harp hâlinde olduğu devletlerin yanı sıra, bir de içeriden hiyanetlere uğramasaydı, kolay kolay mağlûp edilemez ve hele bu kadar toprak kaybedilmezdi. Ama öyle hiyanetlerle karşılaşıldı ki, teker teker izahı ciltlere sığmaz.

(Cihan Savaşında Türk Harbi) adlı eserinde Fransız tarihçisi LARŞER, Osmanlı devletini en güç durumlara sokan sebeplerin başında, bu iç unsurların ihanetini gösterir. Ve der ki :

(Müttefikimiz İngiltere Güney Afrika'da cereyan etmiş kanlı BOER harbine ve onlarla aralarındaki kin'e rağmen, ANZAC kıt'alarına dahil güney Afrikalı askerlerden bile sadakat görmüştür. Bizim (Fransa) yabancı lejyonlarımızda Afrikalı Müslümanlar da vardı Hind Müslümanları İngiliz ordusunda sadakatle çalışmışlardır. Fakat Türkler, istisnasız bütün tab'alarından hattâ en sessiz ve iddiasız olan Musevîlerden bile ihanet görmüştür).

Bu konuda sadece Ermenilerin durumunu ele alacağız... Yalnız bu konuya girmeden evvel bir hususu belirtmek isterim. Devrin en yetkili şahısların birisi ve harp içinde (Osmanlı Teşkilâtı Mahsusasının) başında bulunan merhum Eşref KUŞÇUBAŞI, iki sene evvel neşredilen hatıratında aynen şöyle yazmaktadır

(Şu gerçeği tarih önünde tekrarlamak isterim : Bugünkü nesil bilsinki, Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içinde yaşayan bütün Rumlar, Ermeniler, Museviler asla hain değillerdir.

Aralarında öz ve halis Türk kadar bu topraklara bağlı hattâ bu topraklar için seve seve ölecek insanlar çıkmıştır.

En nazik ve buhranlı günlerde bir çok Ermeni ve Rum vatandaşlarımızdan, en vatanperver Türkleri gıpta ettirecek yakınlık görmüşüzdür. Bir Ermeni KESERYAN efendi, Rum Dr. İSTALYANOS, bir Musevî A. GALANTİ efendi, tek başlarına kalmamışlardır.

Bu ahlâh sahibi kadirşinas insanlar, bizlerle beraber gülmüş, beraber ağlamışlardır. Malta sürgünleri içinde Rumlar, Ermeniler, Museviler de vardı.)

Bunlara ilâve edecek daha kimler yok ki!...

Mısır'dan HACCAMÎ'ler, Abdülâziz ÇAVİŞ'ler, Tunustan Şeyh Şerif SALİH'ler, Irak'tan Uceymî Paşa SADUN'lar, Trablus Garptan SÜNÜSİ'ler ve daha pek çokları bu memlekete aynen Türkler gibi bağlı, pek çok Türkten daha fazla hizmet etmişlerdir.

Birinci Dünya Harbi'nin isimsiz, unutulmuş kahramanları arasmda bir (Sudanlı zenci MUSA) vardır ki, bu cahil siyahî Türkün kahramanlığı, kadirşinaslığı, insanlığı için ciltler dolusu eser yazılması lâzımdır.

Bu konu çok önemlidir. Irk ve din birliğine dayanmayan, Osmanh devleti gibi cihangir bir İmparatorluğun vatandaşlarından, memleketlerine yine ırk ve din farkı gözetmeksizin hizmet edenler, istikbale örnek olarak gösterilebilecek değerdedirler.

Bu yüzden iki örnek daha vermek isterim. Bu örneklerim konumuzla daha çok ilgili olduğundan Ermeni vatandaşlardan olacaktır.

Bunlardan birisini kendi kaleminden dinliyelim.

Sayın General Alp ÖLMEZ Amerika'ya gittiği zaman kendisine mihmandar olarak verilen bir Ermeni genci'nin baba-

sından bilâhare sayın generalle gelen mektuptan bir kaç satır alıyorum.

(Oğlumuzu elimizden geldiği kadar temiz büyütmeye çalıştık. Olduğumuz mülk ve millete hizmet etmeli idiğini kendisine öğrettik.

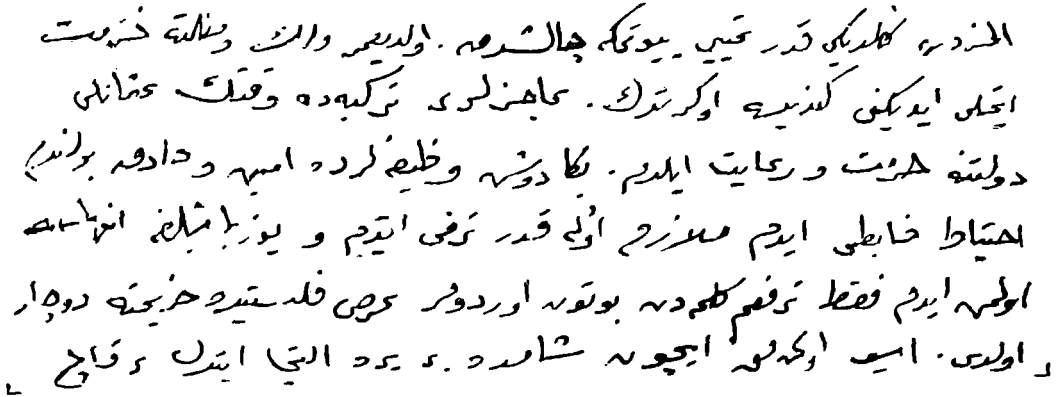
Âcizleri, Türkiye'de vaktin Osmanlı devletine hürmet ve riayet eyledim. Bana düşen vazifelerde emin ve sadık bulundum. İhtiyat zabiti idim. Mülâzim evvele (Üsteğmen) kadar terfi ettim. Yüzbaşılığa da inha olmuş idim. Fakat terfiim gelmeden bütün ordumuz arzı Filistinde hezimete duçar oldu. Esir olmamak için Şam'da bir yere iltica ettik. Kolordu komutanımız Asım paşa idi. Fırka kumandanımız Bağdadlı Yasin Hilmi bey. Alay kumandanımız Ahmet Muhtar bey. 20. Fırka, 63. Alay, 4. Taburun bir takımına kumanda ederdim..... Tabur Kumandanımız Ömer Lütfü bey dümdarlık (artçı) vazifesini bana tevdi eyledi ki kemali sadakatle icra eyledim.

Çanakkale, Galiçya ve Filistin seferlerinde bulunmuş ve vazifelerimi tekmilen icra etmişim.....)

Aradan yarım asır geçtikten sonra, bir Türk generaline yazdığı mektupta (**Kemali sadakatle icra eyledim**) derken bu eski Ermeni vatandaşımız ve silâh arkadaşlarımızın duyduğu gururu kelimelerinden çıkarmak pek zor olmasa gerek.....

Diğer bir misali de, İstiklâl harbinde İstanbul'da büyük hizmetler gören **M. M.** teşkilâtının liderlerinden olarak çalışan sayın General Kemal KOÇER'in (Kurtuluş savaşlarımızda İstanbul) adlı eserinden vereceğim.

Sayın General KOÇER, İstanbul'dan Anadolu'ya cephane, silâh ve malzeme kaçırma işinin müşkül anlarında, hattâ yakalanmalarına ve yüzlerce tonluk milyonlar değerinde silâh ve cephaneyi kaybetmelerine ramak kaldığı bir sırada karşısına çıkan ve (**Sizi haklı bulurum. Teşebbüsüsünüzün azametini bilirim. Bu toprağı severim. Size söz veriyorum. Son vapur da elimizden çıkıncaya kadar sizinle çalışacağım. Benim babam bu vatanda yaşamış, ailem burada mes'ut olmuştur. Emin olun siz düşmanı yeneceksiniz**) diye hem yardım eden, hem teselli eden, ondan sonra bütün harp boyunca dost olduğu ve devamlı yardım gördüğü Fransız vapur kumpanyası müdürü Rusyalı Ermenilerden İktisatçı ve bankacı KALÇİ efendi, bir taraftan

Amerikalı bir Ermeniden
Sayın General Alp ÖLMEZ'e gelen mektubun fotokopisi

(Metni 184. Sahifede)

İngilizlerle beraber çalışıyor görünüp, diğer taraftan Anadolu'ya yardım eden PANDİKYAN efendi (1) aynı teşkilâta büyük yardım ve hizmetleri olan TERZİYAN ve HOGASYAN efendiler bu vesile ile anılıp, örnek gösterilmeye değer vatandaşlarımızdı.

Bu vatanın ekmeği ile büyüyen, servet yapan, yaşayan ve onun hakkını kanlarıyla, canlarıyla ödeyen her din, dil, renk ve ırktan Osmanlı vatandaşlarını takdir ve şükranla anarak konumuza devam edeceğiz.

Osmanlı Devleti harbe girmeden evvel, başta Patrikhane olmak üzere Ermeni Komiteleri temsilcileri Galata'daki (Ermeni Merkez Mektebinde) Rahip Gabriel CEVAHİRCİYAN başkanlığında Taşnaksutyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar mümessillerinden müteşekkil (**Müttehit Millî Ermeni Kongresi**) hâlinde toplanmış ve (**Ermenilerin Osmanlı hükûmetine sadık kalmaları, askerî vazifelerini yapmaları, harici tesirlere kapılmamaları**) kararını almıştı.

Eğer Ermeniler aldıkları bu karara uysalardı, bu gün ne bir tehcir dâvası, ne bir katliâm iddiası olacaktı. Ne de, çoğu Türk olmak üzere milyonla insanın ölümüne sebep olunacaktı.

Bu karardan biraz sonra Erzurum'da toplanan Taşnaksutyun Kongresinde ise (**İttihat** ve **Terakki**) hükûmetiyle mücadele kararı alınıyordu.

Aynı zamanda 1914'de Tiflis'e gelen Çar tarafından kabul edilen Eçmiyazin Katogikosu KEVORK, Çar'a hitaben yaptığı konuşmada, Ermenilerin kurtuluşunun (**Türkiye'den ayrılacak** ve **Ruslar himayesinde kurulacak muhtar bir Ermenistan Devletiyle mümkün olabileceğini söylüyordu**).

Katogikos bunu söylerken dahi, Rus hapishaneleri ve Sibirya, Ermeni mahkûmlarıyla doluydu.

Buna rağmen bir taraftan Çarlık Rusyası'mn tahriki, diğer taraftan Katogikos ve komitecilerin gayretleriyle Kafkasya'da Türklere karşı büyük bir mücadelenin hazırlığına başlanmıştı.

Dünyanın her yerinden gönüllü Ermeniler Kafkasya'ya gelmişlerdi.

---

(1) Aynı zatın M. M. Teşkilâtındaki faaliyetlerinden, Sayın Hüsamettin ERTÜRK'de (İki Devrin Perde Arkası) isimli eserinde stayişle bahseder.

Bütün İstiklâl Harbi süresince İstanbul'da M. M. Teşkilâtı emrinde çalışıp büyük hizmetlerde bulunan Ermenilerden bir tanesi

P A N D İ K Y A N

Ayrıca Rus Ordularında da, Rusyalı Ermeni askerler bulunuyordu.

1914 Ekim'inde Çarlık Rusyası ile beraber Taşnaklar da Türkiye'ye harp ilân ediyorlardı. Komite bir beyanname üe (bütün kuvvetleriyle Rusya'yı destekliyeceğini) dünyaya bildirmişti.

Rus tab'ası olan Ermenilerin bu hareket tarzına bir diyeceğimiz yoktur. Fakat Türk tab'ası bir çok Ermeniler de bu harekete katılmak için Kafkasya'ya gelmişler çetelere girmişlerdi.

Osmanlı meclisinde Van mebusu ve savaşta çete komutanlığı yapmış olan Vahan PAPAZYAN, Ermenice VEM Mecmuasında neşrettiği hatıralarında, (daha harp başlamadan komitelerin aldıkları karar gereğince ve Rus Ordusunun hareket tarzına uyarak, onlarla beraber Doğu cephesinde Türklere karşı savaş kararı alındığını ve ona göre hazırlıklar yapıldığım) yazmıştır. Bu itiraf, Ermenilerin tehcirden sonra isyân ettikleri iddiasının en açık tekzibidir. Evet tehcirden sonra isyan edenler de oldu. Fakat onlar komiteciler değildi. O zamana kadar devlete sadık kalmış bir kısım Ermenilerdi.

Kendi ifadesine göre PAPAZYAN, (İstanbul'da aldıkları kararları Tiflis'e bizzat götürmüş ve orada karar kesinleşmişti. Bu karara göre Taşnaklar ve onlara katılan diğer Ermeniler Rus Ordusunun Türkiye'ye taarruzu ânında harekete geçmek üzere hazırlığa başlamışlardı.)

Bu ifadeler, çok mühim tarihî bir hakikatın meydana çıkmasına yardım etmiştir. Bu önemli gerçek şudur

(Çeteler teşkili, Ruslarla işbirliği, Ermeni halkının isyânı, Osmanlı Ordusuna ve hattâ sivil halka taarruzlar tehcirden dolayı olmamış; harpten evvel ahnan kararlara göre yapılmıştır. Osmanh Devleti de bu hareketler yüzünden tehcir'e başvurmuştur.)

Bu devre hakkında Rusça bir eser yazan BORYAN :

(Komite liderlerinin bu hareketleri hiç bir zaman Ermeni muhtariyetini sağlamak değil, Ruslarm Ermenistan'ı işgâline

imkân vermek, halkı buna hazırlamak neticesini meydana getirmişti. Bu suretle bu liderler birer Çarlık ajanı olarak, Çarlık Rusyası hesabına çalışmışlardır. Taşnaklar Çar'ın yanı sıra beyannameler neşrediyor ve Ermenileri Türklere karşı silâha sarılmağa davet ediyorlardı.)

BORYAN bu hâdiseler için (İşte Çar'ın ve onun uşaklarının iddiaları bunlardır. Bu uşaklar arasında Taşnaksutyun Partisi de vardı) diyor.

Yine BORYAN, 1915'de Tiflis'te toplanan Ermeni Kongresinde Taşnaksutyun mümessilinin verdiği raporda : (Rus Hükûmetinin, harbin başında Türk Ermenilerini silâhlandırmak, bir harbe hazırlamak ve Türkiye içinde isyanlar çıkartmak, Türk Ordusunun gerilerini kesmek ve Rus Ordusunun geri harekâtını kolaylaştırmak için para verdiğinin belirtildiğini) de yazmaktadır.

Ermeni yazarı AKNUNİ'nin 1905'te İsviçre'de yayınlanan 24 mektubunda (Çarların vaadlerine inan Ermenilerin ne kadar büyük bir hata işledikleri) açıkça belirtilmiştir.

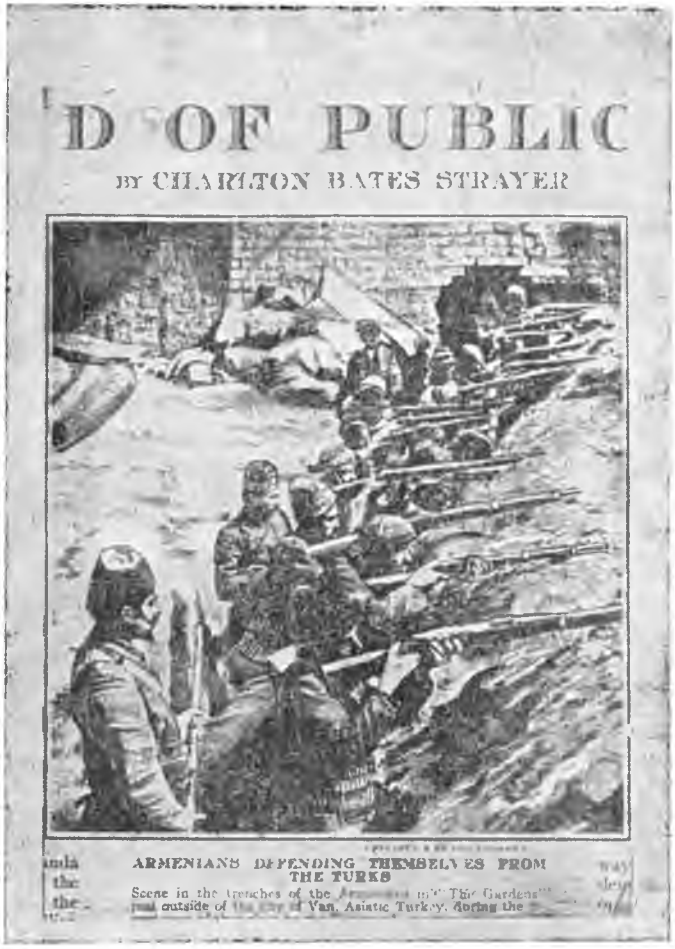
LEO'da yazdığı (Mazi) isimli eserde Taşnaksutyun partisinin kararını şöyle ifade etmektedir

(Gönüllü Ermeni müfrezeleriyle Antranik VAN'a yaklaşır yaklaşmaz, oradaki Taşnaklar da dağlara çıkacaklar ve isyân edeceklerdi. 1915 Nisan'ında isyan tahakkuk edecektir. Katogikos 10.000 silâhlı muharibin harbe girdiğini bildirdi.)

Nitekim hâdiseler de böyle cereyan etmiştir. İlk isyân 17 Ağustos 1914'de yine ZEYTUN'da çıktı. Kendileri müstakil bir Ermeni Kuvveti teşkil etmek isteyen Zeytun'luların bu talebi kabul edilmeyince isyan edip dağlara çıktılar. Çeteler teşkil ettiler. Maraş'taki Ermeni askerleri de silâhlarıyla bunlara katıldılar.

Köyleri yaktılar. Kışlalara, hükûmet konaklarına taarruz ettiler. Hareket Kayseri'ye intikal etti. Erzurum ve Beyazıttaki Ermeni askerler Devletten aldıkları silâhlarla daha seferberliğin ilk günü Kafkasya'ya kaçmışlardı. Van ve Bitlis bölgesi zaten hazırdı. Van Mebusu PAPAZYAN bunların başına geçmişti.

Bu suretle, harbin ilânından kısa bir zaman sonra, yıllardan beri hazırlanan bir plân gereğince, köylere kadar teşküâtlanan çeteler, birer birer ve yer yer isyana başladılar. Daha

Van'da İsyân eden Ermeniler

(Resmin altında, "Ermenilerin Türklere karşı kendilerini korumakta oldukları" yazılıdır)

evvelden aldıkları direktife uygun olarak Türk köylerini basıyor; çoluk, çocuk, kadın, ihtiyar demeden ellerine geçenleri en vahşî bir şekilde öldürüyorlardı. Camileri, türbeleri, resmî ve hususî binaları, bazan da toptan köy ve şehirleri ateşe veriyorlardı. Ayrıca ordunun geri hatlarına ve lojistik tesislerine, ikmâl kollarına devamlı baskın ve sabotajlar yapıyorlardı.

Osmanlı ordusundaki Ermeniler silâhlarını alarak ya bu çetelere katılıyor veya Rus ordusuna iltihak ediyorlardı. Rus ordusunda Rusyalı, Kafkasyalı Ermenilerden başka Türkiye'den kaçmış Ermeniler de vardı. Bunların yekûnunun 180 bin civarında olduğu bir çok kaynaklarda belirtilmiştir.

Ermeni çetelerinin yukarıda bir koç satır içinde belirttiğimiz insanlık dışı vahşiyane hareketlerini tesbit eden binlerce vesika ve fotoğrafı bu kitaba ilâve edebilirdim.

Nitekim bazı kısımlarda konu ile ilgili birer ikişer resim koymayı uygun buldum. Fakat, bu gün aradan 50 yıl geçtikten sonra bile, seyri dahi tüyleri ürperten bu gibi resimleri kitabıma almıyacağım. Çünkü ben bu kitabı, daha evvel Ermenilerin ve diğer yabancıların yaptığı gibi, Türk milletinin kin ve nefretini ayaklandırmak ve muhafaza etmek için yazmıyorum.

Aksine, gerçekleri ortaya koyarak, yıllardan beri Türk milletinin ve hükûmetlerinin bu konuda susuşlarının **(suçlu insanların sükûtu)** olmadığını belirtmek için yazıyorum. Yıllarca millet olarak susuşumuzun sebebinin **(haklı insanların, hakkından emin insanların vekar ve ciddiyetinin neticesi olduğunu)** isbat etmek için yazıyorum.

Öldürülen Türkler kadar, öldürülen ve yurtlarını terketmek zorunda kalan ve bu gün, yadellerde Türk görünce akrabasını bulmuş gibi peşine düşen Ermenilerin de ıstırabına iştirak etmek ve sayın GÜRSEL'e mektup yazan Amerikalı Ermeni gencinin yazdığı mektupta belirttiği gibi, geçmiş acı hâdiseleri bir düşmanlığın devamı için kullanmak yerine, onlardan ders almak; kin ve nefretten, düşmanlıktan ve intikam hislerinden hiç bir cemiyete ve insanlığa bir fayda gelmiyeceğini belirterek, halâ kötü yolda ısrar edenleri uyarmak, uyandırmak için yazıyorum.

Van'da isyân eden Ermenilere yer altı depolarında cephane hazırlayan Ermeni gençleri

Aziz arkadaşım, eski İstanbul Senatörü Berç TURAN'ın Türk Ermenilerinin hissiyatına tercüman olan 1 Nisan 1965 tarihli HABER Gazetesinde neşredilen makalesinde sarih olarak belirttiği (**müsamahalı bir Türk - Ermeni kardeşliği**), (**Türk milletinin, Türklük camiasının insanlık** görüşü) ışığı altında (**Türk Ermenilerinin kendilerini tahrik ve teşvik edenleri daima lânetle ve nefretle anacakları**) hakkındaki asîl düşüncelerinin her kelimesine aynen iştirak ettiğimi ve bu ifadelerimle bütün Türk milletine tercüman olduğumu belirtmek için yazıyorum.

Bilhassa, hâdiseleri bilmeden hüküm verenleri, Türk - Ermeni münâsebetlerinin bu şekilde devamından fayda uman, yabancı gizli kuvvetlerle işbirliği yapan, maceraperest Ermeni komiteci ve politikacılarının yalana müstenit telkin ve teşviklerine âlet olan saf ve temiz insanlara gerçekleri duyurmak, hakikatları öğrenmelerini sağlıyarak, doğru yolu kendi muhakemeleriyle bulmalarını temin etmek için yazıyorum.

Bu yüzden kin ve nefret aşılıyacak mahiyetteki, yakılan ve yıkılan cami ve türbeler, köyler, şehirler, işkence ile ve her insanın yüzünü kızartacak en âdi hareketleri çekinmeden yaparak, teker teker veya kitle halinde öldürülen çocuklar, kadınlar, ihtiyarlar, kirletilen genç kızlar ve çocuklara ait mevcut binlerce fotoğraftan hiç birisini bu kitaba almıyacağım. Hattâ, bu hâdiselerin teferruatı, yer ve miktarlarını teker teker bahis konusu etmiyeceğim. Sadece umumî bir fikir vermekle yetineceğim.

Yalnız bir noktaya temas etmeden geçmeyi doğru bulmuyorum.

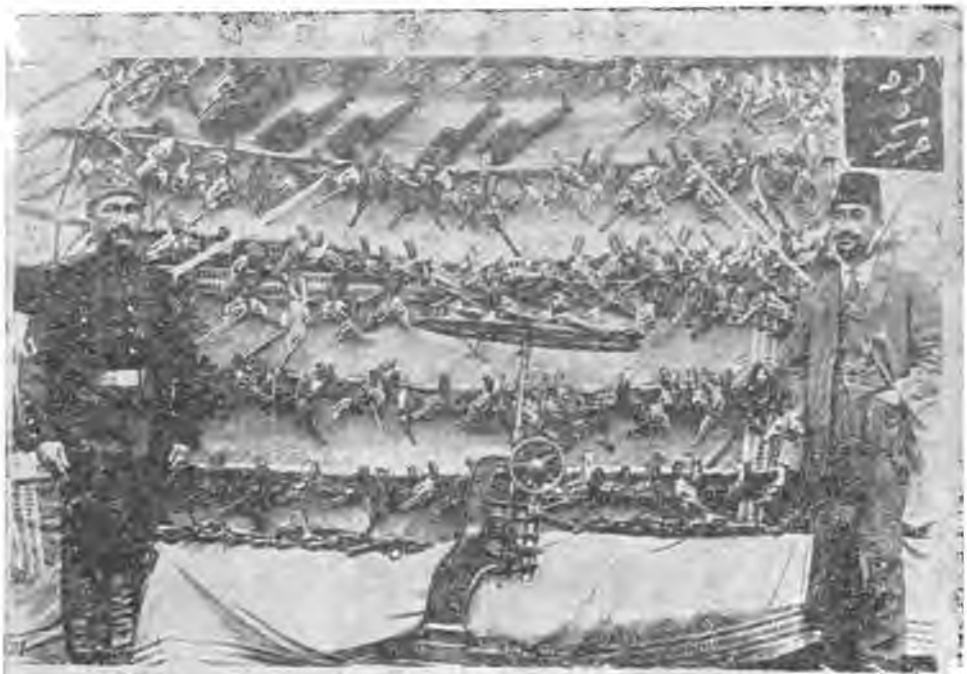
Kitabımızın başından beri önemle üzerinde durmaya çalıştığımız bir gerçek var. O da, Türklere tâbi oluncaya kadar din ve mezheplerini muhafaza için asırlarca mücadele eden Ermenilerin Türklere tâbi olduktan sonra bu durumdan kurtuldukları, bilhassa din ve vicdan hürriyetinin bütün nimetlerinden en az Türkler kadar faydalandıkları idi.

Bu gerçeğin neticesi olarak Türkler Ermeni mâbetlerine hiç bir zaman el sürmemiş, bilâkis onların tamir ve bakımı için bizzat Padişahlar ilgilenmiş fermanlar vermişlerdi.

Bu yüzden, Ermeni çetecilerinin de hiç olmazsa bunları düşünmeleri, cinayetlerini ve sabotajlarını Müslüman mâbetlerine ve din adamlarına kadar teşmil etmemeleri, bunlara el sürmemeleri gerekirdi.

Ermeni okul ve kiliselerinde saklanan ve hükûmet tarafından müsadere edilen silâhlardan bir kısmı

Ermeni okul ve kiliselerinde saklanan ve hükûmet tarafından müsadere edilen silâhlardan diğer bir kısmı

Hiç olmazsa, Ermenileri, bilhassa Doğu'da fethettiği ülkelerde ıstırap içinde yaşıyan Ermenileri kurtaran, onlara her imkânı veren, bir kısmını İstanbul'a nakledip kendilerine refah ve yükselme yollarını açan ve Osmanlı İmparatorluğunun en büyük hükümdarlarından birisi olan Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatunun Türbesine olsun el uzatmamaları gerekirdi.

Halbuki, sadece Bitliste 15 cami, üç tekke, dört medrese, üç ziyaretgâh, beş okul ile müteaddit devlet dairesi, han, hamam, köprü ve askerî depolar yakılmış ve tahrip edilmiştir. Diğer bir çok şehir kasaba ve köylerde de ayni şeyler yapılmıştır.

Pek az Ermeninin yaşadığı ve nüfus nisbetlerinin % 4 civarında olduğu Trabzon'da, Gülbahar Hatunun Türbesinde yapılan tahribatı gösterir bir resim vardır ki, bugün aradan 50 yıl geçtikten sonra bile üzüntü duymadan bakmak mümkün değildir.

Bazı haklı şartlar altında İstiklâl mücadelesi yapmayı meşrû sayan, hattâ bu dâvaya önderlik yapan bir millet olarak Türkler, Ermenilerin mücadelesini meşrû karşılayabilirlerdi. Ama tutulan yol bu olmamalıydı.

İstiklâl mücadelesi yapan idealistler, 1908'de Rusya'ya ateş püskürüp, Türkleri methederek, Türkiye'deki Ermenilerin huzur ve emniyetinden bahsederlerken, 1910'da Rusya'yı kurtarıcı sayıp Türkiye'ye karşı mücadele açmaya kalkarlarsa onların idealistliğine kimse inanmaz.

Hele İstiklâl mücadelesi yapan idealistler, ırz ve namuslara tasallût etmez; çoluk, çocuk, ihtiyarlara silâh çekmezler. İşkence ve zülmü hiç kimseye reva görmezler.

Benim şahsen, Ermeni komitecilerinin İstiklâl mücadelesi yapan kahramanlardan ziyade, yabancı devletlere menfaat mukabili satılmış kişiler oldukları ve Ermeni milletini İstiklâl mücadelesi fikri ile kandırdıkları hakkındaki kanaatımın sebeplerinden bir tanesi de, bu mücadele esnasında tuttukları, yukarda belirttiğim insanlık dışı yoldur. Zira bu yol, eşkiyanın yoludur. İstiklâl mücadelesi yapan kahramanların değil!...

Evet biz yine konumuza devam edelim.

Bu şartlar altında, Osmanlı ordularının cephelerde, sınırlarda savaşmasına ve muvaffak olmasma imkân yoktu.

Birinci Dünya Harbinde isyân ederek cephe gerisinde orduya sabotajlar yapan, sivil halkı öldüren Ermeni çetelerinden birisi, (YILDIZ) çetesi

İsyan eden TAŞNAKSUTYUN çetelerinden bir diğeri

Bu şartlar altında, harp sonunda, isyân bölgelerinde tek bir Türkün dahi canlı kalmıyacağı aşikâr idi.

Üstelik bu isyân, imha ve sabotajlar, yalnız Ermenistan dedikleri Doğu vilâyetlerinde değil, Ermenilerin çok az bulunduğu Batı vilâyetlerinde de yapılıyordu.

Dâva, bir istiklâl dâvası değil; Türkiye üzerinde tarihî emelleri olan bir devletin tahrik, teşvik ve yardımı ile, O devlete satılmış Ermeni komitecilerinin ve onlara uyan Ermeni'lerin idare ettiği bir isyan, bir hıyanet, bir top yekûn düşmanlık gösterisi idi.

Bunun hıyanet olduğunu bizzat Ermeni yazarları da itiraf ederler. Buna ait vesikalar da pek çoktur. İşte özel bir mektup ki, bu hıyanetin en açık delilidir.

Amerika'da Artin VARTANYAN isminde bir Ermeninin, Harputta bulunan Osep SERKİSYAN'ın, kendisine daha evvel yazdığı ve Türk ordusu hakkında gizli haberler taşıyan mektubuna cevap olan, aşağıdaki mektup hükûmetin eline geçmişti.

(Azizim, Türk ordusu hakkında vermiş olduğunuz malûmatı telgrafla Rus kumandanlığına bildirdim. Müsterih olunuz. Van'da olduğu gibi Türk hükûmetine mukavemet için Harputda da bir isyan tertip edersiniz. Son günlerde 5000 mavzer sağladık. Yakında size göndereceğiz.....)

Böyle bir mektubu harp içinde elde eden bir hükûmetin Harput'daki Osep efendiye ne yapacağını, ne yapması gerektiğini, ne türlü tedbirler alması icabettiğini, hangi milletten ve dinden olursa olsun, devlet adamı olan, asker olan, hattâ aklı başında olan herkesten sormak isterim.

Bu mektupla işlenen suçun, her Ceza Kanununundaki karşılığını, her hukukçudan sormak isterdim.

Hemen şunu da ilâve edeyim ki, bu mektup Osman İmparatorluğu hükûmetinin eline geçen binlerce vesikadan sadece bir tanesidir.

Orduda bulunan ve bilhassa Ermenilerin isyân ettiği mıntıkalardan gelen subay ve erler çok muztarip idiler. Köyle bıraktıkları ailelerine yapılan zulüm ve katliâmı duymamalarına imkân yoktu.

Bu durum karşısında hükûmet tedbir almak zaruretini hissetti ve lüzum görülecek tehlikeli şahısların ferden veya

toplu olarak faaliyette bulunamıyacakları bölgelere nakilleri hususunda meşhur tehcir Kanununu çıkardı.

Ermeni çetelerinin yukarda açıkca belirttiğimiz tutumları karşısında bundan daha hafif bir tedbir alınabilmesine bugün dahi imkân yoktur. Buna rağmen Sadrazam (Başbakan) Talât Paşa'nın dediği gibi (binlerce Türk öldürülürken susan dünyanın, Ermenilere tatbik edilecek böyle bir kanun karşısındaki reaksiyonu düşünülerek) Tehcir Kanununun çıkarılmasına uzun süre muhalefet eden hükûmet üyeleri olmuştur.

Fakat, hâdiseler geliştikçe ordunun ve isyân bölgelerindeki halkın durumu büsbütün fenalaşıyordu. Nihayet Tehcir Kanununun tatbiki için emir verildi. Bir çok Ermeni muhtelif bölgelere nakledilmeye başlandı. Bu nakiller esnasmda bir çok cinayetlerin işlendiği, bir çok Ermenilerin öldüğü ve öldürüldüğü doğrudur.

Fakat yukarda, senelerce evvel yabancı misafir bir bayanla geçen konuşmamız sırasında da belirttiğimiz gibi, bu hâdiselerden dolayı Osmanlı hükûmetini suçlu telâkki etmeye ne kanunlar, ne insan mantığı, ne de insan vicdanı müsaade eder.

Yine yukarıda ayni konuşmada belirttiğimiz gibi tehcir bir zaruretti. Alınabilecek tedbirlerin en hafif ve zararsızı idi. Osmanlı devletinin (nefis müdafaası) şartları içinde yapılmıştı.

Nakiller esnasındaki öldürme olaylarına gelince

Bir kısmı hava ve nakil şartları ve hastalıklar yüzünden, önlenmesi mümkün olmayan sebeplerden dolayıdır. Bu durumda bunları önleyecek tek tedbir tehcir yapmamaktı. Vesikalarla sâbittir ki, hükümet bunu yapmamak için her imkânı düşünmüş, her çareye başvurmuştu. Ama siyasî vaziyet ve bilhassa Ermenilerin kendi tutumları buna imkân bırakmamıştı.

Ölenlerin diğer bir kısmı da, yüzbinlerce Türkün, dostunun, komşusunun, akrabasının Ermeniler tarafından öldürüldüğünü gözleriyle gören Türklerin, (benim bu günkü normal şartlar tesiri altındaki mantığımla tasvip edemiyeceğim) insan oğlunun galeyan haline gelen teessürden mütevellit ve yaratılışında mevcut kin ve intikam hislerinin neticesi idi.

(Heyecan gelince mantık savuşur) sözü herhalde böyle haller için söylenmiş olsa gerek. Yoksa Türk milleti, Türk askeri kan dökmekten hoşlanmaz. Hele müdafaasız, silâhsız insanlara el kaldırmaz. Onun, hukuk kurallarına dayanan savaşı bile centilmencedir....

Ermeni komiteleri kendilerini felâkete sürükleyen komitecileri halkın gözünde birer kahraman olarak yaşatmak için böyle resimleri bütün Ermenilere dağıtıyorlardı

Bütün tarihi boyunca, beraber veya karşı karşıya mücadele ettiği, bütün dünyanın en meşhur askerleri bu kanaatlarını her vesile ile ifade etmek büyüklüğünü göstermişlerdir. Türk askerine Akkâ'da mağlûp olan Napolyon BONAPART bunlardan birisidir. Yine Türklere Çanakkalede mağlûp olan İngiliz Mareşalı BIRDWOOD bir diğeridir. Türklerle beraber savaşan Alman ve Amerikan Generallerinin hepsi beyanatlarıyle bu hususta şahitlik etmişlerdir. Ayni hususları açıkça yazabilen Rus Generalleri de vardır.

Türk askerine uzun yıllar komuta etmiş olmanın vermiş olduğu gurur ve iftihar ile şunu arzetmek isterim ki, Türk köylüsü veya askeri, tehcir edilen Ermenilerden bir kısmını öldürmüşse, bu, sevki tabiî halindeki nefis müdâfaasının tabiî bir neticesinden başka bir şey değildir. Onları öldürmediği takdirde, kendisini veya diğer Türkleri onların öldüreceklerine, Ruslarla birleşerek devletinin, milletinin tarihine son vermeye çalışacaklarına olan kanaatının neticesidir. Bu kanaatlarında haksız olmadıkları da vesikalarla sabittir.

Buna rağmen yine tasvip edemiyorum. Tekrar edeceğim. Keşke o dışardan idare edilen zalimler, hainler ve gafiller bu yola sapmasalardı da, Türkler de mukabele etmek mecburiyetinde kalmasalardı ve bu işler hiç olmasaydı.

Tehcir esnasında vukua gelen hâdiseler duyulur duyulmaz, hükûmet bunlara mâni olmuş, tedbir almıştır. Çok kısa bir tahkikat sonunda suçlu görülen bir çok memur, asker, jandarma ve halk cezalandırılmış, hattâ bir kısmı idâm edilmiştir. Halbuki bunlardan bir kısmının (meselâ Urfa Mutasarrıfı NUSRET ve Boğazlayan kaymakamı KEMAL beylerin) hiç bir suçları olmadığı sonradan belli olmuştur. Bunlar gibi bir çok kimseler, Ermeni patriği ZAVEN efendinin teklifi ile mahkûm edilmişlerdir.

İdâm edilen suçsuz idarecilerden biri olan BOĞAZLIYAN kaymakamı Kemal beyin vasiyetnâmesi, insanım diyen, medenîyim diyen herkesin ibret dersi alabileceği bir vesikadır.

Ancak, bu gün kin ve intikam hislerini alevlendirmekten başka bir şeye yaramayacak olan bu vasiyetnâmeyi kitabıma almıyor, sadece zikretmekle yetiniyorum.

Ermeni komitecileri, sebepleri ne olursa olsun, kendileri isyân ettiler. Rusya'mn ve diğer yabancıların âleti olarak çalıştıklarını bir an unutup, İstiklâllerini kazanmak için mücadelele-

rini mâzur görsek bile, kendi teşebbüsleri sonunda uğradıkları bu âkıbetten dolayı kimseye dert yanmamaları, kimseyi itham etmemeleri gerekirdi.

Bu yüzden, Ermeni komitecileri hiç olmazsa kaybettikleri bu mücadelenin ve uğradıkları âkıbetin kendi yanlış hesapları yüzünden olduğunu kabul edip bağırlarına taş basabilmeliydiler.

Kendilerine göre 40 asır, bir kısım kaynaklara göre 20 - 25 asır, bölge halkının kitle halinde Hristiyan olup birleştikleri tarih esas alınırsa 16 asırlık tarihleri boyunca doğru dürüst bağımsız bir devlet kuramamış, ömürleri küçük büyük bir sürü devletin ve hattâ derebeylerinin hâkimiyeti altında geçmiş olan bu talihsiz, fakat üstün vasıflı ve temiz millet, yabancı devletlerin teşvik ve tahrikleri ile beş on menfaat düşkünü maceraperestin arkasına takılıp, bütün tarihi boyunca hiç bir zaman başka bir devletin hâkimiyetini kabul etmemiş, daima hükümran devletler, İmparatorluklar kurmuş bir millet ile mücadeleye atılırken bu neticeye uğrayabileceklerini hesap etmeliydiler.

(Osmanlı devleti siyasî, idarî bozukluklar yüzünden buhranlı bir devre geçiriyor) diye, yabancı teşvikine uyarak ve yabancı desteğine güvenerek, koca İmparatorlukla mücadeleye kalkmak başarı ihtimali olmayan bir hareket olduğu kadar, haklı bir iddia da değildi.

Bugün Ermeni milletinin büyük kısmı bu hâleti ruhîye içindedir. Benim şahsen bütün dünyadaki Ermenilerden, mahdut sayıda da olsa, görüp konuşabildiğim kimselerden edindiğim intiba budur.

Onlar kimin suçlu, kimin suçsuz olduğunu çok iyi anlamışlardır. Kitabımızın daha başında belirttiğimiz, bütün dünyadaki Ermenilerin tesadüf ettikleri Türklere gösterdikleri sevgi ve alâka, bu kanaatın en kuvvetli mesnedi ve delilidir. Onların bu sevgi tezahürleri, halâ komiteci korku ve baskısı yüzünden açıkca itiraf edemedikleri, tamamı o maceraperestlere ait olan günahın kefaretini ödemek isteyen, asîl duygularının neticesidir.

Bugün bütün dünyada kendi halinde yaşıyan ve hayatını şerefiyle ve emeğiyle kazanmasını bilen büyük Ermeni çoğunluğu böyle düşünmektedir. Kanaatımızca Ermeni milletini temsil hakkı da bu büyük kitleye aittir.

100 sene evvelden başlıyarak, yarım asır süre ile bu hâdiselere sebep olanlar, uğradıkları ve milletlerinin uğramasına sebep oldukları bu hazin âkıbete rağmen, haksız dâvalarım halâ da devam ettirmek isteyenler ise, sadece kendi çıkarları uğruna çalışan, hayat ve ikballerini, kendi milletlerinin ve insanlığın felâketi pahasına da olsa, böyle maceralarda arıyan bir avuç maceraperest komitecidir.

Ben yukarda belirttiğim gibi, 50 sene evvel cereyan etmiş gayri insanî hâdiseleri (tabiat kanunu) olarak normal karşılayamam. Ama, işte bu hal bir tabiat kanunudur. Her cemiyette bu tip zararlı insanlar vardır.

Milletlerin, cemiyetlerin hüneri, arkasından gidebilecekleri insanları iyi seçebilmektir. Bu kitabın vesikaları arasında adı geçen Rus yarbayı Twerdo KHLEBOFF'un raporunda (Ermeniler rüzgâr ektiler, fırtına biçtiler) diye bir ifade vardır. Ben bu ifadeyi tashih etmek isterim.

Yabancıların, bilhassa Çarlık Rusya'sının teşvikiyle, Ermeni komitecileri rüzgâr ekmiş, fakat zavallı Ermeni milleti fırtına biçmiştir.

Türklerin durumuna gelince

Eğer dünya devletlerinin bu konuda suçlu aramaları gerekiyorsa, asıl evinde, köyünde kendi halinde yaşarken, baskın tarzında imha edilenlerin, şehit olanların hesabını, buna sebep olan komitecilerden sormaları gerekirdi.

Ama onlara göre Türkler kendilerinden değildir. Çünkü Müslümandırlar. Ermeniler Hristiyandır. Kendilerindendir. Peki, asırlarca kendi ülkelerindeki Ermenilere kan kustururken din beraberliğini niçin düşünmemişlerdi?

Onlara göre, Ermeniler kötü idi. Ermeniler haindi.

Romah muharrir PETRON Ermeniler hakkında şunları söylemiştir (Ermeniler de insandır. Fakat evlerinde dört ayak üstünde gezerler).

Rus şairi LERMENTOF da Ermenileri şu sözlerle methetmiştir (!) (Sen kölesin. Sen korkaksın. Çünkü sen bir Ermenisin.)

Amerikalı W. S. MONROE de (Turkey and the Turks) adlı eserinde :

(Cesaret, Kahramanlık, Savaşçılık vasıflarının noksanlığı, Ermeni tarihi kadar, Ermeni halkının karakteri üzerinde de müessir olmuştur.

Ermeniler, yalnız ve daima kendi şahısları için çalışırlar. Ermenilerin bulunduğu yere 10 mil mesafe içinde yaşayan musevîlerin bile gelişmesi mümkün değildir) demiştir.

Erzurum'da topçu ikinci alay komutam Yarbay TWERDO KHLEBOFF yazdığı uzun raporda Ermenilerin zulmünü en güzel ifade eden şahıslardan biridir.

(Bütün diğer Avrupa'lılara nispeten Ermenilerle en ziyade temas etmiş olan Ruslar, bu halkın medeniyeti ve ahlâkı hususunda bambaşka bir kanaat edinmiştir. Bunları hassas, harîs, paraya düşkün ve başkalarının zararına yaşayan bir halk olarak tanmışlardır. Bus köylüsü bu halkın ruhuna nüfuz etmiştir.

Ermenilerin askerî değeri bundan daha iyi değildir. Rus kıtalarında yer almış olan Ermeniler en aşağı dereceleri işgâl etmişlerdir.)

Ama kendi menfaatleri için kullanacak insanlara muhtaç olunca, Ermenileri teşvik ve tahrik etmiş, onları muhakkak ve malûm olan felâkete sürüklemişlerdir.

Türklerin Ermeniler hakkındaki düşüncelerine gelince : Ermeniler çalışkan, dürüst, vefakâr, namuslu insanlardır.

Ermeniler tarafından Tiflis sokaklarında yaverleriyle beraber öldürülen ve 4. Ordu Komutam iken Ermenilere yaptığı yardımlarını yukarda belirttiğimiz Cemal Paşa, hatıratında (Ermeniler iki yüzlülük bilmezler. Dostlarına sadık, düşmanlıklarına kavidirler) diye yazar.

Tarih hep buna benzer misallerle doludur.

Hattâ ne kadar acıdır ki, Talât Paşa'yı Berlin'de sokak ortasında öldüren Ermeni TALLEYRAN, üstün körü yapılan bir muhakemeden sonra ceza almadan kurtulmuştu.

Ermeni tehciri bir günah ise, harp içinde o hareketi en azdan tasvip ederek günahına iştirak eden Almanlar, harp sonunda günahsız olduğunu bildikleri Talât Paşa'nın katilini cezalandıramıyorlardı. Çünkü katil Hristiyan; Maktul, kendi müttefikleri ve bir Başbakan bile olsa, Müslümandı.

Orta Çağlarda bu anlayış, bu mücadele belki makbul olabilirdi. Ama büyük Türk hükümdarı Fatih Sultan Mehmet, İstanbulu alarak o çağı kapamış, din taassubunun akıl, mantık, hukuk ve insanlık anlayışına sığmayan kötü mücadelesine kendi ülkesinde son vermişti.

Ben, ırk, din, dil, renk ve vicdan anlayışı konusunda, insanları birbirinden farklı mütalâa eden zihniyetin karşısında olduğum için, bu zihniyeti anlıyamıyor, kabul edemiyorum.

Ama ne kadar bahtiyarım ki, bu anlayışta yalnız değilim.

Talât Paşa'nın katiline ceza veremiyen Alman hükûmetinin ve mahkemelerinin karşısına yine bir Alman çıkıyor, isyân ediyordu.

Alman Generali Bronzat SCHELLENDORF, 24 Temmuz 1921 tarihli ve 342 sayılı **D. A. Zeitung** gazetesinde yazdığı, kendi devletinin bu kararına karşı hakikaten isyân edası taşıyan makalesinde :

(TALLEYRAN dâvasında dinlenen şahitler, ya hâdise hakkında ifade veremiyecek, yahut tahkik edilecek hâdiseleri başkalarından işitmiş olan kimselerdir. Hakikatı gören kimseler mahkemeye çağırılmamışlardır. Türkiye'de Ermeni mezalimi sırasında bu vakaların cereyan ettiği yerlerde hizmet eden Alman subayları neden dinlenmemiştir?

Ermeni isyânı için bir sebep mevcut değildi.

Çünkü büyük devletler tarafından Türkiye'ye tahmil edilmiş bulunan islâhat tesirlerini yeni yeni göstermeye başlamıştı. Ermeniler parlâmentoda mevki ve rey hakkına sahiptiler. Hattâ zaman zaman Nazır bile oldular. Devletin diğer tab'ası ile ayni içtimaî ve siyasî haklara sahiptiler. Memleketlerinde sükûn, Fransız Generali BAUMANN tarafmdan yetiştirilen jandarma vasıtasiyle temin olunuyordu.

Ele geçen vesikalardan, beyannamelerden, silâhlardan anlaşılıyordu ki, isyân uzun zamandan beri hazırlanmış ve Rusya tarafmdan geliştirilmiş, finanse edilmişti.

Ermeniler cephede Ruslar tarafından tesbit edilen Türk ordusunun yanlarına ve gerilerine tesir etmekle iktifa etmiyor, mıntıkalardaki Müslüman halkı silip süpürüyorlardı. Şahidi bulunduğum Ermeni mezalimi, sonra Türklere isnat edilenden çok daha kötü idi.

Ermeni tehcirinin, Türklerin Hristiyanlığı ezdiği şeklinde, bir propaganda vasıtası yapılacağı evvelden düşünülmüş, her türlü sertükten kaçınılmıştı.

Türklerin buna hakkı varmış. Propaganda başladı. Yabancı memleketlerin her tarafında da bu budalalığa inanıldı) diye bir medenî insana yakışır şekilde gerçekleri dünyaya ilân ediyordu.

Ayni gazetenin Temmuz 1921 ve 297 - B sayılı nüshasında diğer bir Alman da

(Bu dâvada Şarkı tanıyanlardan yalnız Talât Paşa'nın hâsımları söz söylemiş gibi görülüyor. Böylece Ermeniler mazlum, mağdur olarak gösteriliyorlar. Bu cihet tashihe muhtaçtır.

Ben Kafkas cephesinde 3,5 sene Türklerle beraber harp ettim. Durumu açıklamaya çalışacağım..... evvelce Ermeniler ile Türkler arasında münasebet çok iyi idi.... Ermeniler evvelce Türkiye'nin sulh sever ve sevilen tab'aları idiler. İki millet arasındaki husumeti dinî sebeplere atfetmek çok yayılmış bir telâkki olmakla beraber tamamen yanlıştır. Kendilerine dokunulmadığı taktirde Türkler, başka dinden olanlara karşı, dünyanın en müsamaha gösteren insanlarıdır.

Seferberlik esnasında Ermenilerde Rus tüfekleri bulundu ve Türkiye Ermenileri ile Rus ordusu komutanlığı arasında kararlaştırılmış bir mukavele metni Türk ordu komutammn eline geçti. Bu vesikaya göre Ermeniler, sabotaj yapmayı ve Türk kıtalarının gerilerine taarruz etmeyi kabul ediyorlardı....

İsyan, adı geçen vesikalarda yazıldığı gibi tatbik edildi. Türkler isyan için Ermenilere hiç bir vesile vermediler. Bu yüzden hâdiselerin bütün kabahati Ermenilere aittir.....

Ermenilerden çok bahsediliyor. Buna mukabil 1916 Şubatında şiddetli kışta ölen üstün sayıdaki Türklerden hiç bahsedilmiyor. Yine baştan beri Ermenilerin Türklere yaptığı zulümlerden de katliâmdan da pek az bahsediliyor. Meselâ : Çok defa bir köyün bütün Türk halkımn gözleri Ermeniler tarafmdan çıkarılıyordu. 15 Nisan 1915'de Türk esirlerinin nakli için kullanılan vagonlar istasyonlarda günlerce unutulmuştu (!). Bir süre sonra açılınca, Türk askerlerinin cesetleriyle dolu olduğu görüldü. Böyle düşmanlara karşı Türklerin (mazlum kuzu) olması beklenemezdi ya....

Bu hâdiselerde Türklerin tutumu takdir edilmelidir....

Zalim ve fakat görünüşte dindar Ermeniler, Türklere karşı feryat ediyor ve şikâyet ediyorlarsa, onlara (sizin başlangıçta yaptığınız gibi) cevabı verilmelidir.

Katil TALLEYRAN'ı beraat ettiren hâkim doğu'da anlaşılamıyacaktır. Katilin akli muvazenesinin tam olmadığına kimse inanmıyacak ve cinayet, cinayet olarak kalacaktır) diyerek ayni hislere ve medenî cesarete örnek olmuştur.

Bilmem bu konuda başka bir şey söylemeye lüzum var mı?

Evet, biz yine konumuza devam edelim :

Türk orduları ancak bu tehcirden sonra gerisinden emin olarak savaşabildi. İki ateş arasında imha edilmekten ancak bu suretle kurtulabildi. Sonunda harbi kaybetmiş olmakla beraber, başarılı ve bilhassa şerefli muharebeler yaptı.

Türk milleti, ancak bu tehcir sayesinde imha edilmekten kurtulabildi.

Harbi kaybetti. Ama, mevcudiyetini muhafaza edebilmiş olduğu için istiklâlini kaybetmedi.

Erzurum ve Deveboynu müstahkem mevki komutam Rus Yarbayı Twerdo KHLEBOFF, yukarda bahsettiğimiz raporunda : **(Rus subayları müdahale etmeseydi, Türk ordusu Erzurumu geri aldığı zaman, şehirde yaşıyan tek Türk kalmıyacaktı)** demektedir.

Van isyânmdan sonra, durumu üst makamlarına bildiren Ermeniler, iftiharla : **(Van'ı elde ettik. Kaleyi aldık. Van'da ancak 1500 kadar kadın ve çocuktan başka Türk kalmamıştır.)** diye iki gün içinde koca Van şehrinin bütün Türk nüfusunu öldürdüklerini itiraf etmekten dahi çekinmiyorlardı. (Amerika'da çıkan Goçnak gazetesi. 24 Mayıs 1915)

Hükûmet bu tehcir kanununu çıkarmasaydı, belki suçlu Ermeni komitecilerinin tahrikine uyan bir kaç yüz bin Ermeniden bir kısmı ölmeyecekti. Ama, tamamen suçsuz bir kaç milyon Türk ölecekti.

Ölen Ermeniler Türklerin plânı ile maksatlı olarak öldürülmedi. Fakat bir kaç milyon Türk, müşterek Rus - Ermeni plânına uygun olarak imha edilecek ve bölge umulduğu gibi Ermenistana değil, Rusya'ya ilhak edilecekti.

Ermeniler hakkında eser yazan bazı yabancılar, bu arada Ansiclopedia Americana ve Taşnak Komitesi, Ermenilerin bidayette isyân etmediklerini; tehcir kanunu ve bilhassa bu kanunun tatbikatından sonra isyân ettiklerini yazmışlardır.

Tarih, elbetteki yalancı tarihçileri affetmiyecektir.

Bu yazılanların doğru olmadığı, Ermenilerin daha harpten evvel isyân plânları hazırladıkları ve Rus taarruzu ile beraber isyân ettikleri, gerek bazı Ermenilerin kendi itiraflarıyla, eserleriyle ve Ermeni komitelerinin beyannameleriyle; Bilhassa sabit ve malûm olan isyan tarihleri ile mezkûr kanunun ve tatbikatının tarihlerinin mukayeseleriyle sabittir. Biz de daha evvel bu konuda düşüncemizi belirtmiştik.

Nitekim LEO, neşrettiği (Ermeni Meselesi Vesaiki) isimli eserinde, Ermeni isyanlarının tehcirden evvel, Ermeni komiteleri tarafmdan çıkarıldığını belirterek, (Ermeni komitecilerinin ve Türklerin iddialarım bir tarafa bırakalım ve kimin haklı kimin haksız olduğunu tesbit etmek için Taşnaksutyunu cevap vermeğe davet edelim. Ne olduğunu, ne yaptığını, buna ne isim vermek icabettiğini kendileri söylesinler) dedikten sonra, Rus ve Ermeni basınını ve komitecilerin daha evvel kendi beyanlarım ele alarak, Taşnakların cevap veremiyecekleri sualler sormakta ve Hınçaklarla Taşnakları şiddetle itham etmektedir.

Şu sözler de LEO'nun eserinden alınmıştır :

(Şimdi vaziyet sarihtir. Bir tarafta kendi hâlinde Türk milleti, diğer tarafta da sâkin Ermeni milleti var. Bütün dünya kan ve yangın içindedir. Bu, İttihat ve Terakki ile Taşnaksutyun arasında komiteci hesaplarıyle vahşiyane ve merhametsizce yapılmış bir harpti. Taşnaklar Rus süngüsüne müstenit mahallî ve kısmî olmayan isyanlar çıkarıyor, İttihat ve Terakki de, isyanların harp sahasında olmasmdan istifade ederek, devletin kendi mevcudiyetini müdafaa etmesi hakkını kullanıyordu.

Bu öyle bir haktır ki, en medenî bir devlet bile bu hakkı kullanmaktan feragat edemez.)

Doğrudur, nitekim Birinci Dünya Harbinde, Amerika daha harbe girmeden, Amerika'daki Alman'ların, Alman hükûmetine yardımcı faaliyetlerini, Amerikan hükûmeti tasvip etmiş midir?

Osmanlı hükûmeti 21 Eylül 1914'te Seferberlik ilân ettiği zaman Taşnaksutyun komitesi tarafından Şam Şubesine yazılan bir mektubun bir pasajını kitabımıza almak suretiyle İsyanın mı tecir'in mi daha evvel olduğu hakkında en iyi fikri verebileceğimiz kanaatındayım :

(Ruslar hududu geçip Osmanlı Orduları geri çekilmeye başladığı zaman mevcut vasıtalardan istifade edilmek suretiyle her tarafta umumî bir isyan yapılmalıdır. Osmanlı Ordusu bu suretle iki ateş arasına alınmış olacaktır. Bütün resmî binalar uçurulacak, hükûmet işgâl edilecek ve Alman nakliyatına hücum edilecektir. Bunun üzerine Osmanlı Ordusu ilerlediği takdirde Ermeni askerler silâhları ile birlikte kıtalarını terk edecekler, çeteler teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir.) Bu direktif aynen uygulanmıştır.

Aynı konuda (Sosyal Demokrat Hınçak) komitesi umumî merkezi tarafından Paris'te neşredilmiş bir beyannameden alacağımız şu pasaj ileri sürdüğümüz fikri daha iyi isbat edecektir.

(Hınçak komitesi maddî ve manevî bütün kuvvetlerini toplamak suretiyle ihtilâl kılıcı ile milletlerin varlığı uğrunda yapılan bu muazzam mücadeleye iştirak edecek ve İtilâfı Müsellesin ve bilhassa Rus Ordularının müttefiki olarak elinde olan bütün ihtilâlci ve siyasî vasıtalarla Ermenistan'da, Kilikya'da, Kafkasya'da ve Azerbaycan'da zaferi temin etmek için İtilâf devletlerine yardım edecektir. Vatanperverane zaruretler icabı olarak kendisine ve medeniyete karşı olan vazifesini ifa edecektir.

Hayatlarını Ermenistan'ın kurtuluşu uğruna feda etmeğe hazır olan kahramanlar bütün maddî ve manevî kuvvetleri ile ortaya atılmalıdırlar.)

Bu direktifi veren Hınçak komitesi, Rusya'yı tutmayan, Rus idaresini sevmeyen, Ruslara karşı kurulmuş bir teşkilât olarak tanınır. Ama menfaatler birleşince Rus Ordusu ile iş birliği yapmaktan çekinmemişlerdir.

Çok zengin bir Ermeni olan Bogos NUBAR Paşa Birinci Dünya Harbine girerken, Ermeni milletine genel bir direktif veriyordu.

(En feci intikamı, en yakın dostlarınızdan almakla muzaffer olacaksınız.)

Bu nefret verici direktifi elbette nefretle reddeden pek çok Ermeni vardır.

Ama benimseyen de olmuştur. Yıllarca yanında çalıştığı ekmeğini yediği aile fertlerini öldürüp evlerini ateşe verdikten sonra dağa çıkan cahil Ermeni'lerin bu ve bunun gibi direktiflere uydukları bir çok misalleri ile sabittir.

Bu şartlar altında Paşa'da olsa, milyoner de olsa, Bogos NUBAR'a medenî demek mümkün müdür?

Ruslar hududu geçer geçmez Van Ermenileri de evvelce alınmış karar gereğince isyan ettiler. Van şehrini ele geçirdiler. Sivas Ermenileri Türk ordusunun gerilerine taarruz görevi almıştı. Erken isyana geçmeleri yüzünden plânları anlaşıldı. Hükûmet seferberliğin ilânından itibaren dokuz ay bu isyanlara karşı hiç bir zecri harekete geçmedi. Mevziî tedbirlerle yetindi. Ermeni liderlerine ve Patriğe baş vurarak (**bu hâle devam edilirse, şiddetli tedbirler alınacağı**) bildirildi. Fakat hareket başlamıştı. Onu durdurmak Ermenilerin bile elinde değildi. Buna karşı ancak 1915 Nisan ayında, ordu harekete geçirilmiş, komite merkezleri kapatılmış ve tahrikçi olduğu bilinen bazı şahıslar tevkif edilmişti. İşte Tehcir (yâni zararlı görülen Ermenilerin daha emin yerlere nakli ve iskânı) kanunu bunlardan sonra 14 Mayıs 1915'de çıkarılmıştır.

Evet, biz yine hâdiseleri takibe devam edelim.

Birinci Dünya Harbi başladıktan sonra yapılan Ermeni isyanları sadece doğu'ya inhisar etmemiştir. Açıkca devlete isyan şeklinde veya muhtelif vesilelerle Ermenilerin harekete geçtikleri şehirlerin sadece isimlerini sayarak bu hususta bir fikir vermekle yetineceğim.

İzmit, Adapazarı, Bursa, Adana, Maraş, Urfa, Şarkî Karahisar, Yozgat (Boğazlıyan), Elâzığ, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, Canik isyanları Birinci Dünya Harbi başındaki isyanların belli başlılarıdır. Ayrıca Samsun, İzmir, Kayseri, Halep'de isyan hazırlığı, silâh ve cephane stokları daha evvelden ihbar veya tesbit edilerek duruma el konulmuş olduğunu ifade edersek, isyanların mahiyeti ve Türk hükûmetinin TEHCİR kanunu çıkarmak hususundaki zarurî durumu daha iyi anlaşılır.

Ayrıca, bir yabancı devlet adamının hanımıyla 1957 senesinde yaptığımız ve kitabımızda yer alan bir konuşmada da (Sahife : 172 - 181) açıkca belirttiğim gibi, halkın tâbiriyle, ye-

di düvele karşı harbeden bir devletin, kendisine sadık en az 100.000 asker çıkarabilecek, bütün memleket sathına yayılmış bir vatandaş kütlesini harbin daha başında düşman olarak karşısına alması, siyasî tarihin, harp tarihinin ve harbin siyasî bakımdan hazırlanması, sevk ve idaresi prensiplerinin kabûl edemiyeceği bir iştir.

Tehcir kararı üzerine Osmanh İmparatorluğuna, İngiltere, Fransa ve Rusya adına yapılan tebligata Osmanh Hükûmetinin 24 Mayıs 1915 tarihinde verdiği cevap bütün gerçekleri açıkca ortaya koyan bir tarihî vesikadır.

O cevapta belirtildiği gibi, (bu devletler yalnız Ermenileri değil, İmparatorluğa tâbi bütün diğer cemaatları, hattâ Müslüman olanları dahi, isyan ettirmeğe gayret sarfetmiş, bir kısmında muvaffak olmuş, bir kısmında olamamıştır.)

Bu karşılıkh ithamlardan sonra Taşnaksutyun Komitesi de Osmanlı Hükûmetine cevap vermiş ve (Biz size, Rusya'ya İngiltere'ye, Fransa'ya karşı harbetmeyiniz, Almanlarla birleşmeyiniz diye ricalarda bulunduk. Bizi dinlemediniz. Milleti mahvettiniz. Bu gün vatanınızı kurtarmaktan âciz son ölüm mücadelenizi yapıyorsunuz) diye saçma sapan ithamlarda bulunmuşlardır.

Acaba Osmanh Devletini Taşnaklar mı idare ediyordu? Ve böyle bir hâl hangi tarihte, dünyanın neresinde görülmüştü?

LEO bile, yazdığı ve Tiflis'te 1915'te neşrettiği eserinde bu hususa temas etmeden geçememiş ve (Görüyoruz ki Taşnaksutyun devlet içinde devlet olmuş. Devletin âli siyasetini idare iddiasına kalkışmış, Rusya'nın siyasî maslahatgüzârı vaziyetini takınmıştır. Ermeni milleti için Almanya, Rusya, İngiltere, aynı değil miydi?) demekten kendini alamamıştır.

Türkiye harbe girmeseydi, harp sonunda Türk toprakları, İstanbul ve Boğazlar Ruslara terkedilirken bu efendiler acaba hangi tarafın borusunu öttüreceklerdi?

Taşnakların (Türklerin son ölüm mücadelesini yaptıkları) iddiasına gelince, bu gün o iddiamn üzerinden tam 52 sene geçmiştir. Ama, Türk Milleti halâ müstakil ve haysiyetli olarak yaşamaktadır.

Allah insanları bir defa şaşırtmasın. Zira, insan bir defa şaşırdı, küstahlaştı, kendini kaybetti mi, ondan sonra islâhı zordur. Bu yüzden Taşnaklara (Allah sizi islâh etsin) demekten başka yapacak bir şey yoktur.

Şimdi Ermeni'lere sormak istediğimiz bazı sorular var :

Lord KROMER, Ermeni milletini kandırmak ve kendi maksatları uğrunda kullanmak için, (**harbi doğuran maksatlardan birisi de, Ermenistanı Türk boyunduruğundan kurtarmaktır**) demişti.

Bu söze ne dereceye kadar inamlabilir?

İngiltere, büyük vaadlerle bazı Arap liderlerini Osmanlı devletine ve Halife'ye karşı isyan ettirmeye muvaffak olmuştu. Harpten sonra bu vaadlerini ne dereceye kadar yerine getirmişlerdir?

Harp içinde bir taraftan Şerif HÜSEYİN'e ve oğullarına (BÜYÜK ARABİSTAN KRALLIĞI) vadedilirken, bir taraftan da SİYONİST liderlerine FİLİSTİN'i vadettikleri, harp içinde Ruslardan ele geçen vesikalar'dan öğrenilmiş; bu vesikalar Şerif HÜSEYİN'e gönderilmişti. O zaman Şerif HÜSEYİN'in inanmadığı bu husus harbin sonundaki tatbikat ile sâbit olmamış mıdır?

Türkiye'de bağımsız bir ERMENİSTAN kurulması hakkındaki SEVR barış andlaşması hükümleri şayet Türk milleti tarafından kabul edilmiş ve dünyadaki Ermeniler oraya gelmiş olsalardı, bu gün o devlet ve oraya gelen Ermeniler Sovyetler Birliğine mensup, Ermenistan Halk Cumhuriyeti'nin bir parçası olmayacaklar mı idi?

Harp sonunda Kafkasya'da kurulmuş olan MAVERAYI KAFKAS DEVLETİ'nin dağılması ile meydana çıkan bağımsız (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri) nin daha harbin hemen sonunda, hem de Sovyetler Birliği'nin en sıkışık zamamnda, Sovyetler Birliği'ne ilhakı bir vâkıa değil midir?

Eğer Ermeniler bunu istiyorlarsa, bu gün neden Amerika'da, Fransa'da, Kanada'da, Lübnan'da, Suriye'de ve diğer ülkelerde yaşıyorlar?

Ermenistan Halk Cumhuriyeti mevcuttur. Dünya'daki bütün Ermenileri alabilecek büyüklüktedir.

Bu topraklar bile 1920'de bir Ermeni ekseriyetine dayanmıyordu. ERİVAN HANLIĞI denilen Selçuk bakiyesi eski bir Türk devletinin toprakları idi. Orada bile ekseriyet, ancak yerli ahalinin kovulması veya öldürülmesi suretile sağlanmıştır.

Ama bu gün ekseriyeti Ermeni olan, Ermenilerin dinî merkezi EÇMİYAZİN'i de hududları içinde bulunduran, Ermenilerin ük gelip yerleştikleri bir ülkedir.

"Biz mutlaka bağımsız Ermenistan isteriz" diyenler için her an gidebilecekleri bir ülke bu suretle kurulmuştur, vardır.

Fakat, ne Ermeni komitecileri, ne de onları tahrik edenlerin niyetleri bu değildir. O, bir art niyettir ki, ancak son 100 yıllık tarihi iyi inceleyenler tarafından derhâl sezilir.

Ama, tekrar edelim, Güneş balçıkla sıvanmaz. Tarihî gerçekler de yalanlarla ebedî olarak saklanamaz.

KAFKASYA'NIN İŞGALİ

Birinci Dünya Harbinin başında, Türk ordusuna değer vermedikleri için, Osmanlı devleti ile ittifak yapmayı dahi kabul etmeyen müttefikler, harp tarihinin en önemli bir kaidesini dikkat nazarına almamanın acısını bilhassa Çanakkale mağlûbiyetinden sonra idrak edebilmişlerdi. Müttefiklerin Rusya'ya yardım edememeleri neticesinde yalnız kalan Çarlık Rusyası'nın müşkül duruma düşmesinin ve ihtilâlin muvaffak oluşunun sebeplerinin başında, müttefiklerin Çanakkale'deki mağlûbiyetleri gelir.

İhtilâl üzerine Rus batı cephesinde başlayan bozgun, Kafkas cephesinde de sür'atle kendisini göstermiş, cephedeki Rus kuvvetleri yerlerini Ermeni ve Gürcü kuvvetlerine bırakarak çekilmişlerdi.

Bu esnada Ermeni birliklerinin, işgal ettikleri şehir, kasaba ve köylerdeki Türk ahaliye yaptıkları zulüm, katliâm ve ahlâk dışı, insanhk dışı hareketleri bu gün bile ürpermeden yazabilmek, okuyabilmek mümkün değildir.

Gelen haberler, Ermenilerin kendilerine vâdedilen bölgede müstakil Ermenistan devletini kurmak için bölgedeki Müslümanları tamamen yok etmek gayesini güttüklerini gösteriyordu.

Sovyet Halk Komiserleri Şûrası da, 13 Ocak 1918'de, Türkiye'de kurulacak Ermeni Devleti hakkında bir karar vermişti.

Bozuk ve yanlış bir Türkçe ile yazılıp yayınlanan ve LENİN ile STALİN'in imzasını taşıyan bu kararın bir suretini kitabımıza alıyoruz. (Sahife 216)

Üç Türk kolordusu, bu duruma mâni olmak için sür'atle ileri harekâta geçmişlerdi. 13 Şubat 1918'de, ERZİNCAN kurtarıldığı zaman karşılaşılan durum cidden insanlık dışı idi. Sağ

خلق کومیسرلری شوراسنك قراری

۱۳ ترکیه ارمنستانی حققنده

وعده وعسکر موخصلری معلوماتی توصیه لر

کانون ثانی ۱۹۱۸

خلق کومیسرلری شوراسی ارمنی خلقنه اعلان ایدیور که روسیه نك ترکیه ایله عقد ایتدیکی صلح معاهده سنك ۱۲ نجی ماده سنه توفیقاً ارمنی خلقنك استقلال تام اعلان ایتمك صورتیله کندی مقدراتنی تعیینه صلاحیتدار اولدیغنی قبول ایدر . خلق کومیسرلری شوراسی ارمنی خلقنك تام بر حریتله بیان رأی ایده بیلمه سی ایچون ۱ ــ ترکیه ارمنستانی داخلنده بولونان عسکرلرك اخراجنی متعاقباً ارمنی خلقنك اهلیت شخصیه و عمومیه سنی تأمین ایچون ارمنی خلق میلیسلرینك تشکیلنی ۲ ــ دنیانك مختلف نقطه لرنده پراکنده بولونان ارمنی مهاجرلرینك ترکیه ارمنستانینه گلمه لرینی ۳ ــ حرب عمومی زماننده مملکت ایچرسینه تهجیر اولونان ارمنیلرك تکرار ترکیه ارمنستانته گیرلمه سی (بو خصوصده سوویتلر حکومتی ترکیه ایله اجراء ایده جکی مذاکرات اثناسنده بالخاصه اصرار ایده جکدر .) ــ سوویتلر ارمنی توموسنی تشکیل ایده جک موقته سفته تشکیلی گیبی تدابیر اولیه گیچنمکلرینی لازم بیلیر . فوق العاده توموسری تعیین اولونان ستیان شاهوییانك ۱ و ۲ نجی ماده لرك فوقده گیرلمه سی ایچون ترکیه ارمنیلرینه هر نوع معاونتده بولونمق اوزره کی روس عسکرلرینك تماماً اخراجی مقصدی ایله محلی توموسلرك ایشلرینه کامل صلاحیت ویریلیور .

قید . ترکیه ارمنستانك حدودی ارمنی اهلیستك مطلوبی ایله هم حدود بولونان دیگر اهالیلرك (مسلمان و متلرن و تاقاسیا فوق العاده توموسرنك اشتراکی ایله تعیین اولونور .

خلق کومیسرلری شوراسی رئیسی — ملتلر ایشلری (شوراسی) خلق کومیسری

اولیانوف ــ له نین — جوگا شویلی ــ استالین .

Doğu Anadolu'da müstakil bir Ermenistan kurulması hakkında 13 Ocak 1918'de, Sovyet Halk Komiserleri Şûrasının kararı

(Kararı LENİN ve STALİN imza etmişlerdir)

kalmış olan pek az miktardaki Türk kadın, çocuk ve ihtiyarları da yakılmak üzere evlere doldurulmuş, fakat Türk ordusu öncülerinin, kar'a, kış'a ve Ermeni mukavemetine rağmen sür'atle yetişmiş olması yüzünden, buna zaman bulamadan kaçmışlardı.

Türk kuvvetleri tarafmdan esir edilen Erzincanlı bir Ermeni, Dikran PAPAZYAN : (3 - 5 gün daha geçmiş olsaydı, komitelerin aldıkları tertibat sayesinde Erzincanı tamamen ateşler içinde bırakacaklarını, yakıp yıkacaklarım, bütün Müslümanları ve askerleri öldüreceklerini, fakat buna vakit bulamadıklarım) pervasızca itiraf etmişti.

PAPAZYAN'ın bu iddiası bile YALAN'dır. Zira, komiteciler bu arzularında büyük ölçüde muvaffak olmuşlardı. Türk Ordusu Erzincan'a girdiği zaman sağ olarak kurtarılanlar, Komitecilerin üzülmesine değmeyecek kadar azdı.

Rus Yarbayı T. KHLEBOFF Raporunda :

(Erzincan'dan Erzurum'a çekilmekte olan Ermeni çeteleri yolların üstündeki bütün Müslüman köylerini ve sakinlerini yok etmişlerdir.....

Erzincan'da Ermeniler hariçle olan bütün ulaştırma imkânlarını kesmiş ve bundan sonra büyük sayıda ahaliyi evlerinde yakmışlardır.....

Diğerleri bir kiliseye doldurularak kiliseye ateş verilmiştir. Bundan başka bombalarla yeni cami'i ve belediye binasını uçurmuşlardır. Erzincan civarında Ermeniler 500 Müslümanı el ve ayaklarını bağlayarak öldürmüşlerdir) diyerek gerçekleri dile getirmiştir.

3 Mart 1918'de Ruslar'a BREST - LİTOVSK andlaşması imza edilmişti. Buna nazaran 1877 savaşında harp tazminatı olarak Rusya'ya verilen Doğu vilâyetleri Türkiye'ye iade edilecek; hudut, bölgede yaşayan halkın arzusuna göre (plebisitle) tesbit edilecekti.

Fakat Rus ihtilâlinden sonra Kafkasya'da kurulan MAVERAYI KAFKAS DEVLETİ, Brest - Litovsk andlaşmasını kabul etmemiş, Osmanlı devleti ise, bu andlaşma gereğince KARS - ARDAHAN ve BATUM'un derhâl tahliyesini talep etmişti.

İki taraf temsilcileri Trabzon'da toplandılar.

Türk ordusunun bu sür'atli hareketi karşısında, General ANTRANİK komutasındaki Ermeni kuvvetleri, daha doğudaki bölge'de mevcut Türk ahaliyi öldürerek, yapılacak plebisit'te onların hâkim olmaması için, ellerinden gelen gayreti gösteriyorlardı.

Fakat, Türk ordusu da, ilerledikçe ellerine geçen silâh, cephane, yiyecek ve giyecek stoklarına dayanarak hareketini daha da sür'atlendirmiş ve 11 Martta ILICA, 22 Mart'ta ERZURUM kurtarılmıştı. Sovyetler de Brest - Litovsk andlaşmasını kabul etmişlerdi.

Erzurum kurtarılmıştı ama, durum hakikaten bir facia idi. Erzurum'da esir edilen Rus subaylarının kendi hükûmetlerine vermek üzere hazırladıkları raporlarda belirtilen, daha evvel de bir kısmını zikrettiğimiz facialar yüz kızartıcı idi.

Bu gün Türklerden şikâyet eden, JENOSİT'den bahseden Ermeni politikacıları acaba bu durumu bilmiyorlar mı? diye kendi kendime hep sormuşumdur....

Rus Yarbayı Twerdo KHLEBOFF bu hususta diyor ki : **(Eğer Rus subayları bulunmasaydı, Osmanlı kıt'aları Erzurumu istirdat ettikleri zaman hiç bir canlı Türk bulamıyacaklardı.)**

Buna mukabil Türk ordusunun, esir ettikleri Ermenilere, bilhassa kadın ve çocuklara gösterdiği ilgi ve insanlığı teferruatı ile yazmama, bir Türk olarak tevazuum müsade etmemektedir. Ama yazan yabancılar olmuştur.

Harekât devam etmiş, 2 Nisan'da Batum, 3 Nisan'da Sarıkamış, 25 Nisan'da KARS istirdat edilmişti. 15 Mayıs'ta GÜMRÜ'nün istirdadı üzerine, Ermeniler barış yaparak ERİVAN ve EÇMİYAZİN'in işgalini önlediler.

13 Nisan'da MAVERAYI KAFKAS DEVLETİ Ruslar'dan ayrılmış, 27 Nisan 1918'de Sovyet Halk Komiserleri Şûrası, yine LENİN ve STALİN'in imzası ile, yeni bir karar neşretmiş **(İstanbul'un Ruslara verilmesi ve Türkiye'de bir Ermenistan kurulması hakkındaki andlaşmayı yırttıklarını)** belirterek Rusya Müslümanlarını işbirliğine çağırmışlardı.

11 Mayıs 1918'de Osmanh ve Maverayı Kafkas devleti temsilcileri BATUM'da toplanmışlardı. Fakat bu devleti teşkil eden milletlerin birbirlerile anlaşması mümkün değildi. Ni-

tekim 26 Mayıs'ta GÜRCİSTAN, 28 Mayıs'ta AZERBAYCAN ve ERMENİSTAN İstiklâllerini ilân ederek, bağımsız birer cumhuriyet oldular.

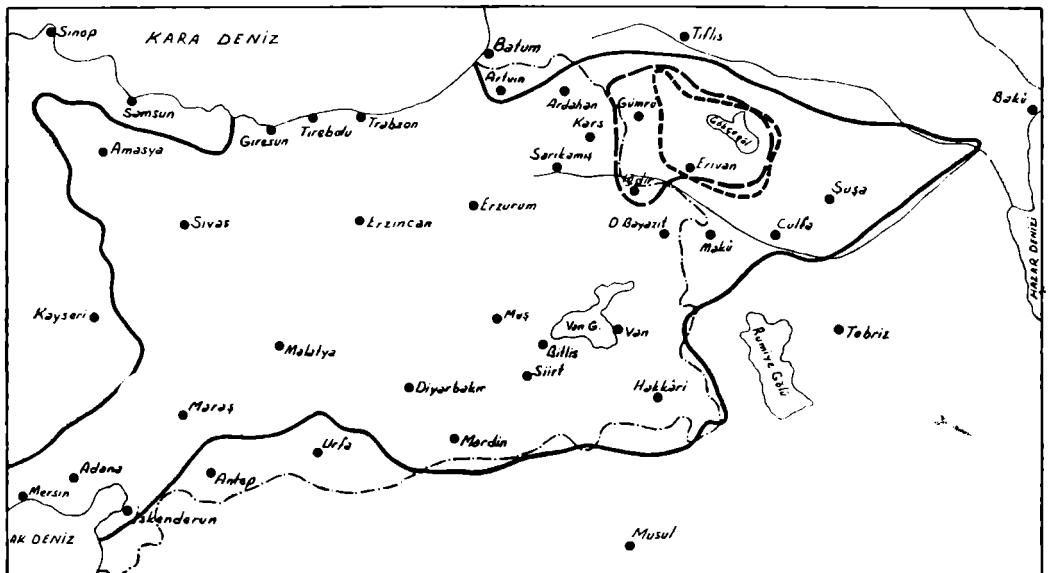
Ermenilere Gökçe göl etrafında 10,000 Km.2'lik bir arazi bırakacak şekilde BATUM ANDLAŞMASI 3 Haziran 1918'de imzalandı. (Harita, Sahife : 220)

Bundan sonra Kafkasya'yı işgal eden İngiliz kuvvetleri ile savaş başlamıştı. Türk kuvvetleri 12 Haziran'da HOY, 31 Temmuz'da RUMİYE, 18 Ağustos'ta TEBRİZ, 15 Eylül'de BAKÜ'yu işgal etmişlerdir.

Fakat harbin aleyhimize cereyan eden genel seyri ve müttefiklerimizin barış talebi karşısında, 30 Ekim 1918'de MONDROS Mütarekesi imza edilmiştir.

Bu mütareke hükümleri gereğince, Türk ordusuna evvelâ İRAN'ın, daha sonra KAFKASYA'nın tahliye edilmesi ve ordunun 1914 sınırına çekilmesi emri verilmişti.

MONDROS'TAN SONRA KURULAN ERMENİ CÜMHURİYETİ, PARİS KONFERANSINDA İSTEDİKLERİ, 1918 BATUM ANTLAŞMASI İLE KABUL EDİLEN ÜÇ AYRI ERMENİSTAN

MONDOROS MÜTAREKESİ DEVRİ

Bundan evvelki bahiste I. Dünya Harbi boyunca Türk - Ermeni ilişküeri, isyanlar, Tehcir Kanunu ve bunların neticesi hakkında özet bilgi vermeye çalıştık. Şimdi de bu harbin sonunda Mondros Mütarekesi ile başlayan siyasî ve askerî şartlar altında geçen Türk - Ermeni ilişkileri hakkında yine kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

Doğu Cephesi :

30 Ekim 1918 tarihli Mondros mütarekesi gereğince Türk Ordusu, kuzey batı İran'ı ve Kafkasya'yı boşalttığı zaman, Kafkasya'da bağımsız (**kuzey Kafkasya Cumhuriyeti**), (**Azerbaycan Cumhuriyeti**), (**Gürcistan Cumhuriyeti**) ile beraber bir de (**Ermenistan Cumhuriyeti**) bulunmakta idi. Ayrıca Batum, Ahiska, Ardahan bölgesinde de (**Acara Şûra Hükûmeti**) kurulmuştu.

Türk Ordusunun 1914 sınırlarına çekilmesi sırasında beklenilen Ermeni saldırı ve zulümlerine karşı mal ve canlarını korumak zorunluğunda kalan Müslüman ve Türk çoğunluğunun yaşadığı yerlerdeki halk, derhal ve yer yer, mahallî Şûra idareleri kurdular. Bunlardan en önemlileri : Merkezî Kars'ta bulunan (**Güney Batı Kafkas Geçici Hükûmeti**) ile (**Nahcivan Şûra Hükûmeti**) idi. Türk Ordusu bu yerleri boşalttığı sırada Ermeniler hemen Gümrü ve Eçmiyazin bölgelerini, Arpaçayı, Aras kıyılarını ve Iğdır bölgesini sınırlarımıza yakın yerlere kadar işgal ettiler.

1914 - 1918 Birinci Dünya Harbinden müttefikleriyle birlikte mağlûp çıkan Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması ve taksimi İtilâf devletleri arasında harbin sonlarına doğru karara bağlanmış ve uygulanma şeklinin tespiti de Paris'te toplanan barış konferansına bırakılmıştı.

Sözü geçen harpte İtilâf orduları safında Türk Ordusuna karşı muharebe etmiş ve kan dökmüş olduklarını ileri süren Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğunun mirasından faydalanmak

ve (**Büyük Ermenistan**) ı kurmak çabasıyla Paris Barış Konferansında resmen sahneye çıkmışlardı.

İlk önce 26 Şubat 1919'da Millî Ermeni Heyeti Başkam Bogos NUBAR, ondan sonra da Ermeni Cumhuriyeti Başkanı A. AHARUNYAN Ermeni isteklerini açıkladılar. Bu istek Kafkasya'dan Akdenize kadar uzayan, Anadolu'nun yarısı kadar bir yer tutan, (Büyük Ermenistan) isteğiydi. (Harita, Sahife : 220)

Eçmiyazin Ermeni Katogikosluğu tarafından bütün Ermeniler adına İtilâf devletleri yanında Ermeni dâvasını takibe memur edilen Millî Ermeni Heyeti Başkanı Bogos NUBAR 26 Şubat 1919'da özet olarak :

(Ermenilerin, Fransız yabancı kıtalarında ve Fransız Bayrağı altında zafer kazandıklarını ve Fransız hükûmetinin isteğiyle Millî Murahhas Hey'eti tarafından kaydedilmiş olan Ermeni gönüllülerinin Fransız kuvvetlerinin yarısını teşkil etmiş olduklarını ve Kafkasya'da Rus İmparatorluğu ordusunda 150.000 Ermeni olduğunu ve 40.000 Ermeni gönüllüsünün de Nazar BEKOF komutasında Ermeni vilâyetlerinin kurtarılmasına katılarak Bolşevikliğin ilânından sonra mütarekenin imzasına kadar Türk ordusuna karşı savunma yaptıklarını, bu yüzden, 6 vilâyetin, Kilikya'nın ve Maraş Sancağının Türk boyunduruğundan kurtarılıp İtilâf devletlerinin yahut Amerika veyahut Cemiyeti Akvamın kayırma ve himayesi altında bağımsız bir Ermenistan kurulmasını) istemişti.

Buna benzer bir muhtıra da Ermenistan Cumhuriyeti Başkanı ve Temsilcisi A. AHARUNYAN tarafından 12 Şubat 1919 da Paris Barış Konferansına verilmiş ve 26 Şubat'ta açıklaması yapılmıştı. Bu muhtırada da yine (Büyük Ermenistan) toprakları belirtilmiş ve bunun 20 yıl süreyle bir büyük devletin himayesi altına alınması teklif olunduktan sonra, bu devletin şu hususları gerçekleştirmesi şartı ileri sürülmüştü.

1. Halen Ermeni topraklarını işgâl eden Türk Hükûmeti memurlarının o toprakları boşaltmak zorunda bırakılması,
2. Halkın silâhlarının toplanması,
3. Öldürmelere katılanların, halka taarruz ve yağmacılık yapmış olanların cezalandırılması,
4. Düzeni bozuk unsurların ve bozguncu göçebe aşiretlerin memleketten kovulması,
5. Getirilmiş ve yerleştirilmiş olan İslâm göçmenlerin memleketten çıkarılması

Buna ilâve olarak ta, Ermeni Patrikhanesi Paris Konferansına bir muhtıra vererek (1882'de 1.680.000 kadarı altı doğu vilâyetinde olmak üzere, Türkiye'de 2.600.000 Ermeni mevcut olduğunu, 1912'de ise bu nüfusun altı vilâyette 1.018.000 ve bütün Türkiye'de 2.100.000'e düştüğünü) bildirmişti.

Tamamen uydurma olan bu rakam ve iddialara karşı Osmanlı Hükûmetinin de, kendi meşru haklarını savunan bir notası, 12 Şubat 1919'da Sadrazam (Başbakan) Tevfik Paşa tarafından büyük devletlere verilmişti. Bu nota da özet olarak şöyle söyleniyordu (Bazı Ermeni çevrelerinde ileri sürülen ve Kafkasya'dan Kilikya'ya kadar uzayan Büyük Ermenistan kurulmasını olumlu bir sonuca bağlamak şüphesiz düşünülemez. Çünkü bu suretle doğacak bir Ermenistan, Wilson prensipleriyle de çelişmektedir.

5 milyondan fazla İslâm nüfusunun bir kaç yüz bin Ermeninin egemenliği altında bırakılmasına müsade edilmesi kaçınılmaz şekilde devamlı karışıklıklara ve çarpışmalara sebep olacaktır ki, insaniyet hisleriyle dolu bulunan İtilâf devletleri, tabiatiyle sözü geçen vilâyetler halkının ve özellikle azınlık teşkil eden Ermenilerin çıkarları bakımından bu durumdan çekinmek arzusunda bulunacaktır.)

Bu açıklamadan sonra da nüfus hakkında resmî istatistiklere ve bazı yabancı kaynaklara dayanarak kısaca

(Bâbıâli, Rus Komutanlığı raporlarının ispat ettiği gerçeklere dayanarak temin eder ki, henüz Ermeni göçüne sebep olmadan önce ve Çar orduları doğu illerini istilâ ettikten sonra, Ermeni çeteleri 1.000.000'dan fazla Müslüman öldürmüşlerdir. Ölümden kurtulmak için Müslüman halkın sağ kalanlarından büyük bir kısmı dağlara yahut diğer yakın vilâyetlere sığınmak zorunda kalmışlardır. Bunlar halen oralarda bulunmaktadırlar.

Bütün memleket Rus orduları ve özellikle Ermeni çeteleri tarafından son derece sıkıntıya uğratılmıştır ki, bu gün yıkılıp yakılmaktan ve yağmadan zarar görmemiş tek kasaba ve köy kalmamıştır. Ermeni kıt'aları halen Kafkasya'yı işgâl ettikleri yerlerde İslâm halka karşı bu çirkin hareketlerine devam etmektedirler.

Nüfusun çoğunluğu İslâm olan vilâyetlerde, Osmanlı egemenlik haklarının devamı ve aynı zamanda azınlık haklarının gelişmesi ve emniyet altına alınması sağlanacaktır. Bu takdirde bu vilâyetler halkından olan bütün Müslümanlar ve Ermeniler yeniden oralarda yerleşebileceklerdir.

Kafkas Ermenistan Cumhuriyetinin genişletilmesi, ancak Türkiye'den Kafkas Ermenistan topraklarına kaçan ve Osmanlı hükümeti tarafından Birinci Dünya Harbi başlarında Zor Sancağına göç ettirilmiş Ermenilerin yerleşip gelişecekleri kadar olmalıdır. Bu takdirde Ermenistan Cumhuriyetinin eski ve yeni topraklarında bulunan İslâm Halk, Osmanlı hükûmetinin egemenliği altındaki topraklara yerleştirilebileceklerdir. Osmanlı hükûmeti bu iki şıktan ikincisini üstün tutar) denilmekte idi.

Buna rağmen Osmanlı hükûmetinin ileri sürdüğü fikirler ve Ermeni isteklerine karşı belgelere dayanarak yapmış olduğu itirazlar göz önüne alınmamış ve barış işi burada çözüme erdirilememişti.

Çünkü esas maksat, Türkkiye'yi parçalamaktı. İngiltere ve Fransa, diğer Müslüman milletlere örnek olabilecek bağımsız bir Türkiye görmek istemiyorlardı. Uygulamak istedikleri plânla bunu sağlayacaklardı. Ancak buna elverişli yer ve imkânları elde edemediler. Ermeniler tarafından yapılan bu müracaatları tetkik etmek üzere İngiliz, Fransız ve Yunan temsilcileri toplandılar. Ermeni temsücileri Bogos NUBAR, AHARUNYAN ve Patrik ZAVEN de bu mecliste hazır bulunmuşlardı.

İngüizler, Ermeni isteklerini desteklemekle beraber Türk topraklarından verilecek yerleri küçülterek aşağıdaki şekli kararlaştırmışlardı :

Van vilâyeti (Hakkâri hariç), Bitlis vilâyeti (Siirt hariç), Diyarbakır vilâyeti (Palu hariç) ve Erzurum vüâyeti (Erzincan hariç) üe denizden mahreç olarak, Trabzon vüâyetinin Rize Sancağı.

Hariç tutulan topraklar üzerinde de, ayrıca bir (Kürdistan Devleti) kurmak gayesi güdüyorlardı. Buna rağmen bu çözüm yolu Ermenileri memnun etmemişti. Nitekim Erivan'da toplanan (Ermeni Millî Şûrası), İngiltere'ye karşı çok sert bir lisanla tenkitlerde bulunmuştu.

Bu suretle Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulması konusu ve bu Ermenistan'ın hudutları meselesi bu toplantıda halledilemeyince, bu işin çözümüne Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un karar vermesi düşünüldü. Ve Başkan Wilson da bu işi kabul etti.

Başkan Wilson Ermenistan için Londra'da tesbit edilenden biraz daha büyük bir hudut çizmiş ise de, Manda işi gerçekleşmemişti. Çünkü Amerikan Generali (HARBOURT) un başkanlığında Türkiye'ye gönderilen hey'et, Eylül ve Ekim 1919'da bütün doğu illerini gezmiş, fakat hiç bir yerde Ermeni topluluğu bulamamıştı.

Ermenilerin o zamana kadar iddia ettikleri öldürmelerden de en ufak bir iz yoktu. Bunun tersi olarak, kendileri ERİVAN ve KARS bölgelerinde yeniden esaslı öldürme ve göç ettirme faaliyetine girişmişlerdi. General Harbourt Erzurum'da yaptığı incelemelerde, şehrin ancak onda biri kadar küçük bir mahalle ve ona uygun küçük bir mezarlıkdan başka Ermeni iddiasına hak verdirecek bir ize rastlayamamıştı.

Erzurum'da kendisine Erzurum ve Ermeni tarihi hakkında verilen izahatı dinleyen General Harbourt Hey'etini, Belediye Başkam Zakir bey pencere önüne çağırmış, Gez ve Kavak mezarlıklarını göstererek :

— (Bunlar hep Türk mezarlıklarıdır. şehrin diğer yerlerinde daha bunun on misli Türk mezarlığı var. Şimdi iyi bak. Şurada etrafı duvarla çevrilmiş küçük bir mezarlık var. O da Ermeni mezarlığıdır.

Şimdi Ermenilerin mi, Türklerin mi çok olduğunu anladınız mı?

Ermeniler ölülerini yemediler ya) demişti.

General HARBOURT, gerek bu çok pratik cevap, gerekse ondan sonra gittiği yerlerde gördüğü gerçekler muvacehesinde Amerikan Senatosuna verdiği 16/10/1919 tarihli raporunda gördüklerini ve daha evvel kendilerine Türkler aleyhinde verilen raporları anlattıktan sonra :

(Karadeniz'den İran'a kadar uzanan Türk sınırını gezdik. Fakat bu raporları doğrulayacak hiç bir şey bulamadık) demişti.

Bu sebepledir ki, Amerika dahi Ermeni mandaterliğini kabule imkân görememişti. Gerek Londra'da, gerek Başkan Wilson tarafından yapılmış olan bu tetkik ve verilmiş olan kararlar, batı devlet adamlarının Türk - Ermeni münâsebetlerinin derinliklerine nüfuz etmeğe lüzum görmeden, Ermeni propagandaları ve Avrupa gazetelerinin yazdıkları asılsız ve esassız bazı yazılara istinaden karar vermek durumunda olduklarını göstermektedir.

Bundan evvelki bahislerde de belirttiğimiz gibi, Türkler bu toprakların hiç birisini Ermenilerden almamışlardı. Üstelik Türkler bu toprakları aldıkları zaman, dağınık, parça parça, çeşitli devletler ve beylikler emrinde müşkül vaziyette olan Ermenileri onların ellerinden kurtarmış ve 600 sene kendilerine rahat ve huzur içinde gelişme imkânı vermişlerdi. Hiç bir yerde de, Ermeni nüfusu ekseriyeti teşkil etmiyordu. Ama evvelce de belirttiğimiz gibi, dâva Türkiye'nin parçalanması idi.

Ermenilerin Kilikya hakkındaki isteklerine karşı da, Fransız delegeleri İskenderun ve Kilikya üzerinde Fransa'nın tarihî rolü bulunduğunu ve bu hukukunun tanınması gerektiğini belirtmişlerdi. Bununla beraber Ermenileri okşamaktan da geri kalmıyorlardı.

6 Temmuz 1920'de Osmanlı Hükûmetinin cevabı incelenmiş ve Fransız Başbakam ve Dışişleri Bakam M. MİLRAN, buna cevap olarak şunları söylemişti :

(Müttefikler Türkiye'nin diğer milletler üzerindeki egemenliğine artık son vermek zamanının yaklaştığını açıkca görmektedirler. Son 20 sene içinde Ermeniler işitilmemiş vahşetlerle öldürülmüşlerdir. Muharebe sırasında Osmanlı hükûmetinin Tenkil, Tehcir ve kötü muameleleri geçmişte yaptıklarını pek çok aşmıştır. 1914 yılından beri uydurma bir ihtilâle dayanan, akla gelmedik bahanelerle erkek, kadın ve çocuk 800 bin Ermeni öldürülmüş ve 200 bin Rum ve Ermeni vatanlarından sürülmüştür. Bundan dolayı müttefik devletler Türk çoğunluğu bulunmayan araziyi Türk kontrolundan kurtarmaya karar vermişlerdir. Bunun için büyük devletler, Amerika Cumhurbaşkanının hakh ve insafh bir surette tayin edeceği bir sınır içinde hür bir Ermenistan kurmaya ait maddeleri hiç bir şekilde değiştiremezler.)

Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanının bu konuşmasında sarf ettiği (800 bin kadın, erkek ve çocuk Ermeninin öldürülmüş olduğu) sözleri aynen Osmanlı Sadrazamı (Başbakam) Damat Ferit Paşa'nın hiç bir kayıt ve resmî bilgiye dayanmadan, sırf eski hükûmeti yermek maksadı ile, Osmanlı Âyan Meclisinde (Senato) yaptığı resmî bildiriye dayamyor ve Osmanlı Başbakanımn bu bildirisi, şimdi Fransız Başbakam tarafından senet gibi kullanılıyordu.

Bu ifadeyi buraya büyük bir teessürle kaydediyorum. Partizanlık ve iktidar hırsının bu şenî örneğini, bu gün dahi, bir ibret vesikası olarak genç kuşaklara göstermek arzusu ile, bu ifadeleri buraya aldım.

Bir Türk Başbakanı kendisinden evvelki iktidarı kötülemek için, bizzat Ermenilerin ve Ermenileri tutan yabancıların bildirdiği rakamdan daha fazla Ermeninin öldürüldüğünü söylemekten çekinmemiş ve düşmanlarının eline bir koz vereceğini düşünememiştir.

Hoş, bu hadise Damat Ferit Paşa'nın bütün bir İstiklâl harbi boyunca kırdığı potların sadece bir tanesidir. O, bundan daha kötülerini de yapmış ve nihayet memlekete ihanet etmiştir.

O Damat Ferit Paşa ki, Malta'ya götürülen Türk esirlerinden hasta olduğu için Türkiye'ye iade edilmesi İngiliz'ler tarafından teklif edilen şeyhülislâm Hayri Efendi'nin, sırf (ittihatcıdır) diye Türkiye'ye gelmesine itiraz etmiş ve yine Malta'da esir bulunan Osmanh teşkilâtı mahsusasının başkam Kuşcubaşı Eşref Beyin bir eşkiya ve ittihatcıların bütün suçuna ortak bir âsi olduğunu söylemişti.

Osmanlı Başbakanının bu cevabına İngiliz'lerin vermiş olduğu cevap, hakikaten ibret vericidir. Bütün Müslümanların Şeyhülislâm olan (**Hayri efendinin hakikaten hasta olduğunu, Türkiye iç politikasının kendilerini ilgilendirmediğini; bir âsi ve ittihatcıların suç ortağı diye tavsif edilen teşkilâtı mahsusa başkanının da, sırtında üniforması ile Muharebe meydanında ölüm halinde yaralı olarak esir edildiğini ve kendisine sadece şerefli bir harp esiri muamelesi yapılabileceğini**) bildirmişlerdi.

Bu cevap, Damat Ferit Paşa'ya, ve onun şahsında onun gibi düşünenlere, bir düşmanın verebileceği en ağır cevaptı.

İttihatçılara duyduğu kin ve siyasî düşünce farkı yüzünden onları kötülemek için Meclis kürsüsünden yalan bile söyleyebilen Damat Ferit'in kişiliği tarihçe tescil edilmiştir.

Fakat Malta hadisesinde İngilizlerin verdiği cevabı, Fransız Başbakam verememiş, aksine onun söylediklerini aleyhimize bir vesika olarak kullanmıştı.

Biz yine konumuza dönelim.

Bir taraftan müzakereler devam ederken bir taraftan doğu'da evvelce söylediğimiz gibi Ermeni kuvvetleri Türk hududunda yığınak yapıyorlar; zaman zaman Türk topraklarına girerek Türk köylerine saldırıyorlardı.

Bu esnada da müttefiklerin yardımı ile Yunan ordusu İzmir'e çıkarılmıştı. Kafkasya'da kurulmuş olan Ermeni devleti, Bolşevik ordularına karşı mücadele eden DENİKİN ordusunu destekliyor ve yeni kurulmuş olan Bolşevik Rusya'ya cephe almış oluyordu.

Fakat kurulmuş olan bu müstakil Ermeni devletinin dahi büyük bir za'fı, halen işgâl ettiği bölgede, hattâ ERİVAN'da, azınlıkta kalmış olmasıydı. Çarlık Rusya'sının 1914 yılı istatistiklerine göre KARS'ta nüfusun sadece yüzde yirmi beşini Ermeniler teşkil ediyorlardı. ERİVAN'da yine yüzde yirmi beşini Ermeniler, buna mukabil yüzde altmış altısını Müslümanlar teşkil ediyorlardı. Nahcıvan'da ise Türk ve Müslüman miktarı yüzde seksen iki'yi buluyordu. KARS, ARDAHAN ve BATUM sancaklarında Temmuz 1918'de yapılan plebisitte, 28.000 Hristiyana karşı, 300.000 Türk ve Müslüman görülmüştü.

GÜMRÜ, ERİVAN ve Gökce Göl'ün doğu bölgesinde Ermeni kesafetinin sağlanabilmesi, ancak daha sonra Türkiye'den göçen 200.000 kadar Ermeninin, kaçan Müslümanların yerlerine yerleştirilmesiyle kabil olabilmişti. Tabiî bu durum karşısında Taşnakların bütün gayreti bu bölgede kesafeti sağlıyabilmek için katliâma devam etmekten ibaretti.

Mondros Mütarekesi, Londra ve Wilson'un kararları, Ermenilere bırakılmak istenen doğu Anadolu vilâyetlerinde ekseriyeti teşkil eden Türk nüfusunun büyük reaksiyonu ile kar-

şılanmıştı. Türklerin işgâl etmiş olduğu vilâyetleri terk edip 1914 hududuna çekilmelerinden sonra İngiliz'ler KARS ve civarım Ermenilere teslim etmişlerdi.

Bunun yanı sıra, Erzurum'da mütareke hükümlerini uygulamaya memur İngiliz Yarbayı RAWLINSON 15. Kolordunun silâhlarım mütareke hükümlerine göre toplamaya çalışıyordu.

Bütün bu iki taraflı çalışmalar bir gün Ermenilerin İngiliz'ler tarafından Erzurum'a da getirilebileceği kanısını doğurmuştu. Bir Ermeni istilâsının ne demek olduğunu çok acı bir şekilde yaşamış olan halk, bir daha böyle bir istilâya uğramamak için canla başla mücadeleden başka çare olmadığını anlamışlardı. Bu düşünüş havası, Ermenilere karşı memleketi savunmak için değerli bir morâl kuvveti kaynağı olmuştu.

Bölge, uzun süren harpler neticesinde ve Ermeni katliâmı sonucu olarak, büyük yoksulluklar içinde bulunuyordu. Buna rağmen Savaş görmüş, gün görmüş, yurtsever insanların yatağı olan bu bölgede, Türkler az da olsa, zayıf da olsa, mevcut orduya dayanarak alınan kararları hiç bir suretle kabul etmemek kararını vermişlerdi.

Yer yer kurulmuş olan teşkilâtlar, meselâ : (**Vilâyatı şarkiyye müdâfaayı hukuku milliye cemiyeti**), Trabzon'da (**Muhafazayı hukuk** cemiyeti) gibi cemiyetler, millete tercüman oluyor ve bulundukları bölgeyi hiç bir suretle Ermenilere bırakmamak kararı alıyorlardı. Bu cemiyetlerin bir güç kazanmasında, silâhlanmasında ve büyümesinde Erzurum ve civarında bulunan Ordunun, bilhassa Kolordu Komutanı Kâzım KARABEKİR Paşa'nın büyük hizmeti olmuştur.

Nitekim 17 Haziran 1919'da (**Erzurum Müdafaayı Hukuk** Cemiyeti) ilk kongresini yapmış ve bu kongrede ana dâva iki madde ile ifade edilmişti. Bu :

1 — Bir Ermeni saldırısı karşısında son kişinin ölümüne kadar savaşmak.

2 — Osmanlı câmiasmdan ayrılmamak için her fedakârlığı göze almak, şeklinde özetlenmişti.

Bunun yanı sıra, Ermenilere yardım etmek isteyen İngiliz'ler mütareke hükümlerine dayanarak, Ordunun elindeki silâhları, cephaneyi ve topların kamalarını toplayıp Kafkasya içlerine götürmeye başlamışlardı.

Halkın buna mâni olunması hakkındaki müracaatlarına müsbet cevap vermeyen İngiliz yarbayına karşı, yakın köylüler ve askerler tren'e hücumla muhafızlarını bağlamış, silâh sandıklarını tren'den almış, dağlara götürmüşlerdi. Bilâhare bu silâhlar toplatılmış, ordunun ve bölge halkının silâhlanması için kullanılmıştı.

İngiliz Yarbayı RAVLİNSON'un bu konuda Kâzım KARABEKİR Paşa'ya yazdığı sert protesto mektubu gereken cevabı almış; fakat Türkler tarafından geri alman silâhlar İngiliz'lere asla teslim edilmemişti.

Durumun mütemadiyen kötüye gittiğini gören İngiliz'ler, bu arada Kürtlerle anlaşarak, Türkler'in karşısına Ermenilerden başka bir de Kürt'leri çıkarmak istediler. Fakat bir Ermeni istilâsının, bir Rus istilâsının ne demek olduğunu daha evvel görmüş olan Kürt beyleri ve aşiretleri de asla buna yanaşmamış ve sonuna kadar Türk'lerle beraber mücadeleye karar vermişlerdir.

Türk hudutlarına yığınak yapmış olan Ermeni kuvvetleri Nazar BEKOF Komutasında bir Kolordu kuvvetinde idi. O zamanki Türk Ordusunun karşısında hiç de küçümsenmiyecek olan bu Ermeni kuvvetleri, Rus'ların çekilişi sırasında elde ettikleri silâhlar ve senelerden beri yapmış oldukları silâh yığınağı yüzünden oldukca kuvvetli ve kendi düşüncelerine göre Türk'lere karşı netice alabilecek bir kuvvetti. Ordu karargâhı ve bir Tümen'i ERİVAN'da olmak üzere büyük kısmı ile GÜMRÜ - KARS - ARDAHAN - SARIKAMIŞ bölgesinde yerleşmişti.

Fakat bu esnada bütün Anadolu'da millî şuur ve müstevliye karşı mukavemet arzusu canlanmış, Birinci Dünya Harbinin yorgun, silâhları alınmış, dağılmış, küçük Türk Ordusu, her gün İstanbul'dan ve bulundukları yerlerden kaçarak Ankara'da toplanan kuvvetli bir subay grubunun himmeti ile, kısa zamanda teşkilâtlı bir hale gelmişti.

Erzurum'da Kolordu Komutam olan Kâzım KARABEKİR Paşa memlekette gelişen durumu yakından izliyordu. Bolşevik ordusunun kuzey Kafkasya'da DENİKİN ordusunu ortadan kaldırdığım, güneye doğru ilerlediğini haber aldıktan sonra, bu gelişmeyi ele alarak yaptığı durum tartışmasında, Bolşevik ordusunu ilerden karşılamak ve (üç sancağı) işgâl etmek kararını vermiş ve hey'eti temsiliye başkanlığına müracaat etmişti. Hey'eti temsiliye de Kolordu komutanının bu teklifini uygun bulmuştu.

ERİVAN bölgesinde kurulmuş olan Ermeni devleti de bir taraftan Türk hududunda yığınak yapıp oralarda zulüm yaparken, diğer taraftan kurdukları Ermeni Cumhuriyeti içindeki Türk nüfusunu kaçırtmak ve mutlak bir ekseriyet sağlamak için yapmadık fenalık ve zulüm bırakmıyorlardı.

Mütareke hükümlerine göre 1914 sınırlarına çekilen Türk Ordusunun arkasından KARS - ARDAHAN bölgesinde kalan Türk ahali, ordunun da yardımı ile kısa zamanda teşkilâtlanmış, silâhlanmış ve kendi kendilerini müdafaa edecek hale gelmişlerdi.

İngiliz'ler mütareke hükümlerine göre işgâl ettikleri bölgeleri yavaş yavaş Ermenilere teslim ediyor; bir Emri vâki yaratmak gayesi güdüyorlardı.

Hemen hemen her gün hudut boylarında karşılıklı muharebeler oluyor ve Ermeni kuvvetleri kısa zamanda mümkün olduğu kadar fazla Türk arazisini işgâl etmek gayreti peşine düşmüş bulunuyorlardı. Yüzde sekseni Türk olan ve ERİVAN'a çok yakın olması dolayısiyle bir tehlike teşkil eden IĞDIR, en kısa zamanda Ermeni kuvvetleri tarafından işgâl edilmişti. Bunu KARS'ın İngiliz'ler tarafından Ermenilere teslimi takip etti.

KARS'ta dağıtılan (Millî Şûra Hükûmeti) kuvvetleri derhal Allahüekber dağları bölgesine çekilmiş ve mukavemete geçmişlerdi. Fakat Ermeni kuvvetleri SARIKAMIŞ, KAĞIZMAN ve TUZLUCA Kasabalarını da işgâl ederek SARIKAMIŞ istikametinden sınıra dayanmışlardı. Nahcivan bölgesinde olduğu gibi buralarda da kadın, çocuk, erkek, ihtiyar demeden bütün Türkler imha ediliyordu.

İşgâl ettikleri her yeri Türk nüfusundan temizlemek gayesi güden Ermeni askerlerinin yanında, Ermeni şairleri de halkı coşturacak şiirler yazıyor ve bunlar Ermeni halkı tarafından her yerde söyleniyordu.

Bunlardan bir örnek vermek isterim.

Ertang Dacg - asdan
Carteng Turkeri
Darni Hayasdan.....

ve bu şiir aynı minval üzere devam ediyordu. (1)

(1) Türkçesi : Gidelim Türkiye'ye
Kıralım Türkleri
Olsun Ermenistan.....

Kolordu Komutanı Kâzım KARABEKİR Paşa'nın bu duruma mâni olunması için İngiliz irtibat Subayı Yarbay RAVLINSON'a yaptığı müracaatlar hiç bir netice vermeyince, Kâzım KARABEKİR Paşa tedbirini kendisi almak kararını verdi. Fakat kuvvetli, teşkilâtlı, silâhlı ve bilhassa İngiliz'ler tarafından yardım gören Ermeni kuvvetleri, kısa zamanda bütün hudut boyunca en önemli şehirleri, kasabaları ve stratejik noktaları işgâl etmişti. Bu esnada Gürcü kuvvetleri de kendilerine yakın olan bölgeleri işgâl ediyorlardı. Bölgede bulunan Türk kuvvetleri Kafkasya içinde ilerleyen Bolşevik Rus kuvvetleri ile de irtibat yapmış ve iş birliği yapmak imkânı sağlamış durumda idi.

Nihayet Büyük Millet Meclisi Başkanlığının da muvafakatı ile Kolordu Komutanı ERİVAN Cumhuriyeti Askerî Komutanlığına şu notayı gönderdi.

(Daha önce harp tazminatına karşılık olarak Ruslara verilmişken, Brest - Litovsk andlaşması ile Türkiye'ye geri verilen ve ayrıca Türkiye'ye ait olduğu ERİVAN Cumhuriyeti tarafından da kabul edilmiş bulunan, üç sancaktaki Türk halkı Ermeniler tarafından devamlı olarak katliâm edilmektedir. Ermenilerin böyle hareket ettiklerini Avrupalılar da kabul etmektedirler. Halk bu zulümlere karşı devamlı olarak feryat etmekte ve yardım istemektedirler. Türk halkının hayatlarını korumak maksadı ile memleketimizin parçası sayılan üç sancak içindeki gereken yerleri işgâl altına almak zorundayız.

Kan akmasına meydan vermemek için hemen askerî kıtalarınızı çekmenizi Hükûmetimden aldığım emir üzerine bildiririm).

15. Kolordu Komutanlığı 15 Haziran 1920'den itibaren doğu cephesi Komutanlığı ismini almış ve taarruza hazırlanmıştı. Fakat bu sırada Sovyet Rusya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı ÇİÇERİN imzası ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı MUSTAFA KEMÂL PAŞA'ya yazılmış olan bir mektup, bu taarruzun bir müddet daha tehir edilmesini zorunlu kılmıştı.

Sovyetler bu mektupları ile Türk'lerle işbirliği, silâh ve para yardımı yapacaklarını ve Türkiye sınırlarının Türkiye'nin istediği şekilde barış yolu ile hallinin mümkün olduğunu bildirerek taarruzun bir müddet geciktirilmesini istiyorlardı. Durum Bakanlar Kurulunda görüşülmüş ve Rus'larla yapılacak temasa kadar taarruzun durdurulmasına karar verilmişti.

Ermeni Milletini felâkete sürükleyenlerden biri

General ANTRANİK

Bu arada Kafkasya'da büyük hâdiseler cereyan ediyordu. Bir taraftan İngilizler yer yer işgâllerde bulunuyorlar, bir taraftan da Bolşevik Rus kıtaları Kafkasya'da kurulmuş olan devletleri teker teker hâkimiyetleri altına alıyorlardı. Bu arada Sovyetler, Gürcü'lerle ve Ermenilerle mütareke yapmışlar ve bir dostluğun temini için faaliyete geçmişlerdi.

İngiliz'lere gelince : Başlangıçta Gürcü ve Ermenilere dayanarak Bolşevik Rusya'nın Kafkasya'da yerleşmesine mâni olmaya çalışan İngiliz'ler, bu bölgede kâfi kuvvetleri olmadığından, başa çıkamıyacaklarını anlamış ve Kafkasya hâkimiyetini Bolşevik Rusya'ya bırakmak mecburiyetinde kalmıştı. Nitekim 29 Nisan 1920'de, Avam Kamarasında konuşan İngiliz Dışişleri Bakam Lloyd GEORGE şöyle diyordu.

(Zorunluk şuradadır ki, Ermenistana vermek istediğimiz geniş araziye Ermenileri yerleştirmek için kuvvetimiz yoktur. Askerî müşavirlerimiz bu işi başarabilmek için çok büyük ve teşkilâtlı bir kuvvete ihtiyaç gösteriyorlar. En büyük güçlük, masrafta değil, asker bulmaktadır. Biz boğazları, Filistin ve Irak'ı, Fransız'lar Kilikya'yı, İtalyan'lar Antalya ve dolaylarını korumakla yükümlüyüz. Hiç bir hükûmet yoktur ki, Ermenistan adına bir takım araziyi fetih ve zaptetmek istesin. Ermeni delegeleri kuvvetleri hakkında aşırı rakamlar gösterdiler. Delegelerimize göre, Ermeni kuvveti ancak kendi cumhuriyetini savunabilir. Lâkin askerî gelenekten yoksun Ermeni askerlerinin istedikleri geniş araziyi, askeri tecrübeye sahip bir düşmanın elinden zaptedebileceklerini ümit etmek boştur.)

Bu bölgedeki muharebelerin teferruatı üzerinde durmak bizim konumuzun dışındadır. Ermeniler bir taraftan Bolşevik Ruslarla bir taraftan da bölgedeki Türk kuvvetleri ile, bilhassa Türk ahali ile mütemadiyen savaş halinde idiler. Ermeni taarruzu 1920 yazı başlarında muhtelif bölgelerde gelişmeye başlamış, evvelâ Merdenek, sonra Bardız, onu takiben de Oltu Ermenilerin taarruzuna uğramıştı. Türk ahalinin uğradığı zulüm karşısında, bölgedeki kuvvetlerin ve komutanların sabırları tükeniyordu. Nitekim 9. Tümen Komutanı doğu cephesi Komutanlığına yazdığı bir yazıda :

(Dostluk kabul etmeyen Ermenilerin şimdiye kadar Oltu, şimdi de Bardız müfrezelerine yaptıkları tecavüz hareketleri karşısında, artık ordunun susması ve hareketsiz kalması ve

9. Kafkas Tümeni birliklerinin ve Türklerle meskûn yerlerin kısım kısım ezilmesine ve parçalanmasına meydan vermenin uygun olmayacağını ve yapılan tecavüzlere karşı haklı misillemenin gerektiğini) bildirmiş ve (bu durum karşısında ne yapılacağının acele emredilmesini) istemişti. Buna mukabil doğu cephesi komutanlığı, Büyük Millet Meclisinin kararına uyarak, (Ermenilere taarruz edilmemesini, ancak Ermeni taarruzuna mâruz kalındığı takdirde, bunlara mukabele edilmesini) kesin olarak emretmişti.

Durum cephede böyle devam ederken, bir taraftan da Ankara hükûmeti Moskova ile temasa geçiyor ve doğu cephesinde ahnacak karar için anlaşma yapmak ve durumu düzeltmek istiyordu. Bu arada bir Türk temsil heyeti de Moskova'ya gitmiş bulunuyordu.

Bir Ermeni delegasyonu da Türklerden evvel Moskova'ya gitmiş ve Bolşevik Ruslarla Ermeniler arasında bir andlaşma imzalanmıştı. Moskova'da Türk Hey'eti ile Sovyet Hükûmeti arasında yapılan müzakerelerde Muş ve Bitlis vilâyetlerinin Ermenilere bırakılması isteniyordu. Bu durumu kabul etmeyen (Büyük Millet Meclisi Hükümeti), doğu cephesi komutanlığına müracaat ederek cephe durumu hakkında kesin bilgi istedi.

Sovyet hükümetinin yukarıda açıklanan tutumu, Kızıl Ordu ile işbirliği yapılamaması ve Sovyet sefaret heyetinin Komünistlik propagandaları ile uğraşmaları gibi olaylar karşısında, Batı Cephesindeki Askerî ihtiyaçlar da düşünülerek, Genelkurmay Başkanlığı, Ermenistan meselesinin bir an önce ortadan kaldırılarak, doğu'daki kuvvetlerin serbest kalmasını sağhyabilmek amacı ile, artık doğu'da taarruza geçmek için uygun zamanın geldiğine karar vermişti.

Bu arada 13 Eylül 1920'de Oltu bölgesindeki Ermeniler, Türk kuvvetlerine taarruz ettiler. Bütün bu hâdiseler üzerine, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin 20 Eylül 1920 tarihinde aldığı karar gereğince, doğu cephesinde bütün hudut boyunca taarruza geçmek ve Ermeni meselesini halletmek kararı verildi.

Güney Cephesi:

Mondoros Mütarekesi hükümlerine göre işgâl edilen güney ve güneydoğu Anadolu bölgesi de kısa zamanda bir çok ihtirasların çarpıştığı bir yer haline gelmişti. Türk, Arap, Kürt, Çerkeş, Ermeni, Süryanî, Geldanî ve bir kısım da Avrupalı'nın bulunduğu bu bölgede, büyük bir çoğunluğa sahip olan Türklerin hak ve yetkileri ellerinden alındığından, diğer unsurların her biri ayrı isteklerde bulunmaya başlamışlardı. Öz Türk vatanı olan bu bölge, sanki silâhla zaptedilmiş bir hukuk düzenine bağlanmak isteniyordu.

Bu olaylar üzerine bir Amerikan soruşturma heyeti Adana'ya geldi. Hükûmet konağında çeşitli din, dil ve ırklara mensup halkın ileri gelenlerini toplayarak ADANA'nın idaresi hakkındaki fikirlerini sordu.

Bu soruşturmadan şu sonuç meydana çıkmıştı :

1 — Türk Hey'eti Adana'nın Türkiye'ye bırakılmasını istediler.

2 — Ortodoks ve Katolik Ermeniler Fransa himayesinde bir Ermenistan kurulmasını istediler.

3 — Araplar Kilikya'nın Fransa himayesinde Suriye'ye bağlanmasını ileri sürdülerse de, komisyon başkanı :

— Suriye'liler Fransa'yı istemiyor, o halde ne yapacaksınız? deyince,

— Kilikya'da Ermeni egemenliğine razı olmadıklarını belirttiler.

4 — Ortodoks Rumlar ve Lâtinler Fransa egemenliğini istediler.

5 — Lübnan'h Katolikler, Süryanî ve Gerdanîler Fransa'yı tercih ettiler.

Komisyon Kilikya ve Ermenis'tan üzerinde Amerika'lıların imtiyaz hakkının tanınmasını kararlaştırdı. Fakat Başkan WILSON ve Amerikan bankerlerinin rızasına rağmen, Amerikan Kongresi bu teklifi reddetti.

Görülüyordu ki, Türklerden başka diğer unsurlar, genel olarak Fransa himayesinde kalmayı istiyorlardı. Fakat bu unsurlar azınlık idi. Nüfusun yarısından fazlasını Türkler teşkil etmekteydi. Bir kısım Arap ve Çerkez gibi Türk idaresini isteyen Müslüman unsurlarla birlikte bu miktar daha da artıyor ve yüzde yetmişi buluyordu. Ermeniler ancak nüfusun % 20'sini teşkil etmekteydiler. Rumlar ve diğer unsurlar % 6 - 7 nisbetindeydi.

Şu hale göre bir plebisit yapılsaydı, Türk idaresini isteyenler üstün geleceklerdi. Bunlar, Amerikan Hey'etiyle yaptıkları konuşmalarda bu hususu tamamen belirtmişlerdi. Esasen bunlara hiç lüzum yoktu. Türk Milletinin elinden mütarekeden sonra zorla alınmış bir vatan parçasının geleceği hakkında karar vermeye hiç bir ferdin, hiç bir milletin hakkı yoktu.

Birinci Dünya Harbinde memlekette ve özellikle doğu bölgesinde ayaklanmak, silâhlarıyla ordudan kaçarak eşkiyalık yapmak, Türk halkına tecavüz etmek, Ruslarla birlikte Türk kuvvetleriyle muharebe etmek gibi düşmanca hareketlerden dolayı Osmanlı Hükûmeti tarafından harp bölgeleri dışına göç ettirilen Ermeniler bu defa bölgenin İngiliz'ler ve Fransız'lar tarafından işgâli üzerine silâhlanmış olarak onların yardım ve desteği üe eski yerlerine dönmeye başlamışlardı. Bunlar, fırsat buldukça Türk'lere karşı her türlü fenalığı yapmaktan çekinmediler. Bu sebeple Ermenilerin bulunduğu yerlerde silâhlı Ermeni çeteleri de kurulmuştu. Fransız'lar tarafından daha önce Mısır'da kurulmuş olan ve Şark Lejyonu ismi verilen Ermeni alayı da Fransız üniformasıyla Adana bölgesine getirilmişti. Ayrıca Urfa, Antep, Maraş, Haçin (Saimbeyli), Zeytun (Süleymanlı) Kozan, Osmaniye, Haruniye, Mersin ve Adana bölgelerinde yapılan muharebelere Fransız kıtalarıyla birlikte Ermeni kuvvetleri de katılıyordu. Ermeni kuvvetleri Fransız üniforması giymiş, Fransız Askerî teşkilâtına bağlanmıştı.

Bu Ermeni kuvvetlerinin sayıları ortalama olarak on binin üzerindeydi. Çoğunlukla Antep, Maraş, Haçin, Urfa, Zeytun, Kozan, Adana, Mersin, Osmaniye, Haruniye, Bahçe, İslâhiye bölgesinde bulunuyorlardı. Daha mütareke esnasında bölge İngilizler tarafından işgâl edilir edilmez, bölgedeki Ermeniler Türk halkına saldırmaya ve zulüm yapmaya başlamışlardı.

İngiliz'ler ilk işgâl ettikleri Kilis'te derhâl Ermenileri silâhlandırmakla işe başlamışlardı. Bunu Antep'in işgâli takip etmiş, orada da şehirde bulunan Ermeni azınlıkları büyük şımarıklıklar göstermiş, Türklere hakaret etmeye başlamışlardı. Bundan sonra Maraşı işgâl etmeye giden İngiliz kuvvetlerinin yanında Maraş'lı ve Zeytun'lu Ermeniler bulunuyor ve çok taşkınhk yapıyorlardı. Maraş'h Ermeniler, İngiliz birliklerini önlerinde bando olduğu halde çiçeklerle karşıladılar. İngiliz'lerin işgâlinden sonra, evvelce başka yerlere göç etmiş olan Ermeniler de bu bölgeye geri döndüler.

Ermenilerin bu taşkın hareketleri Türk'ler üzerinde büyük reaksiyon yapıyor ve bazı hareketlere sebeb oluyordu. Bunu düşünen İngiliz'ler kısa zamanda tedbir almak cihetine gittiler. Bunu takiben Birecik ve Urfa işgâl edildi. Tabiî yine İngiliz askerleriyle beraber Ermeni askerleri de vardı.

Bir taraftan da Fransızlar İskenderun'a asker çıkarmak suretiyle bölgeyi işgâle başlamışlardı. Hemen Fransız birliklerinin arkasmdan Ermeni askerleri işgâl edilen yerlere giriyorlardı. Ermeni askerlerinin Dörtyol civarında köylülere yaptığı işkence ve zulüm, kısa zamanda bölgede yayılmış, çok üzgün olan halk kendi durumlarından endişeye düşmüşlerdi.

29 Ekim 1920'de Fransız'lar, içinde Ermenilerin de bulunduğu bir taburla Kilis'i işgâl ettiler. Fransızların gelişi Ermeni'ler için ne kadar sevinç yaratmış ise, Türk'ler için de o kadar acı oldu. Fransız'lara dayanan Ermeniler, şeref ve namuslara da sataşmaya millî ve dinî inançlara tecavüze, kadınların çarşaflarım yırtmaya, yüzlerini açmaya teşebbüs ettiler.

Halk arasmdaki kaynaşmayı, jandarmalar durdurmaya uğraşmasalardı, Kilis'te bir katliâm olacaktı. Fransız'lar da işgâl kuvvetlerine karşı her hangi bir harekete girişilmemesi hakkında tehdid edici bildiriler yayınladılar. Bu hâl işgâl kuvvetleri nezdinde protesto edildi. Ermeni'ler Fransız'lara istediklerini kolaylıkla yaptırmakta güçlük çekmiyorlardı.

20 Ekim 1919 günü Maraş İngiliz'ler tarafmdan Fransız'lara teslim edildi. Tabiî bunlar arasında da Fransız şark lejyonuna mensup bir Ermeni birliği bulunuyordu. Ermeniler Fransız'ları İngiliz'lerden daha fazla bir gösterişle karşıladılar. Bu suretle kendilerine sözde bağımsızlık getirdiklerini sandıkları Fransız'lara karşı minnettarlık hislerini göstermek istiyorlardı. Kısa zamanda bölgede yapılan zulüm, bilhassa Türk

kadınlarına karşı Ermeni askerlerinin yapmış olduğu çirkin hareketler yerli halkın kaynaşmasına sebeb oluyor, mukavemet arzusunu kamçılıyordu.

Bu gün Maraş'ta bir abidesi bulunan (**Sütçü İmam**) isimli ihtiyar, kadınlara taarruz eden ve erkekleri yaralıyan bir kaç azgın Ermeniyi tabancasıyla vurup kaçan ve güney cephesinde ilk mücadele bayrağını açan Türk'tür. Bunu diğer hadiseler takip etti.

Bunun üzerine Fransız'lar Maraş Ermeni'lerine silâh dağıtmaya başladılar. Bunu gören Türk'leri (hükûmete haber verir) korkusuyla öldürdüler. Dağıtılan silâhlar İngiliz'ler tarafından mühürlenmiş olan Türk silâh deposundan ve cephaneliğinden alınmıştı. Ermeni askerlerden bezginlik getirmiş olan Maraş'lıların Şikâyeti üzerine Fransız'lar Ermeni'leri geriye çekip yerine Müslüman asker getireceklerini bildirmişlerdi. Gerçekten bir süre sonra Adana'dan Cezayirli bir süvari kuvveti gelmişse de, Ermeni askerleri geriye alınmamış, bunlar yalnız kışladan dışarı bırakılmamakla yetinilmişti.

Bölgedeki Türk bayraklarının Fransız'lar tarafmdan indirilmesi ve bunları bir takım Ermeni'lerin izlemesi, yerli halkın büsbütün heyecana gelmesine sebeb oluyordu. Bunu Urfa'nın Fransız'lara teslimi takip etti. Fransız üniforması giymiş Ermeni'ler de yine Fransız kuvvetleriyle beraberdi. Arkasından Antep de Fransız'lara devredildi.

Fakat bu esnada Türk halkı ve liderleri arasında bir kurtuluş savaşının başlaması şuuru uyanmış Sivas Kongresinde **Millî Ordu** teşkili için karar alınmıştı. Bütün bu işgâl bölgesinde, işgâl kuvvetleri içinde bulunan Ermeni askerlerinin yerli Türk ahaliye yapmış olduğu zulüm ve hakaret, bölge halkının müstevliye karşı mukavemet arzusunun, sür'atle teşkilâtlanmasını sağlıyan faktörlerin başmda geliyordu.

Sivas'taki (Hey'eti Temsiliye) bir takım genç subayları bu bölgedeki halkı teşkilâtlandırmak üzere görevlendirdi. Bölge **Doğu** ve **Batı** diye ikiye ayrılarak, iki ayrı teşkilât yapıldı. Ayrıca Toros'lar bölgesinde kurulan bir teşkilâtla bölgenin savunulması tedbirleri alınmıştı.

İşgâl kuvvetlerine dayanarak bütün bölgede gittikce küstahlaşan ve yerli ahaliye tecavüze yeltenen yerli Ermeni'lerin

hareketleri kısa zamanda kurulan teşkilât sayesinde önlenmiş ve Türk ahali bu yerli teşkilâtı desteklemek hususunda birleşmişlerdi. **Kuvvayi Millîye Teşkilâtı** hemen hemen bütün şehir ve kasabalarda sür'atle kuruluyor, her gün biraz daha kuvvet kazanıyordu. Bu sayede işgâl kuvvetleri sayıca, silâhça, vasıtaca üstün olmalarına rağmen, bu bölgeye hâkim olamıyacaklarını kısa zamanda anlamışlardı.

Hemen hemen her bölgede, her gün yapılan mücadeleler bölgenin kolay kolay düşmana teslim olmayacağı intibaını kuvvetlendiriyordu.

Bu mücadelelerin hepsini teker teker saymaya lüzum görmüyorum. Sadece Zeytun'dan bahsedeceğim. Hani şu Ermeni isyanları bahsinde belirttiğimiz, tâ XVI. yüzyıldan beri, sık sık isyanlara sebeb olan Zeytun, bu defa kaçan Ermeni'lerden geri dönenlerin toplandığı bir bölge olmuştu.

Ermeni'ler tıpkı evvelce yaptıkları gibi, âdeta bu dağ başı kasabasmda bağımsız bir hükûmet kurmak istiyorlardı.

Bölgeye gelen Türk kuvvetleri (teslim olmalarını, süâhlarını bırakmalarını) istemişlerse de, Fransız'lardan cesaret alan Ermeni'ler birer birer ayaklanmış, yine eskisi gibi asâyişi bozmaya başlamışlardı. Bölgedeki Türk köyleri kendilerini korumak için civar kasabalara gitmiş ve silâh temin etmek suretiyle yapılacak her hangi bir tecavüze karşı hazırlanmışlardı. Zeytun hadiselerini, etraftaki diğer Ermeni köylerindeki tecavüzler, Urfa ve civarındaki çarpışmalar takip etti. Ayrıca Nur dağları bölgesinde, Hamam Köyünde, Meydamekbezde, çarpışmalar olmuş, Fırat doğusu bölgesindeki Fransız'lar bu bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardı.

Harpten sonra, kılıçlarının hakkıyla, kahramanlıklarının hakkıyla, şehirlerine (Gazi) unvanını kazandıran ve Fransız askerî edebiyatına (TÜRK VERDUN'u) diye geçirten Antep'liler, ilk günden itibaren işgâl kuvvetlerine ANTEP'i âdeta cehennem yapmışlardı. İlk mücadeleyi açan şehit Teğmen Şahin, bu gün dahi Antep'te her zaman anılan, unutulmayan bir kahramandır.

Bu saydığımız şehir ve kasabalardan başka Toros geçitleri bölgesinde de bir takım çarpışmalar olmuş ve bilhassa yerli Ermeni'lerin eski komşularına, dostlarına yapmış oldukları hakaret ve zulüm, yerli halkın büsbütün galeyana gelmesine sebeb olmuş, onların mukavemet arzularını kırbaçlamıştı.

Fransız'lar Suriye ve Adana bölgesini işgâl ettikten sonra Adana bölgesinde Türk kuvvetleri tarafından çok güç durumlara düşürüldüler. Maraş'ta ve Urfa'da yenilgiye uğratılan Fransız'lar buralardan çekilmek zorunda kaldılar. Antep'te çok ciddî direnmeler karşısmda güç durumlara düştüler. Toros'lar ve Adana ovasında Kuvvayı Millîye'nin baskıları, Fransız'lara ağır kayıplar verdirmiş ve Pozantı'da kuşatılan Fransız taburu çekilmek zorunda kalınca, yolda baskına uğramış ve esir edilmişti.

Suriye bölgesinde halk arasında hoşnutsuzluklar zaman zaman çıkan kargaşalıklar Fransızları burada da zor duruma düşürmüştü.

Esasen Birinci Dünya Harbinin en ağır yükünü taşımış ve harpten usanmış olan Fransız milleti, harp taraftarı olmayan bir tutum takınmıştı.

Fransız'larla İngiliz'ler arasında anlaşmazlıklar baş göstermiş olduğundan İngiliz'leri Fransız çıkarlarına daha elverişli bir durum almaya zorlamak amacıyla henüz kurulmuş Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile temas ve görüşme lüzumunu duymuşlardı.

Bu sebeble Fransız'lar Mayıs 1920 başlarında Türk Millî Hükümeti ile görüşme ve anlaşma yollarını aradılar. Önce ANKARA'ya İstanbul'dan bir binbaşı ile bir sivil memur geldi. Bunlara eski Van Milletvekili Haydar Bey katılmıştı. Bu görüşmelerde esaslı bir sonuç elde edilemedi. Mayıs sonlarına doğru General GURO (GOURAUD) adına hareket eden M. Roberdöke (ROBERTDECAIX) başkanlığındaki Fransız heyeti Ankara'ya geldi ve yirmi günlük bir mütareke yapıldı.

Mütareke süresince savaş hazırlıklarına devam edildi. Türk'ler bu hazırlıklarla uğraşırken, Suriye'nin kıyı kısımları ile Adana bölgesi ve güney Anadolu'yu işgâl eden Fransız'lar henüz Suriye'nin işgalini tamamlayamamışlardı. Şam'da FAYSAL'ın idaresi altında bağımsız bir (Suriye Krallığı) vardı. Halep, Hama, Humus gibi şehirler bu hükûmetin idaresi altında bulunuyordu.

Mütarekenin imzası üzerine Antep'teki Fransız kuvvetleri yine eski mevcuduna indirilerek bazı birlikler geriye alındı. Urfa'nın düşmesiyle Akçakale'den Cerablus'a kadar olan istas-

yonlardaki garnizonların kaldırılması faydalı görüldüğünden buralardaki kuvvetler de Katma'da toplandı. Bu kuvvetlerin Kuzey'den, Beyrud'daki Üçücü Fransız Tümeniyle de Beyrud'dan harekete geçen Fransız'lar 20 Temmuz 1920'de Halep ve Şam'ı daha sonra da diğer Suriye Şehirlerini muharebesiz işgâl ederek Suriye'nin istilâsını tamamladılar.

Emir Faysal'da Filistin yoluyla Avrupa'ya kaçtı. Suriye'nin tamamen işgâli üzerine Fransız'ların kaşısmda direnen yalnız ANTEP ve ADANA kalıyordu. Ellerindeki kuvvetleri buralara göndererek yeniden ve daha önemli muharebelere girişecekleri tabiî idi. Fransız'lar bu mütarekeyi, iki devlet arasında yapılmayıp, bölge Kuvvayı Millîye komutanlarıyla, Fransız komutanları arasmda yapılmış bir anlaşma olarak kabul etmek istemişlerdi. Mütareke sırasında 8 Haziran'da Karadeniz Ereğli'sini işgâl etmeleri bunu göstermişti.

Bu mütareke devresinde Fransız'ların Adana bölgesinde güttükleri **amaçlar :**

İstanbul Hükümetine atandırdıkları vali ve memurlarla halkı zorlayıp millî harekâtı durdurmaya çalışmak; halkı özellikle Ermeni'lerle baskı altında tutmak ve işkence yapılmasına izin vermek; işgâl edilen yerler halkından Fransız idaresini istediklerine dair oy almak; esir aldıkları Türk'leri padişah veya Halife'ye asî kabul ederek bir çoklarını idam etmekdi.

Bu son olaylara meydan bırakmamak için elimizdeki Fransız esirlerine karşılıklı aynı işlem yapılacağı kendilerine bildirildi. Bu karar Fransız'lar üzerinde beklenen etkiyi yapmış, bu olumsuz hareketler engellenmişti. Buna rağmen bu mütareke süresince bütün işgâl bölgesinde birçok hâdiseler olmuş, bilhassa Ermeni'lerin yerli halka yaptıkları zulüm karşısında galeyana gelen halk da bunlara mukabele etmekten geri kalmamıştı.

Bu esnada Millî kuvvetler de teşkilâtlarını tamamlıyor, gittikce kuvvetleniyorlardı. Nitekim bu esnada (26 Haziran 1920) Adana cephesi komutanlığı kurulmuş ve Fırat batısından Toros'lara kadar olan bölgeye **Adana Cephesi** komutanlığı ismi verilerek, komutanlığına Kurmay Albay Selâhattin ADİL getirilmişti. Bu kuvvetlerin doğusunda Nihat Paşa komutasındaki **Elcezire** cephesi vardı.

Eylül 1920'de Maraş bölgesinde yeni kuvvetler teşekkül etmiş, Kurmay Yarbay Mehmet HAYRİ komutasmdaki 9. Tümen Maraş bölgesinde kurulmuştu.

Ayrıca bütün sahil bölgesinde ve bölgedeki stratejik yerlerde küçük Türk birlikleri teşkil edilmişti. Zaman zaman Fransız'ların yapmış oldukları tecavüz ve taarruzlara ânında mukabele edebilecek bir hale gelebilmiştik. Mersin, Tarsus, Adana, Misis, bölgelerinde yapılan taarruzlar ve verilen savaşlar Fransız'ların bölgede büyük zayiat vermelerine sebeb oluyordu.

Mütarekeye rağmen gerek Fransız, gerek Ermeni'lerin saldırılara devam etmesi karşısında halkın ve kıt'aların galeyanı son haddine gelmişti.

20 günlük mütareke sırasında yeni tertip, tensik ve Konuş değişiklikleri yapılmış ve daha müessir bir duruma da gelinmişti.

TÜRK İSTİKLÂL HARBİNDE
TÜRK - ERMENİ İLİŞKİLERİ

Doğu cephesi :

28 Eylül 1920 sabahı bütün cephe boyunca başlayan ve sür'atle ilerleyen Türk taarruzları karşısında Ermeniler yine eski taktiklerine başvurmuş ve bütün dünya'ya, Türklerin Ermenileri yeniden imha etmek üzere harekete geçmiş olduklarını yayarak feryada başlamışlardı.

Tarruz bir defa başlamıştı. Sür'atle gelişiyordu. Harekâta durmadan devam edilmesi hakkındaki Doğu Cephesi komutanlığı teklifini, Türkiye Büyük Millet Meclisi kabul etmişti.

KARS kalesi, gerek tabiî yapılışı, gerekse Ruslar tarafından yapılan çok kuvvetli tahkimatı yüzünden kolay kolay zaptedilebilecek bir yer değildi. Bölgede oldukça kuvvetli Ermeni birlikleri de vardı.

Ermenilerin hem müstahkem mevkide yerleşmiş, hem de sayı ve silâh üstünlüğüne sahip olmalarına rağmen, sevk ve idare üstünlüğü ile beraber, birliklerinin eğitim, disiplin ve moral gücüne ve üstünlüğüne güvenen Doğu Cephesi komutanlığı, Kars kalesini stratejik bir manevra ile düşürmek üzere ters cepheli bir taarruz yaptı.

Bu plân muvaffak olmuş, Ermeni kuvvetleri imhadan kurtulabilmek için, müessir bir savunma cesareti gösterememiş; Kars müstahkem mevkiini tahliye ederek Gümrü istikametinde çekilmişlerdi.

Türk orduları Kar'sa girdikleri zaman, orada bulunan Ermeni yetim çocuklarına bakmakla görevli Amerikan teşkilâtının başı olan Edward FOKS, İstanbul'daki Amerikan temsilcisi Amiral BRISTOL'a 31 Ekim 1920'de şu telgrafı çekmişti.

(Kars'ta ki bütün Amerika'lılar iyidir. Türk ordusu bizden ilgi ve himayesini esirgememektedir. Teşkilâtı eskisi gibi geliştirmemize müsade edilmiştir. Türk askerleri disiplinlidir. Katliâm olmamıştır.)

Kars ve bölgesini geri alan Türk ordusunun oradaki bütün Ermenileri öldürdüğü hakkında dünya kamu oyu'nu aldatanlara bu telgraftan daha güzel bir cevap olabilir mi?

Genelkurmay Başkanlığı, 31 Ekim 1920'de Doğu Cephesi komutanlığına verdiği bir direktifle

(Kazanılan zaferden faydalanılarak kesin sonuç alınması için Ermenileri silâhtan tecrit ve mümkünse barışa mecbur edinceye kadar harekâta aralıksız devam edilmesini) emretti.

Genel durum bakımından doğu ordusunun önemli kısımlarının bir an önce serbest kalması gerekli idi. Özellikle Ermenilerden alınacak silâh ve cephaneye batı cephesinde çok ihtiyaç vardı.

Alınan karar gereğince, 3 Kasım 1920 günü Gümrü istikametinde taarruza devam edildi.

Bu esnada sağ kanat grubunun Iğdır'a taarruzu, Iğdır bölgesindeki Ermeni kuvvetlerinin mukavemeti yüzünden ilk başta gelişememiş ve Iğdır elde edilememişti. Fakat Türk kuvvetlerinin ERİVAN istikametindeki kuşatma harekâtı karşısında daha fazla mukavemet imkânı bulamayan Ermeni kuvvetleri yavaş yavaş çekilmiş ve asıl kuvvetleri ile Dehne - Sederek hattına yerleşmişlerdi. Bu sırada Türkiye ile Ermenistan arasında mütareke yapıldığı haber alındı.

Bu mütareke teklifi Türk taarruzları karşısında hiç bir şey yapmak imkânı kalmadığını gören Ermeni hükûmetinin kuvvetlerini imhadan kurtarmak için baş vurduğu son çare idi. Doğu Cephesi komutanlığı bu teklif karşısında bazı şartlar ileri sürerek, bu şartlar kabul edildiği takdirde harekâtın durdurulacağını, aksi takdirde taarruza devam edileceğini ve bundan doğacak maddî manevî sorumluluğun Ermeni Ordusu komutanlığına ait olacağını bildirdi.

Ermeniler ileri sürülen bütün şartları kabul ederek Harekâtın durdurulmasını sağladılar. Buna rağmen kısa bir süre sonra, ileri sürülen şartlardan birisini teşkil eden, silâhlarının verilmesini istemediklerinden yine bütün dünyaya telgrafla

(Türkler 7 Kasım 1920'de imza edilen mütarekenin aksine olarak, çok sayıda teçhizat, makinalı tüfek, top, lokomatif ve vagon istediler. Ermeni milleti ve hükûmeti bu teklifi kabul etmeyerek sonuna kadar harbe devama karar verdi) feryadını yaydılar.

Harekât yeniden başlamış, fakat çok kısa bir zaman içinde Ermeniler artık hiç bir şey yapmak imkânı kalmadığını görünce, bütün mütareke şartlarını kabul ederek, Gümrü'de barış andlaşmasının görüşülmesini teklif etmişlerdi.

Gümrü barış andlaşması 3 Aralık 1920'de imzalandı.

Bu andlaşmada tesbit edilen sınır hattı, sonradan 16 Mart 1921'de Moskova ve Kars andlaşmaları ile kabul edilen şimdiki Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya arasındaki sınırdır. Bu sınıra göre Mısaka Milli'nin Türk topraklarına katılmasını lüzumlu gördüğü Kars Sancağı artık ana vatana kavuştuğu gibi, Rus - İran harbi ile 1828'de İran'dan Rusya'ya geçen ve iki yıldan beri Ermeni işgâli altında bulunan Iğdır ve Tuzluca ilçeleri de Kars ilinin iki ilçesi olarak Türk ülkesine eklenmişti.

Andlaşmamn 18. maddesi gereğince, barış andlaşması iki hükûmet arasında onaylanacak ve benzerleri Ankara'da alınıp verilecekti. Fakat imzadan bir gün sonra, ERİVAN SOVYET ERMENİ HÜKÛMETİ kurularak Taşnak idaresi çökmüş ve Ermenistan kızıl Ordunun işgâli altına girmiş olduğundan Gümrü andlaşması da onaylanamamıştı.

Bunun yerine, önce Moskova'da Sovyet Rusya ile yapılan Moskova Andlaşması, daha sonra Kars'da Türkiye ile Rusya Ermenistanı arasında kabul edilen Kars andlaşması (13 Ekim 1921) yürürlüğe girdi.

Kars'daki Türk ordusuna mağlûp ve esir olan Ermeni General ve yüksek rütbeli subayları ise bir sene esaretten sonra memleketlerine giderlerken Kâzım KARABEKİR Paşa'ya aşağıdaki mektubu göndermişlerdi

(En büyük komutan,

Bugün Ermeni esir subay ve erleri için mesut bir bayramdır.

Bugün 12 ay süren esaretten sonra biz artık ailemize ve vatanımıza kavuşuyoruz. Bizim en büyük komutanımız olduğunuz için zatı âlinize ve emrinizdeki subaylara, bütün Ermeni subay ve erleri adına Türkiye'de bize gösterilen iyi muameleden dolayı, bütün kalp ve ruhumuzla teşekkürlerimizi arz ediyoruz.

Biz buradan hareket ederken güzel hatıraları da beraber götürmekteyiz. Biz emin bulunuyoruz ki bundan sonra Ermeni askeri size karşı silâh çekmiyecektir. Tarafınızdan bize bildi-

rildiği gibi, 1 Kasım 1921'de bu husus Kars'ta her iki tarafın devlet büyükleri arasında kararlaştırılmıştır. Biz de bundan eminiz.

İki memleket arasında, Türklerle Ermeniler birbirlerine karşılıklı yardım edecek ve beraberce birbirlerini savunacaklardır.)

İki General, dört Albay ve müteaddit subay tarafından imzalanmış olan bu mektup, başta General Antranik ve çete reisleri olan Osmanlı mebusları Karakin PASTIRMACIYAN ve Vahan PAPAZYAN olmak üzere, Ermeni milletini felâkete sürükleyen bütün dinî liderlere ve maceraperest komitecilere, Türk dostu Ermeni milletinin çok geç kalmış bir cevabı ve protestosu mahiyetindedir.

Eğer anlıyabilir ve ihtiraslarının zebunu olmazlar ise....

Bundan sonra Kafkas cephesinde harekât durmadı. Fakat Türklerle Ermeniler arasında savaş bitmiş ve mücadele sona ermişti. Kafkaslar'da bundan sonra devam eden harekâtın Türk - Ermeni ilişkileriyle münâsebeti olmadığından bu husus hakkında ayrıca bilgi vermeyecek ve bu süre zarfmda güney cephesindeki Türk Ermeni harekâtı hakkında da kısaca bilgi vererek tarihte Türk - Ermeni ilişkilerinin son kısmım da belirtmiş olacağız.

Güney Cephesi :

Fransız'ların isteği ile kabul edilen 20 günlük mütareke esnasında cereyan eden hadiseleri yukarıda görmüştük.

Bu esnada güney cephesinde gerekli tensikat'ta yapılmış ve birliklerimiz bölgede halkı ve birlikleri tahrik eden Fransız ve Ermenilerle başa çıkacak hale gelmişlerdi.

Bütün bölgede, bilhassa Haçin, Şar, Zeytun, Urumlu bölgelerindeki silâhlandırılmış ve teşkilâtlandırılmış Ermeni kuvvetleri her gün bir takım hâdiselere sebeb oluyorlardı. Fransız'ların kötü idaresinden bıkan Türk halkı dağlara ve Kayseri sancağına sığınmaya mecbur olmuşlardı.

Mütareke hükümlerine göre bölgedeki bazı kasaba ve şehirler Haziran 1920'de boşaltılmıştı.

Bilhassa HAÇİN bölgesi Ermenilerin evvelce en kesif oldukları bölge idi. Bu bölgeye yeniden gelen 1500 kadar silâhlı Ermeni'nin bölgede yaptığı zulüm Türk ahalinin tahammülünü son dereceye getirmişti. Bu yüzden 6 Nisan 1920'de bölgeden toplanabilen kuvvetlerle buraya taarruz edilmişti. Haçin'deki sağlam evleri tahkim eden Ermeniler'in savunması yüzünden bu karşılıklı mücadele aylarca devam etti. Nihayet Haçin kazası 15 Ekim 1920 gecesi Türk'ler tarafından işgâl edildi. Meydana gelen yangınlar dolayısı ile ilçenin tamamı yanmış ve harabolmuştu. Haçin'in kurtuluşunda buraya kaymakam olarak atanan ve Kadirli - Ceyhan grubu komutam olarak 15 Kasım 1920'de Mamuriye'ye yapılan baskında şehit düşen yedek Üsteğmen Saim Bey'in adına izafeten Haçin ismi bundan sonra Saimbeyli olarak kalmıştır.

Mütarekeden sonra Antep bölgesinde de mücadele ve çarpışmalar durmadan devam etmiştir. Bu mücadele o kadar şedid bir hale gelmiştir ki, Fransız'ların Suriye ve Adana bölgesindeki durumları gittikce zorlaşmış, Antep harekâtını biran önce sonuçlandırmak gayesiyle, General GUBO (GOUBEAU) nın kumanda ettiği 4. Tümen Adana bölgesine getirilmişti. Bu tümen bir kısım kuvvetini Tarsus - Pozantı - Osmaniye bölge-

lerine ayırdıktan sonra büyük kısmıyla Antep'e gelmişti. Aylarca devam eden kahramanca çarpışmalardan sonra imkânsızlık karşısında bir kısım savaşanlar Antep'i terk etmek zorunda kalmış ve 8 Şubat 1921 günü Antep Fransız'lara teslim olmuştu.

Birinci Dünya Harbinden önce seksen bin nüfusu bulunan Antep şehri İstiklâl Savaşında tamamen tahrip edilmiş ve nüfusu yirmi bine inmişti. Fakat halkının kahramanlığı kadar çalışkanlığı ve toprağının verimliliği yüzünden bu gün Antep'in nüfusu yeniden yüzelli bine yaklaşmış bulunmaktadır.

Bütün bu mücadeleler sırasında hemen her bölgede Ermeni'lerin harekâtı devam ediyordu. Buna yine Zeytun'u misâl olarak göstermek isterim. Bütün tarihî boyunca olduğu gibi, Zeytun Ermeni'leri Fransız işgâli sırasında da bölgede daimî bir problem olarak kalmış ve millî kuvvetleri işgâl etmişti. Fakat nihayet bu duruma bir son vermek kararıyla yapılan harekât neticesinde 27 Haziran 1921'de Zeytun da Ermeni'lerden kurtarıldı.

Haksız olarak işgâl edilen Türk toprakları üzerinde tam bir başarı kazanılamıyacağı, işgâl devam etse de Türk halkının sürekli olarak savaşacağı ve düşman kesileceği Fransız'lar tarafından anlaşılmış bulunuyordu. Üç yıllık denemeler göstermişti ki, Adana bölgesinin elde bulundurulması Fransız'lar için faydadan çok zarar verecek durumda idi. Fransa halkı ve parlâmentosu da bu kanaati gittikce benimsiyordu.

1914'ten beri süre gelen harp Fransız milletini özlediği huzura kavuşturmağa engeldi. Adana bölgesindeki harekât Fransız hazinesine çok pahalıya mal oluyor, devamlı olarak bütçeden önemli bir tahsisat ayrılmasını gerektiriyordu. Bu sebeble parlâmentoda fikir ayrılıkları baş göstermeye başlamıştı. Adana bölgesindeki ordunun masraflarımn azaltılması veya ordunun geriye çekilmesi konusunda parlâmentoda uzun tartışmalar yapılmaya başlanmıştı.

Türk ordusu da Batı Cephesinde müstevli Yunan ordularına karşı katî harekâta geçmek için diğer cephelerden kuvvet tasarruf etmek lüzumunu hissettiğinden, iki taraf da bu bölgede bir anlaşmanın yapılmasını arzu ediyorlardı. Fransız'lar genel olarak Suriye hariç olmak üzere Anadolu topraklarının boşaltılması düşüncesindeydiler. Bu yüzden eski milletvekillerinden Franklin BUYYON'nun bu işi halletmesi kendisinden rica edildi. Türk dostu olarak tanınmış, Paris'teki bütün Türk

büyükleriyle temas ederek onların sevgisini kazanmış olan bu zat'a, bu işi başarıyla sonuçlandırdığı takdirde Türkiye'deki Fransız Büyükelçiliği vadedilmişti. Franklin BUYYON bu görevi kabul ettikten sonra, Ankara'ya gelerek Büyük Millet Meclisi Başkam MUSTAFA KEMÂL Paşa ve arkadaşları ile görüştü. İki hafta kadar süren toplantılarda uzun süren görüşmelerden sonra, iki tarafın da anlaşma hususundaki arzuları yüzünden, istenilen neticeye ulaşıldı ve imza keyfiyeti Sakarya Meydan Muharebesinden sonra gerçekleşti.

Bu andlaşma gereğince güney'de Fransız işgâli altında bulunan Türk toprakları Misâkı Millî hudutları içinde tamamen kurtarılmış, bu cephedeki kuvvetlerden ve kaynaklardan batı cephesinde yararlanmak mümkün olmuştu.

Bu andlaşmamn imzalanması ile itilâf devletleri siyasî cephesinde bir gedik açılmış, yeni Türk devletinin siyasî varlığı tanınmış, Türk Millî Dâvasının haklı olduğu, müttefikler manzumesinde en nüfuzlu bir yer tutan Fransa tarafından kabul edilmiş oluyordu.

Bu andlaşmadan kısa bir süre sonra, güney'deki Fransız işgâl bölgesi tahliye edildi. Fransızlar ayrılmadan evvel Fransız işgâli zamanında bölge ahalisine büyük fenalıkları dokunmuş olan Ermeniler kaçmaya başlamış, Fransızlardan evvel onlar memleketi terketmişlerdi. Sadece Adana bölgesinden 30.000 Ermeni, Rum ve diğer Hristiyanın Türkiye dışına kaçtığı tesbit edilmişti.

İşte (bizi kovdular) diye Dünya'da propaganda yapan, Lozan Barış Konferansında İngiliz Başbakanının bir koz olarak kullanmak istediği, güneyli Ermenilerin Türkiye'yi terk etmelerinin, hattâ Fransız kuvvetleri bölgeden ayrılmadan evvel kaçmalarının sebebi, Fransız işgâl kuvvetlerine dayanarak eski komşuları, eski dostları olan yerli ahaliye yaptıkları kötülüğün karşılığında onların da kendilerine mukabele etmesinden korkmaları idi. Harekâtın teferruatı bizi ilgilendirmediği için güney cephesindeki Türk - Ermeni ilişkilerinin de bu suretle son bulmuş olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

1914 - 21 arasında ölen Ermenilerin miktarı hakkında sonuç kısmında bilgi veriyoruz. Son kısa izahatımız da göstermektedir ki, bu ölenlerin çoğu, kendilerinin başladığı isyan ve savaşlar sırasında, silâhlı çarpışmalarda can vermişlerdir.

SEVR BARIŞ ANDLAŞMASI

10 Ağustos 1920'de SEVR Barış Andlaşması Osmanlı hükûmeti tarafından kabul edilmişti.

Bu andlaşma, Osmanlı imparatorluğunun âdeta tasfiyesi mahiyetinde idi.

Koca İmparatorluk bölünmüş, dağıtılmış ve imparatorluğun asıl unsuru olan ve o toprakları asırlarca evvel kılıçlarının ve âdil idarelerinin hakkı olarak fethetmiş olan Türklere hemen hemen hiç bir hak tanınmamıştı.

Barış andlaşmalarının tetkiki kitabımızın konusu dışındadır.

Fakat, Sevr andlaşmasının Türk - Ermeni ilişkileri yönünden de tetkike değer yerleri vardır.

Haritaya bakınca (1) Wilson prensiplerine göre kurulacak olan ERMENİSTAN'a Türkiye'den verilecek topraklar görülüyor.

Bu andlaşmaya göre, tarihinde hiç bir gün sahip olmadığı Karadeniz sahilleri ve nüfusunun ancak % 4,5 kadarı Ermeni olan Trabzon bile Ermenistan'a verilmişti.

Bu kararın savunulacak tarafı var mıdır?

En iyimser Ermenilere göre, o tarihlerde Türkiye'de 2,5 milyon Ermeni vardır. (Ermeni Patriğinin yazdığı raporda 4 milyon Ermeniden bahsetmesi gülünçtür. Hiç bir eser bu rakamı almamıştır). Tarafsız bir çok yabancıların ve Ermenilerin eserlerinde ise, bu miktar ortalama 1.200.000 - 1.500.000 civarındadır. (2)

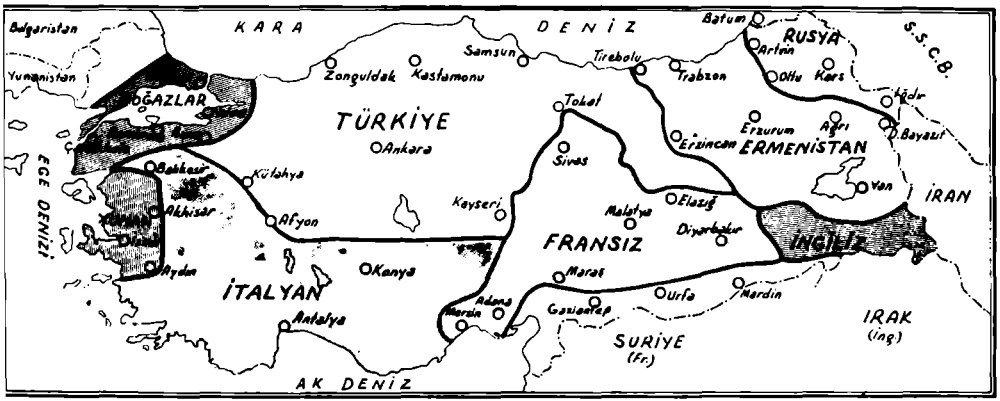
Bu Ermeniler de, çoğu Anadolu'da olmak üzere, bütün Osmanlı ülkesine dağılmışlardı. Ama biz Ermeni iddiasının doğruluğunu kabul ederek, bir an için Türkiye'de 2,5 milyon Ermeni olduğunu kabul edelim. Tabiî, Sevr andlaşmasına göre

---

(1) Sahife : 252

(2) Sahife : 257

SEVR BARIŞ ANTLAŞMASINA GÖRE TÜRKİYENİN MUHTELİF NÜFUZ BÖLGELERİNE TAKSİMİ

(Ermenistan) diye ayrılan bölgedeki Ermenilerin sayısı her halde bütün Türkiye'deki Ermenilerin üçte birinden fazla olamazdı. Yani Ermeni iddialarına göre dahi bu bölgedeki Ermeniler 1 milyondan fazla olamazlardı.

Ya bu bölgede yaşıyan Türklerin sayısı?...

Eski istatistiklerin mukayeseli bir şekilde incelenmesi ve bu günkü nüfusun o zamanki nüfusla mukayesesine göre, bu miktar hiç bir suretle 4 - 5 milyondan daha az olamazdı. Yani Ermeniler, en çok % 20 - 25 kadar olabilirlerdi.

Esasen yabancı eserlerde verilen bilgiler de bu neticeyi doğrular.

COlNET'e göre Ermeni nüfusunun Türklere nisbeti Erzurum'da %'23, Bitliste % 33, Van'da % 18, Trabzon'da % 4,5'dur. Bu, bütün nüfusun ancak % 8.7'sidir. Bahis konusu 9 il'de Ermeni kesafeti % 15'dir. Fransız Sarı Kitabı ise bu miktarı % 13 olarak kabul etmiştir.

Bu durum ve rakamlar karşısmda, Sevr andlaşmasının elbette ki hiç bir tarafı ile tutar yeri ve Türkler için kabul edilebilecek tarafı yoktu.

Hele bu bölgede kendilerinin en az dört beş misli Türk'ü Ermenilerin idaresine bırakmak, bilmem Wilson prensipleri ile ne derece izah edilebilirdi?

Kitabımızın konusu dışındadır ama, yazmadan geçemiyeceğim. Nasıl ki, Amerika ve müttefikler, Versay barış sistemi ile, daha Birinci Dünya Harbinin sonunda, 20 sene sonraki İkinci Dünya Harbinin tohumunu atmışlarsa, Sevr andlaşması üe de, Türkleri harbin hemen sonunda süâha sarılmağa mecbur bırakmışlardı.

Birinci Dünya Harbi galipleri, mağlûplar ile daha insaflı ve âdil bir barış yoluna gitselerdi, ne bir Türk İstiklâl Savaşı olurdu, ne de büyük ihtimalle İkinci Dünya Savaşı çıkardı.

Kurtuluş imkânı kalmayan, en korkak insanlar bile, son bir kurtuluş mücadelesini göze almaktan kaçmazlar.

Kaldı ki, Türkleri korkak milletler arasında kabul etmek, biraz fazla insafsızlık etmek veya gaflet içinde olmak demektir.

İşte Türklerin hemen harbi takiben, Almanlarm 20 sene sonra giriştikleri harpler, Birinci Dünya Harbi galiplerinin bu hatalarının neticesiydi.

Tabiî Osmanh hükûmetinin kabul ettiği SEVR'i, bu ve buna benzer diğer sebepler yüzünden, Türk milleti kabul edemezdi ve etmedi.

Ama bu hususun teferruatı ile tetkiki konumuzun dışında olduğundan, bu konuyu daha fazla incelemiyecek; sadece Türkiye'de Türklerle karışık olarak yaşayan Ermeni nüfusu'nun ve kesafetinin tetkiki suretile, WILSON prensiplerine dayanan SEVR andlaşması hükümlerinin, devletler hukuku yönünden tatbik kabiliyeti üzerinde kısaca duracağız.

LOZAN'DA ERMENİ'LER

Nüfus ve nüfus kesafetleri mukayesesine başlamadan evvel, bir kaç satırla Türk - Ermeni ilişkilerinin resmî sonucunu teşkil eden LOZAN barış andlaşmasının cereyan tarzım ve bu konudaki bazı müzakereleri de kitabımıza alalım.

Yunanlıların denize dökülmesile sonuçlanan Türk İstiklâl Harbi, 11 Ekim 1922'de MUDANYA mütarekesi ile son buldu.

Taraflar 28 Ekim 1922'de LOZAN'a çağırıldı.

Ermeniler de LOZAN barış konferansına katılmak için müracaat ederek bazı taleplerde bulundular.

Konferansta bu istekler üzerinde durulmuş, bilhassa VENİZELOS'un Ermeniler hakkındaki sözleri üzerine Türk Murahhas Hey'eti Başkam İsmet Paşa (Sayın İsmet İNÖNÜ) özet olarak

(M. Venizelosun bu sözleri hakikaten hayret vericidir. Kendileri Anadolu'yu istilâ ettikleri zaman Ermenileri zorla silâh altına almış ve Türklere karşı savaşa zorlamışlardı. Avrupa'daki Ermeni liderleri buna karşı Yunan hükûmetine ricada bulunmuş, ama bu ricalar hiç nazarı dikkate alınmamıştı. Harpten sonra da Yunanlılar yaptıkları vahşeti bu Ermenilere isnad etmişlerdi. Kendileri kaçıp giderken bir kısım Ermenileri de beraber götürmüşlerdir. Binaenaleyh, dünyada Ermenilere açıkca acımaya cür'et edebilecek hükûmetlerin sonuncusu, onların felâkete sürüklenmesine sebep olan hükûmet olmalıdır. Türkiye'deki Ermenilerin, asırlardır olduğu gibi Türklerle beraber mükemmelen geçinerek müreffeh bir surette yaşamaları için hiç bir engel yoktur.

Türkiye'de doğu'da veya Kilikya'da Türk ekseriyetini ihtiva etmeyen ve her ne suretle olursa olsun anavatandan ayrılabilecek bir karış toprak yoktur) demişti.

Lord CURZON buna cevaben özetle :

(İsmet Paşa Türkiye'deki Ermenilerin Türk idaresinden memnun ve Türklerin bunlara karşı iyi hisler beslediklerini söyledi. Eğer bu doğru ise, Türkiye'deki Ermeniler ne oldu? Fransız orduları Kilikya'dan çıkarlarken 60 - 80 bin Ermeni neden kaçtılar? Hülâsa Ermeni meselesi neden dünyanın en büyük fenalıklarından birini teşkil ediyor?) suallerini sordu.

İsmet Paşa'nın bu suallere verdiği cevapları teferruata girmemek için almayacağım. Çünkü, bu kitabı okuyanlar, o cevapları kendiliklerinden verebilirler. (1)

LOZAN'da tâli komisyon, Ermeni temsilcisi olan, NORADUNKYAN, AHARONYAN, HADİSYAN, PAŞALYAN'ı dinlemiş, Türkler bu komisyonlara iştirak etmemişlerdir.

LOZAN'da durum değişikti. Türk temsilcileri her ne kadar, Birinci Dünya Harbinin mağlûbu sıfatı ile, o harbin galipleri karşısında iseler de, Fi'len 3 yıl süren istiklâl harbinin galipleri idiler. Dâvalarında hukuken de, tarihen de haklı idiler.

Büyük devletlere gelince, Onlar Ermenileri Birinci Dünya Harbinde kendi menfaatleri için kullanmak maksadı ile bol vaadlerde bulunmuşlardı. Ama şimdi o durum değişmişti. Ermeniler için daha fazla mücadele edecek, barışı tehlikeye düşürecek, uzatacak, hele bir harbi göze alacak durumda değillerdi.

Ermeniler bu hali üzüntü ile gördükten sonra bir defa daha Ruslara baş vurdular. Fakat durum her yerde aynı idi. Harp bitmiş, evvelce kendilerini tahrik ve teşvik eden devletlerin Ermenilerden bekledikleri bir şey kalmamıştı.

LOZAN barış andlaşması bir hayli uzun süren müzakerelerden ve kesilmelerden sonra, nihayet 24 Temmuz 1923'de imzalanmış ve bu günkü durum kabul edümişti.

---

(1) Meselâ bu sorulardan birisinin cevabı 250. Sahifede vardır.

NÜFUS VE NÜFUS KESAFETİ BAKIMINDAN ERMENİ MUHTARİYET VEYA İSTİKLÂLİ KONUSUNDA BİR ETÜD

Bu hususta fazla mütalâa beyan etmiyecek, Türkiye'de yaşıyan Ermenilerin miktarına ait muhtelif kaynaklardan alınan bilgileri bir cetvel hâlinde belirttikten sonra, bunlara dayanarak bir mukayese ve tahlil yapmağa çalışacağız.

A) Bütün Osmanlı Ülkelerinde Ermeni Nüfusu :

BASMACİYAN (1915)	2.380.000	
TOURNEBİZE (1900)	1.300.000	
L. D. CONTENSON (1913)	1.400.000	
İngiliz LYNCH (1901)	1.158.484	
Kevork ASLANYAN (1914)	1.100.000	(bütün Anadolu'da)
	1.800.000	(bütün Osmanlı Ülkesinde)
Patrik ORMANYAN	1.579.000	
Alman Papazı LEPSİUS	1.600.000	
Marcel LEART (1882) (Ermeni patrikhanesine göre)	2.560.000	(bütün Osmanlı Ülkesinde)
	1.018.000	(yalnız doğuda)
İngiliz Salnamesi (1912)	1.056.000	
Fransız Sarı Kitabı (1897)	1.475.000	(bütün nüfusun % 10'u)
Francis de PRESSENCE (1895)	1.200.000	(1)
Osmanlı Devleti İstatistiği (1905)	1.294.851	(bütün nüfusun % 7'si)

(1) Francis de Pressence (Revue des deux mondes) adlı eserde (Türkiye'de Ermenilerin ekseriyette oldukları hiç bir vilâyet, Sancak veya bucak mevcut olmadığını) da yazmıştır.

B) Doğu'daki 9 Vilâyette Ermeni Nüfusu :

	Ermeni	Müslüman
Prof. VAMBERİ (1896)	1.135.125	4.453.250
TRODER	726.750	3.902.625
Rolen JAKMEN	1.330.000	
COİNET	838.125	(bütün nüfusun % 8,7)

Yine COİNET'e göre muhtelif vilâyetlerde Ermeni nüfus nisbeti :

Bitlis % 33, Adana % 24, Erzurum % 20,3, Van % 18,6, Diyarbakır % 16, İstanbul % 16, Sivas % 15,7, Elâzığ % 12,1, Ankara % 10,5, Bursa % 5,5, Trabzon %4,5, İzmir % 1,1, Konya % 0,9, Kastamonu % 0,3, diğer vilâyetler % 8,7.

ZELENOF	921.000	
Patrik NERSES	1.150.000	(yedi ilde)
Ansiclopedia Britanica (1910)	4.453.250	Müslüman
	913.875	Ermeni
	663.875	diğerleri

(Buna nazaran 9 il'de % 74 Müslüman % 15 Ermeni, % 11'de diğerleri).

Yine Ansiclopedia Britanica Ermenilerin en kesif olduğu beş il'de :

1.828.870 Müslüman,
633.250 Ermeni,
179.875 diğerleri.

(Buna nazaran Ermenilerin en kesif olduğu beş ilde : % 69 Müslüman, % 24 Ermeni, % 7 diğerleri).

Van'daki Fransız Konsolosu M. ZARZECKİ, 1914'de "Revue de Paris"te, Türkiye'de 1.300.000, Rusya'da 1.100.000, İran'da 100.000, Amerika, Mısır, Polonya, Romanya, Bulgaristan'da 500.000 olmak üzere cem'an 3.000.000 Ermeni olduğunu kabul eder.

Yukarıda muhtelif tarafsız veya daha çok Ermenileri tutan kaynakların verdiği rakamlara göre, Ermenistan için muhtariyet veya istiklâl isteyenlerle, daha sonra ortaya atılan WILSON prensiplerine göre, Türkiye'nin neresi Ermenilere ayrılabilir, nerede bir Ermeni ekseriyeti sağlanabilirdi?

Bunun cevabını da biz vermiyeceğiz. 1869'da Fransız Parlâmentosunda sorulan bir soru üzerine HANOTAUX tarafından verilen ve 1893'de çıkarılan Fransız Sarı Kitabında yer alan cevabı sahifelerimize almakla yetineceğiz :

(Bu gün söz konusu Osmanlı vilâyetlerinde, elimizdeki istatistiklere göre Ermeniler, muhakkak surette umum nüfusun % 13'ünden fazla bir nisbet göstermiyorlar...

Yâni, bir kelime ile hülâsa edersek : Bu vilâyetlerde bir tek nokta ayrılamaz ki, orada bu bedbaht halk, hakikaten ekseriyette olsun ve orada, etrafında bir muhtariyetin teşekkül ve teessüs edebileceği bir merkez olabilsin).

Lord SALISBURY de, 1878'de Elçilerin iştirak ettiği konferansta :

(Ermenistan'da bir muhtariyet için şerait ve anâsır mevcut değildir. Bundan başka Ermenistan gibi büyük bir kıt'ada pek ziyade dağılmış muhtelif unsurlarla, bir çok din mensuplarıyla karışmış bir şekilde bulunan ve ekseriyet teşkil edemiyecek bir vaziyette olan Ermeniler için muhtariyet imkânsızdır. Ermenilerin istedikleri şekilde bir vilâyet için merkezî bir nokta bulmak çok güçtür) demiştir.

Ermeni dostu olmakla meşhur Fransız Sefiri M. T. CAMBON da, 20 Şubat 1894'de Fransız Hariciye Nazırı M. Casimir PERIER'e gönderdiği raporunda aynen şunları yazmıştır :

(1885 senelerine doğrudur ki, ilk defa Avrupa'da bir Ermeni meselesinden bahsedildi. Fransa, İngiltere, Avusturya ve Amerika'ya dağılmış Ermeniler bir müşterek hareket için birleştiler. Millî komiteler teessüs etti. Fransızca, İngilizce gazeteler çıkardılar. Bu gazeteler Türk idaresinin fenalıklarını çok mâhirane yazdılar...

Fransa, itiraf olunmalıdır ki, kendilerine HAÇLI'lardan, NUH'dan, ARARAT Dağından bahseden bu adamlarla fazla alâkadar olmadı.

Ama Londra'da hüsnü kabûl gördüler. GLADSTONE Kabinesi gayrî memnunları topladı. Bunları birleştirdi. Tanzim etti. Müzaharet vadetti...

Peki, bu karışık vaziyete ne gibi bir çare bulunabilir?

Müstakil bir Ermenistan mı? Böyle bir şey asla düşünülmemelidir.

Ermenistan, Bulgaristan gibi tabiî hudutlarla çevrilmiş, mütecanis bir halk kitlesiyle tahdit edilmiş bir yer değildir. Ermeniler Türkiye'nin her köşesine yayılmış bulunuyorlar. Asıl Ermenistan dedikleri yerde Müslümanlarla karışık yaşıyorlar...

Ermenistan denilen yerler Türkiye, Rusya, İran arasında bölünmüştür.

Bu suretle bir Ermenistan teşkili hâlinde bunun yerini tesbit mümkün değildir.

Hattâ bir muhtar vilâyet teşkilinde bile bu müşkülât vardır.

Ermenistan nerede başlar, nerede biter?.....) dedikten sonra (O hâlde Ermeni meselesi için bir hâl çaresi, bir netice asla mümkün değildir) diyor.

Robert De CAIS (Bulletin de l'Asie Française, 1913)'de :

(Şurada burada Ermeni köylerine, şehirlerde Ermeni mahallelerine rastlamak mümkün ise de, Ermenilerin çoğunlukta kabul edileceği diyar bulmak güçtür) der.

Bu ifadeler gayet sarihtir. Muhtariyetin bile mümkün olamıyacağı belirtilen bu topraklarda, müstakil bir Ermenistan kurmak gibi bir tatbikat, Ermenistan diye ayrılacak topraklarda yaşıyan, kendilerinin en az 4, bir çok yerlerde 6 - 7 misli ve büyük ekseriyeti Türk olan diğer cemaatleri Ermenilerin hâkimiyetine terketmek demek değil midir?

Bu topraklar üzerinde Ermenilerin hak iddia etmesine de imkân yoktur. Zira, tarih kısmında belirttiğimiz gibi, bu toprakları Türkler Ermenilerden değil, 9 asır evvel Ermenilerin tâbi olduğu diğer devletlerden almışlardı.

Eğer Ermeniler 9 asır evvel başka devletlere tâbi olarak yaşadıkları Osmanlı İmparatorluğuna ait bulunan bu topraklar üzerinde bir hak iddia ederlerse, şimdi dünyaya hükmeden devletlerden, (Amerika, Rusya, İngiltere dahil) kaç tanesi yaşadıkları topraklar üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunabilirler?

Bu takdirde Rusya'nın yarısından çoğunu çeşitli Türk devletlerine, hele A. B. D.'nin ve her iki Amerika kıtasında yaşayan aslen Avrupah milletlerin kıtanın tamamını yerlilere, İngiltere İmparatorluğu topraklarının büyük kısmının asıl sahiplerine iade edilmesi gerekmez miydi?

Yeniden bir Mısır, bir Roma, bir Yunan, bir Bizans, bir Endülüs, bir Altınordu, bir Selçuk devletini ihya etmek mümkün müdür?

Bu hususun münakaşaya bile tahammülü yoktur. Aksi hâlde, DÜNYADA NİZAM DİYE BİR ŞEY KALMAZ. Tabiî, tatbikatı da asla mümkün olamaz.

Buna ait bir misâl vermek isterim.

Bu günkü Filistin ve Filistin mültecileri meselesini sırf mukayeseye imkân veren bir misâl olduğu için kısaca belirtmekle yetineceğim.

Museviler asırlarca bütün dünyada küçük azınlıklar hâlinde yaşadıktan sonra, Sionist teşkilâtının mücadelesi, Amerika ve İngiltere umumî efkârına ve politikasına müessir olan sermaye sahibi ırkdaşlarının yardımlarıyla, Filistin topraklarına geri döndüler. Ve aynı iddialarla bir devlet kurdular.

1917'deki 600 bin Arap ve diğer cemaata karşılık Filistinde % 10'dan daha az musevi vardı. Bu miktar, İngilizlerin ayrıldığı tarihte 1.390.000 Arap ve diğer cemaatlere karşı, dünyanın her tarafından Filistin'e yapılan göçlerle 629.000 Museviye yükselmişti. Bütün gayret ve çabalara rağmen yine yarıya dahi yaklaşamıyan bu azınlık, silâh zoruyla, para zoruyla, yabancı teşvik ve desteği ile binlerce sene evvel dedelerinin hâkim olduğu topraklar üzerinde hak iddia ediyorlardı.

Bu şartlar altında başlıyan mücadele ve başta Amerika ile İngiltere olmak üzere batılı devletlerin yardımı sonunda, bir milyondan fazla Filistinli, diğer Arap ülkelerine kaçmağa mecbur edilmiş ve bu suretle sağlanan bir ekseriyete dayanan İsrail Devleti kurulmuştu.

Bu faaliyetin, aradan 20 yıl geçtikten sonra bu günkü neticesi ve bu neticeye ulaşılıncaya kadar baş vurulan yollar, yapılan işler, dünya için, halâ önemli bir problem teşkil etmektedir.

Çünkü, bir milyondan fazla Filistin mültecisi, bu gün muhtelif kamplarda halâ bir göçebe hayatı yaşamaktadır. Ve bütün dünya devletlerinin üye olduğu Birleşmiş Milletler bu konuda aldığı kararları İsrail'e tatbik ettirememektedir.

Bu gün (Filistin ve Filistin Mültecileri meselesi) yüzünden dünya barışı yeniden tehdid altındadır (1).

Bu gün Filistin mültecileri perişan, İsrail tedirgin, Arap devletleri hiddetli, Ortadoğu, hattâ bütün dünya huzursuz'dur.

Bu hâl böyle devam ettikçe, bu durum da devam edecektir.

Buna benzer bir hâlin Türkiye'de başarılı bir çözüm yolu olması mümkün müdür?

(1) 5 Mayıs 1967.
(Nitekim Haziran 1967'de Arap - İsrail Savaşı başlamıştır).

KÜRT ERMENİ İŞBİRLİĞİ
(TAŞNAK HOYBUN)

Acaba Türk topraklarında hâkim Türk nüfusuna rağmen bir Ermeni devleti kurulsa durum ne olacaktı?

Bu sorunun cevabını evvelce kısmen vermiştik. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri biraz daha büyümüş, milyonlarca Türk yurtlarını terketmiş olacaktı.

Aynı zamanda dünyanın o zaman göremediği o gerçekleri, bu gün Filistin misâlinde açıkca görmek mümkündür. Buna rağmen dünyada bu kabil yanlış çahşmalar halâ bitmemiştir.

Gerek Ermeniler, gerekse üç devletin bölgesinde bölünmüş bir durumda ve halâ biribirleriyle anlaşamıyan aşiretler hâlinde yaşayan, Türklerle aynı ırktan, aynı dinden olan ve büyük kısmı asırlardır Türklerle, İranlılarla ve kurulduğu günden beri de Iraklılarla beraber yaşıyan Kürtler için yapılmasına devam edilmekte olduğunu gördüğümüz tahrikler, teşvikler bir hak ve adalet mücadelesi için değil, bir plâna müstenit ve yalnız bu tahrikleri idare eden yabancı devletlerin müstakbel menfaatleri içindir.

Ermeniler gibi Kürtler de sadece birer vasıta olarak kullanılmakta, büyük devletler bu azınlıkların perişan olması pahasına, istikbale mâtuf yatırımlar yapmak gayesiyle, onları tahrik ve teşvik etmektedirler.

Bu plân 1860'dan beri Ermenileri, Türkler ve Kürtler aleyhine teşvik eden plânın devamından ibarettir.

O zaman, Ermeniler tahrik edilerek Türk ve Kürt nüfusu katliâmlarla yokedilmek istenmişti.

Bu plân muvaffak olsa, ondan sonra da Ermeniler yokedilecekti. Zira **(Rus hududunda Ermenisiz bir Ermenistan)** sözünü Rus Dışişleri Bakam söylemişti.

Ancak, bu insanlık ve medeniyet fikriyle bağdaşamıyan plân muvaffak olamamış, sadece yekûnu milyonlar tutan Türk, Kürt ve Ermeninin biribirlerine öldürtülmesiyle neticelenmişti.

Birinci Dünya Harbi bittikten sonra da, o zaman yok edilemiyen Kürtlerle, onların tâbi olduğu devletlerin vatandaşları bu plânın hedefi olmuştur.

Dünya'ya hükmeden devletler hiç olmazsa mevcut hâkimiyetleriyle kanaat edip, daha fazlasını sağlamak gayesiyle de olsa, insanları biribirine düşürmek ve yok etmekten vazgeçmelidirler.

Dün Ermeni milletinin kaderi ile oynayan ve yarım asırdır unutulamayan facialara sebep olanların başında ÇAR'lar vardı. Onlar her milletten olduğu gibi, Ermenilerden de uşaklar ve kiralık kâtiller bulabilmişlerdi.

KÜRT'lerin hayat ve istikballeri ile oynayanlar da, aynı durumda, aynı gayenin, aynı taktiğin peşinde idiler.

Tarih tekerrür ettirilmek isteniyor. Zira, tarihden ders alamayan devletler ve devlet adamları, yalnız kendi ülkelerine değil, bütün insanlığa felâket getirirler.

Tabiî bu arada en çok dikkatli olması gerekenlerde, Kürt liderleri ve bir sürü yabancı propagandasına ve vaadlerine aldanarak kendilerine KÜRT diyen, fakat, yalnız IRK bakımından değil, din, örf ve âdetleri bakımından da TÜRK'den ayrı olmayan, çalışkan, sadık, cesur doğulu vatandaşlarımızdır.

Bu sebeple, Birinci Dünya Harbi sonundaki Kürt - Ermeni işbirliği çalışmaları hakkında da kısaca bilgi vereceğiz.

Ermeni misâlinden ders almayan dünya milletleri, Türkiye Cumhuriyetinin ilk kuruluşu yıllarında kendilerine yeni bir meşguliyet daha bulmuşlardı. Bu defa da Kürtleri ele almışlar ve onlara **(Müstakil Kürdistan)** hayalini göstererek bir takım teşkilât kurmak yoluna gitmişlerdi. 50 sene devam eden **(Büyük Ermenistan)**, ondan sonra Birinci Dünya Harbi başlarında ileri sürdükleri **(Büyük Arabistan)** hayali sanki tahakkuk etmiş ve o devletler refaha kavuşmuş gibi, bu defa da **(Müstakil Kürdistan)** dâvası ile, hakikatte tamamen ve her bakımdan Türk ve menfaatleri Türklerle beraber yaşamak olan Kürt aşiretlerini teşkilâtlandırmaya çalışmışlardı.

Harbin hemen sonundaki bazı teşebbüsler, evvelâ Kürt liderlerinin gerçekleri anlayıp yabancılara âlet olmamaları yüzünden muvaffak olamadı. Bu teşviklere uymak gafletini gösteren bazı Kürt beyleri de kısa zamanda perişan oldular.

Fakat kendi çıkarlarını bu bölgenin huzursuzluğunda arayan batılı devletler, işin peşini bırakmamışlardı. **Onlar için mühim olan Türk, Kürt veya Ermeni değil, Orta Doğu'nun petrol kaynakları, madenleri idi.**

Bu yüzden TAŞNAK'ları elden bırakmayıp, onların Kürtlerle işbirliği yapmasını sağlamaya çalıştılar.

Türkiye'den kaçmış bazı maceraperest Kürtleri bir araya getirip onlara da, tıpkı vaktiyle Araplara ve Ermenilere yaptıkları gibi, (**Müstakil Kürdistan**) zehirini aşıladılar.

Ancak, Kürtlerin tek başlarına bir şey yapamayacaklarını düşünerek, tecrübeli TAŞNAK liderleri ile bunları birleştirip, işbirliği yapmalarını sağladılar.

Faaliyeti kamufle etmek ve Kürt gururunu okşamak için teşkilâta Kürtçe bir isim aradılar. Kürtçe de (İstiklâl) kelimesi mevcut olmadığından (Benlik) manâsma gelen (HOYBON) kelimesini aldılar. Bu kelimenin (Ermeni Yurdu) manâsına da gelmek üzere TAŞNAK'ların eskiden beri kullandığı HAYPUN kelimesi ile benzerliği vardı. Her iki tarafın da bunu benimsemesi için HOYBUN şeklinde değiştirerek yeni cemiyete isim olarak verdiler.

Bu suretle Temeli TAŞNAK, organları Kürt, mimarı da İngiliz gizli servisi olan bir cemiyet kuruldu.

Bu cemiyet ilk toplantısını Irak'ta yaptı. LEON, EMİRİZYAN, SULTANYAN, ARİS gibi Ermeniler'le, Şeyh Saidin kardeşi ALİ RIZA, Dr. ŞÜKRÜ, HURŞİT, İhsan NURİ, Mehmet EMİN (Broski), FEHMİ, Abdülkerim ŞALUL gibi içlerinde Kürtlükle ilgisi olmayanlar da bulunan bazı kürtler toplandılar.

Arkasından Paris'te bir toplantı yapıldı. Biri Erivan, Biri Küikya bölgesinde iki Ermenistan ve bunların arasında (!) bir Kürdistan devleti kurmak kararı aldılar.

Bundan sonra Beyrut'ta toplanan cemiyet, reis olarak Ermeni PAPAZYAN'ı seçince kıyamet koptu. Kürtler ikiye ayrıldı. Şeyh Ali RIZA ve adamları ayrılıp başka bir cemiyet kurdular ve bir beyanname ile oynanan oyunun mahiyetini açıkladılar.

TAŞNAK'lar gayelerine ulaşabilmek için İngiliz ve Fransız desteğini sağlamakla beraber, Rusya ve Türkiye üzerinde müessir olmak üzere, Avrupa'daki Beyaz Ruslar ve Türkiye dışındaki İtilâf ve Hürriyet Fırkası mensuplarına baş vurdularsa da muvaffak olamadılar.

HOYBUN bundan sonra bir süre de Suriye'de çalıştı. Fransızlar, İngilizlerle beraber bu teşkilâttan istifade etmeye çalıştılar.

Taşnaklarm bu cemiyete yardım kampanyası Hınçak'ların müdahalesi yüzünden muvaffak olamadı.

TAŞNAK - HOYBUN'un müşterek faaliyetlerinden olan AĞRİ isyam hezimetle neticelendi. Reisleri İran'a kaçtılar.

Bu harekâttan sonra Almanya'da çıkan Glarus ZEITUNG gazetesi 11 Ekim 1930 tarihinde bu harekâtın cereyan ve gayesini özet olarak şöyle yazıyordu.

(1 — Kürtler İngiliz memurları tarafından teşvik edilmiş, silâh, malzeme ve para yardımı yapılmıştır.

2 — İngiliz basım Cemiyeti Akvam'ın müdahalesi için çalışmıştır.

3 — İranlılar harekâtın başında yardım etmişlerdir.

4 — Harekâtın gayesi :

a) Türkiye ile Rusya arasına bir tampon devlet sokmak,

b) Türkiye'yi iktisaden zayıf düşürmek,

c) Türkiye'yi mukavemetsiz bırakıp İngiltere ile anlaşmaya sevketmek.

5 — Doğu petrollerinden faydalanmak için Kürtlerin elde edilmesi.

6 — Kürtlere her çeşit silâh ve makineli tüfekler verip, kendi menfaatleri için Kürt kanı döktürdüler.)

21 Ekim 1930 tarihli FETH-EL-ARAP gazetesi de :

(Kürtler ezildiler. Onları ateşe sürenler için, Türkler veya Kürtler ezilsin mühim değildir. Türkler bu başarıları ile öğünmezler. Çünkü ölenler kardeşleridir. Kürtler iyi ders aldı. Gördüler ki, yabancı vaadleri bir yere kadar gelir, felâket baş gösterince ortada görünmez....)

Bu harekâtta Ermenilerin rolü büyüktür.....

Kürtler unutmasınlar ki, şerefli ve mefahirle dolu Türk tarihinden ayrılarak ecnebi boyunduruğuna girmek feci bir gaflettir.)

Aynı gazete diğer bir sayısında

(Kendi menfaatlerini arayan bir takım harisler, bir takım ecnebi yardımları ve Cemiyeti Akvam sözleri ile mâsum Kürtleri iğfal ettiler. Ve tedib darbeleri önüne attıktan sonra onları yalnız bırakıp kaçtılar. Kürtler acaba Suriye'lilerin halini görmemişler mi idi?)

EL KABİS Gazetesi :

(Ecnebi vaatlerine aldanarak Türkler aleyhinde kıyam edenlerin hali meydandadır. Bizi Türkiye'den büsbütün ayırmak için istismarcılar Suriye - Türk hududuna da Ermeni unsuru yığıyorlar. Fakat bu iki millet (Türkler ve Suriyeliler) er geç ittifak edecektir.)

ELİFBA Gazetesi

(Türklerle rabıtaları kesilenler derhâl ecnebi lokması olmuşlardır. Teşvikcilerin Cemiyeti Akvam diye ortaya attıkları, bir seraptan ibarettir.)

EL AHRAM Gazetesi'de

(Türkler ahlâken ve tarihen yüksek bir millettir. Türkiye'yi idare edenler milletin ruh ve kabiliyetini çok iyi tetkik etmiş münevver kimselerdir. İdare usulüne tamamen vâkıftırlar. Bizde bunlara muadil adamlar yoktur.)

7 Aralık 1930 tarihli SEHEND (İRAN) Gazetesi :

(Araplar derler ki, akıllı bir adam Akrebin deliğine iki defa parmağını sokmaz. Halbuki Kürtler aynı delikte kendilerini kaç defa zehirlettiler? Kürtler : "Koyun kendi kuzusunun ayağını kırmaz" derler. Bizim ayağımızı kıranlar Türkler değildir. Kürtler ağır bir felâket geçirdiler. Bu netice için çalışanlar da muratlarına erdiler.)

Ağrı hezimeti üzerine Kürtler uyanmış, kendilerini teşvik edenlerin mahiyetini anlamıştı. TAŞNAK ve BEDİRHANİ'lerin sebep olduğu bu felâket Ermeniler arasında da mücadelelere sebep oldu. HINÇAK ve RAMGAVAR partileri TAŞNAK'lara cephe almış; hattâ bir kısım TAŞNAK üyeleri de partilerinden ayrılmışlardı.

Amerika'da (Dr. ÖDEMİŞLİYAN, Mikael PARTİKYAN, Serkis KIYACIYAN, Arakel GÜRÜRLÜYAN) imzası ile **bir** beyanname neşredilmiş, **(Taşnakların, menfaatperest ve maceracı siyaseti ile mücadele edileceği)** ilân edilmişti.

TAŞNAK - HOYBUN müşterek cemiyeti Avrupa'da propagandalarına bir süre daha devam etmiş, yardım görmüş, kitaplar çıkarmış, konferanslar vermiş, fakat bilhassa bir çok Kürt aşiretlerinin ve dışarıdaki Ermeni'lerin muhalefeti karşısında müessiriyetlerini kaybetmişlerdi.

Türk - Ermeni ilişkilerinin son safhasını teşkil eden bu faaliyetlere, Kahire'de çıkan AREV gazetesinin 30 Aralık 1930 tarihli nüshasında çıkan şu yazı ile son vereceğiz.

(Rus ÇEKA âzasından AGABEGOF'un ifşaatından anlıyoruz ki, sabık TAŞNAK merkez komitesi üyesi ve muktedir bir komiteci olan Dr. Arşak GAZARYAN son zamanlarda hem TAŞNAK komitesinde, hem de para kuvvetile Bolşevikler hesabına çalışmakta imiş. Hattâ HUSAPER gazetesine göre bir casus olarak çalışıyormuş. Yalnız bu doktor değil, bütün TAŞNAKLAR Bolşevik olabilir. AGABEGOF son ifşaatı ile bize büyük hizmette bulundu. Kendi büyük düşmanımızı, dahilî muzır kurdumuzu bir defa daha parlak bir ışık altında görebildik. Dahilî büyük düşmanımızı, yani TAŞNAKLARI.....)

Şu satırları da son tashih için basımevinden gelen sahifelere ilâve ediyorum.

Son Arap - İsrail savaşı üzerine İngiltere'de çıkan DAİLY TELEGRAPH gazetesinden alınmış olan bu satırlar, tarihden ders alabilen insanların pişmanlığını ne güzel ifade ediyor....

(Bu gün aklı başında ve mazi hakkında bilgiye sahip herkes, Birinci Dünya Savaşından sonra ortadan kaldırmak için budalaca gayret sarfettiğimiz Osmanh İmparatorluğunun yokluğunun acısını çekmektedir.

Eğer Osmanh İmparatorluğu devam etseydi, Türk Sultanlarının basiretli, muktedir ve müsamahalı idaresi altında, Araplar ve Siyonistler şimdikinden çok daha barışçı ve müreffeh bir Orta Doğu'da beraberce yaşayabilirlerdi.

Türk kuvvetlerinin o bölgeyi tekrar kontrolleri altına ahp nizamı tesis etmelerini istemek - bir dış müdahale olmazsa bunu hiç şüphesiz bir kaç gün içinde yapabilirler - hem bir fayda sağlamaz, hem de bazı tepkilere yol açabilir. Onun için İNŞALLAH demek ve fazla bir söz söylememek en iyisidir....)

Yukarıdaki sözleri, 12 sene evvel Orta Doğu'nun siyasî durumundan şikâyet eden bir batı'lı Büyükelçiye söylemiş ve (Sus dostum, haklısın hem de nasıl)! cevabım almıştım. Ama, o sözlerden 12 yıl, hâdiseden tam yarım asır sonra, bu itirafı DAILY TELEGRAPH'da okumak çok hoş doğrusu....

Sahip olduğu ülkeleri sömüren bir İmparatorluğun temsilcileri, sahip olduğu ülkeler için yalnız varını yoğunu değil, kanını ve canını da veren bir imparatorluğun yokluğunu, yarım asır sonra, böyle bir nedamet hissi içinde hatırlayabiliyorlar.

Doğru, doğru ama, BÂDE HARAB-ÜL BASRA.....

TARİHTE ERMENİ MUHACERETLERİ VE TEHCİRLERİ

Kitabımızın başındanberi verdiğimiz tarihî bilgiler bize gösteriyor ki, Ermeni milleti yüzyıllar boyunca daima kendilerine hâkim olan devletler tarafından siyasî dinî, iktisadî ve kültürel baskı görmüş, eziyet çekmişlerdir.

Bu eziyetlerin en başında sık sık vuku bulan mecburî göçler (tehcir) gelir. Bu hâl Ermeni milletinin bir yerde yerleşip gelişememesinin başlıca âmilidir.

Bu hususta da bir fikir verebilmek için konuya kısaca temas edeceğim : Esat URAS (Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi) isimli eserinde diyor ki

(Ermenistan, büyük göçlerin, istilâ ordularının geçidi, uğrağı olduğu için, buradan zaman zaman bir çok muhaceretler vâki olmuş, tarih boyunca muhtelif yerlerden gelen diğer milletler de buralarda yerleşmişlerdi.

Ateşperestlik, Hristiyanhktan evvel, İran ve Ermeniler arasında müşterek bir din idi. Bu sebeple, din, dil, kültür, Ermenileri İranlılarla birleştiriyordu. Ermeniler arasma Hristiyanlığın girmesi, kendilerini Bizanslılara yaklaştırdı. Sasanî hükümdarları, Ermenileri tekrar Ateşperestliğe döndürmeye çalıştılar. ARDAŞİR, HOSREV, binlerce Ermeniyi İran içerilerine sürdüler. İkinci ŞAPUR, bir çok şehirleri tahripten sonra 70 bin Ermeniyi PARTHİYA'ya naklettirdi.

V. yüzyılda İran ile Ermenistan arasmda din muharebeleri başladı. Bütün harpler esnasmda katliâmlardan kurtulanlar, esir edilerek PARTHİYA, BACTERYA, HYRCANİA, MAZENDERAN, HORASAN, NİŞABUR ve HOZİSTAN'a gönderildiler. Thomas ARZRUNİ, Van'dan, Ardaşad'dan İran'a takriben 500.000 Ermeninin esir olarak götürülmüş olduğunu yazıyor.

II. YEZDCERD'de binlerce Ermeniyi İran içlerine sürmüştü.

Din muharebeleri Arapların Sasanî İmparatorluğuna galebesiyle nihayet buldu. Arapların Ermenistam işgalleri esnasında Nahcivan, Muş, Tovin'den binlerce Ermeni, Arabistana, Suriye'ye naklolunmuş, yalnız Tovin'den 35 bin Ermeni götürülmüştü.

Ermenileri yerlerinden çıkarmak hususunda Bizanslıların hareketleri daha ağır oldu. Esasen Bizanslılar, Ermenileri mezhep husumeti, bilhassa kendilerine karşı hiyanetleri dolayısiyle sevmezlerdi. Bunlara kin ve nefretle bakarlardı. Mâruz kaldıkları ezici muameleler, din hususunda çok müsamahalı davranan Selçukîlerin istilâsına kadar devam etti.

Dinlerini, millîyetlerini, dil hürriyetlerini de ancak bundan sonra muhafaza edebildiler.

Ermenistan denilen mıntıkanın Şarkî Roma İmparatorluğu ile İran arasında taksiminden sonra, IV. yüzyılda İmparatorlar, Ermenileri Rumlar vasıtasiyle temsil ettirmek (Rumlaştırmak) için mümkün olan her şeyi yaptılar. Ana dil men edildi. Din reislerinin millet üzerindeki hakları tanınmadı. Bilhassa 452 CHALCEDOİNE meclisi içtimaından sonra Bizanslılar Ermenilerin itikat hususundaki ayrılıklarını sökmek, kilisenin tesirlerini, millîyet hislerini kaldırmak için bunları tehcir ettiler. Bizanslılar Ermenileri daima bulundukları mıntıkaların haricine çıkarmışlardı.

İmparator II. JÜSTİNİEN Ermenistam boşaltmak için, Ermenileri Malatya havalisinden cebren çıkararak İstanbula, Trakya'ya sevketti.

582'de İmparator MORİK, bir çok Ermeniyi Trakya'ya naklettirdi. Bunlardan alaylar, taburlar teşkil ederek AVARLAR'a karşı kullandı.

VIII. yüzyılda V. Kostantin COPRONYM, Erzurumu alınca, burayı yağma ettirdikten sonra Ermenileri toplu bir halde İmparatorluğun muhtelif yerlerine dağıttırdı.

İmparator II. BASİLE, X. yüzyılda bir çok Ermeniyi ziraatte kullanmak, Bulgarlara, Macarlara karşı harpte istihdam etmek üzere, Trakya'ya, Makedonya'ya, Tesalya'ya, Bulgaristan'a gönderdi.

Selçukîlerin istilâsmdan kaçan Ermeniler Anadolu'nun muhtelif yerlerine dağıldılar.

Kilikya'da Haçlılardan sonra Kıbrıs'a, Girit'e İtalya'ya 30 bin Ermeni gitti. Moğol istilâsı zamanında da Moğollar bir çok Ermeniyi birlikte alarak Kazan, Astrahan taraflarına götürdüler. Sonraları da Macaristan'a, Romanya'ya, Transilvanya'ya, Hindistan'a gidenler oldu.

I. ŞAH ABBAS'ın SULTAN AHMET ile olan muharebelerinde ŞAH ABBAS, ordusunun önünü boşaltarak güzergâhındaki Ermenileri İran'a naklettirdi. 24 bin Ermeniyi İrana cebren gönderdi. Bunlardan bir kısmı yolda öldü. Mütebakisi de İsfahan'a gitti. 1746 harplerinde Kırım, Lehistan ve Hazar Denizinin şimaline doğru Ermeni muharecetleri devam etti.

Türkmen Çayı andlaşması, gerek İran ve gerekse Rus arazisindeki halk için istedikleri yerlere muhaceret hakkı tanımıştı. İran'da kalmış veya oraya götürülmüş olan Ermeniler yine Rus arazisine yerleştiler. Abbas MİRZA, Ermenileri hicretten men için, kendilerinin Ruslar tarafından askere alınacaklarını, köle olacaklarını söyledi. Ermeniler de (**Bir Hristiyan memleketinde kuru ot yemeyi, İran'da ekmek yemeye tercih ettiklerini**) bildirdiler. Bu muhacir Ermeniler için Ruslar, Nahçıvan, Erivan ve Karabağ'da iskân mıntıkaları ayırdılar. Muhacirleri 20 sene için vergiden muaf tuttular. Yalnız Erzurum, Kars, Beyazıt'dan 70 bin Ermeni Rusya'ya geçti.

Ruslar 1778'de Kırım'daki bütün Ermeni ve Rum ailelerini Rusya'ya tehcir ettiler. Bunların en büyük kısmı, evvelce Azop olan Ekaterinoslaf'a gönderildi. Yerlerine bazı Rus aileleri konuldu. Bu hareket muvafakatları alınmamış olan muhacirler için çok fena oldu. Erkek kadın 75 bin kişi eski topraklarını, mülklerini bırakarak soğuktan mahvoldukları, Nogaylar tarafından terkedilmiş olan steplere gönderildiler.

1828 Rus - Osmanlı harbinde, Osmanlı İmparatorluğunun doğu kısmındaki yerli Ermeniler, Ruslara büyük yardımlarda bulundular. Osmanlıların intikamından korkan Erzurum Marhasası Episkopos KARABET, Erzurum, Kars, Doğu Beyazıt'tan 90 bin Ermeniyi alarak Rusya'ya geçti. Bu muhacirler Aleksandrapol (Gümrü) ve Gürcistan'da yerleştiler.)

Fakat, bir çok vaatlerle Rusya'ya gönderilen bu Ermeniler bir kesafet teşkil ettikten sonra, Rusya hakikî maksadını ortaya koymuş ve daha evvel bahsettiğimiz (Pologenia) isimli kanunu çıkararak bu Ermenileri Rusya'ya göçtüklerine pişman hale getirmişti.

İRAN ERMENİLERİNİN BAĞIMSIZLIK MÜCADELELERİ

Biz bu kitapta Türk - Ermeni ilişkileri hakkında özet olarak bilgi vermeye çalıştık. Fakat bütün bu hâdiseler cereyan ederken, İran hâkimiyeti altında bulunan Ermenilerin de bir takım istiklâl mücadelesi vardır ki, onlara hiç temas etmedik.

Sadece fikir vermek bakımından kısaca bu faaliyetler hakkında da bilgi vermeye çalışacağım.

1 — İran hâkimiyeti altında bulunan Ermenileri kurtarmak için PAPA'dan yardım istemek fikri ilk evvel İSTEPANOS ve MİKAEL isminde iki Katogikos tarafından ileri atılmış ise de muvaffak olamamıştı.

2 — 1678'de Katogikos Hagop ÇUGAYESİ aynı maksatla teşebbüse geçmiş, Avrupa devletleri ile temas etmek üzere, Katogikosun başkanlığında bir hey'et görevlendirilmişti. Hey'et İstanbula gelince Katogikos ölmüştü (1680). Hey'ette bulunan İsrael ORİ isminde bir Ermeni senelerce Avrupa'da dolaşmış, Fransa'da askerlik yapmış, İngilizlere esir olmuş, Nihayet Almanya'ya geçerek Palatina Prensi Johan WILHELM'i, kendisine müstakbel Ermeni tahtını vadederek, ikna etmişti.

Daha sonra memleketinde taraftar bulmak ve Rus Çarı Büyük PETRO'yu da bu işe sokabilmek için yıllarca uğraşmış, bu defa İran Ermenistanını Çar'a vadetmiş ve yardım vadi almıştı. Bu zat 1711'de ölünce arkadaşları olan Minas VARTABET ve YESAİ Katogikosu aynı dâva için uğraşmışlar, Büyük PETRO'yu Kafkaslara kadar götürmüşlerse de, PETRO, İrana karşı girişeceği bir harekâta Osmanlıların da müdahale etmesinden çekinerek bu işten vazgeçmiştir.

3 — 1769'da Rusların Osmanlılara karşı bazı faaliyetlerde bulunma kararı üzerine Katogikos Hovsep ARGUTYAN, Rusya'ya müracaat ederek Osmanlı ve İran toprakları ile Rusya arasında bir ARARAT devleti kurulması için teklifte bu-

lundu. Bu faaliyet uzun süre devam etmiş ise de, evvelâ 1791 de İmparatoriçenin ölümü, daha sonra Rusya'nın diğer bazı faaliyetleri bu projenin tahakkukuna da imkân vermedi.

4 — 1813'de Ruslarla İranlılar arasmda savaşta Ermenilerin yaptıkları yardım yüzünden Çar harpten sonra kendilerine teşekkür etmişti.

1826 - 28 savaşında Ermeniler, başlarında Katogikos Nerses AŞDARAGESİ olduğu halde Ruslara bilfiil yardım etmişlerdi. Bütün gayeleri müstakil bir Ermenistan kurulması hususunda Rusya'nın yardımını sağlamaktı. Fakat 1828'de Türkmençay andlaşması ile istedikleri topraklar İranlılardan Ruslara geçince ümitleri yine kaybolmuştu. Bundan sonra Ermeniler bizzat Katogikos'tan şüphe ettiklerinden, NERSES bir takım faaliyetlere girmiş, Ruslar tarafmdan Basarabya'ya sürülmüş, 1850'de orada ölmüştür.

Bunlar İran'a tâbi Ermenilerin en önemli hareketleridir. Ayrıca, bilhassa yarı bağımsız KARABAĞ Ermenilerinin devamlı mücadeleleri hemen hiç eksilmemiştir.

Burada da bir önemli noktaya dikkati çekmek istiyorum. Yukarıdaki hareketler tetkik edilince hepsinin başında KATOGİKOS'ların bulunduğu görülmektedir.

Bu hâl, Ermenilerin tarihleri boyunca çektikleri ıztırapların sebeplerini kısmen izah edebilir sanırım. Halk üzerindeki dinî nüfuzlarından istifade ederek, siyasî maksatlarla milletlerini felâkete sürüklemek, nedense bazı din adamlarının vazgeçemedikleri kötü bir itiyad olsa gerek.

Bu hâl bilhassa Ermeniler'de, Rumlar'da ve Bulgarlar'da dikkati çekecek kadar bârizdir. Ermeniler son bir asır zarfında bu yüzden pek çok sıkıntı çekmişlerdir.

İnsanların, milletlerin ve bilhassa devlet adamları ile dinî liderlerin bu tarihî gerçeklerden alacakları çok ders olsa gerektir.

V. KISIM

GÜNÜMÜZDE TÜRK - ERMENİ İLİŞKİLERİ

Bu gün, Osmanlı devletinin, sadece Türklerle meskûn, Türklerin tarihî hak ve hâkimiyetlerinin şüphe götürmez ülkesi ve son kalesi olan Anadolu ve Trakya'daki Misakı Millî hudutları içinde, 32 milyon Türk (hangi ırk, renk, dil, din ve mezhepten olursa olsun) inanç ve güven içinde yaşamaktadırlar.

Bu arada 75.000 kadar Ermeni asıllı Hristiyan TÜRK'de (hangi mezhepten olursa olsun) aynı haklarla ve huzur içinde son müstakil Türk Devleti olan Türkiye Cumhuriyetinin bütün imkân ve nimetlerinden, aynen diğer ırk ve dinden olan vatandaşları ve bizzat Türkler gibi faydalanmaktadırlar.

Arzu ettikleri, vatandaşlık hak ve vecibelerine riayet ettikleri müddetçe de faydalanmakta devam edeceklerdir.

Bunun aksini kimse iddia edemez.

Dünya'da ırk renk, dil ve din farkı gözetmeksizin devlete sâdık bütün vatandaş kitlesine her türlü imkâm, gerek Osmanlı İmparatorluğu, gerek Türkiye Cumhuriyetinden daha fazla verebilmiş bir memleket daha göstermek mümkün değildir.

Bu gün dahi Türkiye'den çok daha fazla imkâna sahip oldukları hâlde tab'alarına eşit haklar tanımamakta ısrar eden devletlere ait verebileceğimiz öyle misâller vardır ki, bunu XX. yüzyıl medeniyeti, insanlık ideali ve vicdan hürriyeti prensipleriyle savunmaya imkân yoktur.

Ama onlar kendi kusurlarını görmemezlikten gelerek, istikbâle ait istismar plânlarını tahakkuk ettirebilmek için, şu veya bu milletin maceraperestlerini kendi menfaatlerine âlet etmek usullerine inatla devam etmektedirler.

Bilhassa İkinci Dünya Harbinden sonra başlayan aynı konudaki tahrik ve teşvik politikası, günün politik durumuna uygun olarak bazan azalmakta, bazan artmakta, fakat muntazaman devam etmektedir.

600 sene kardeşçe yaşıyan iki milleti üç beş maceraperest, yabancı ve düşman teşviki ile, biribirine düşman iki kitle hâline getirmişlerdi. 600 yılın yarattığı dostluğu 50 yılda yıkmışlardı. Biz bu 50 yılın düşmanlığını yeniden dostluğa çevirmek için 50 sene bekledik.

Neden?

Suçlu onlardı. Biz onlardan çok kurban vermiştik. Bunu biliyoruz. Ama, biz devletin hâkim unsuru idik. (Müsamaha ve şefkatin bizden gelmesi daha müessir olur) kanaatıyla hareket ettik.

Ama görüyoruz ki seneler, felâketler bile insanlar için kâfi ders olamıyor. (Osmanlı İmparatorluğunun mirasına konacağız, efendilerimizi memnun edeceğiz) diye, bir milyondan fazla Türk'ün, bu miktarın yarısı kadar Ermeninin kanına girenler; bir o kadar Ermeninin yurtlarını, yuvalarını terkedip dünyaya yayılmasına sebep olanlar, sebep oldukları ve karşılaştıkları hazin âkibetten halâ ders almamış gibi görünüyorlar.

İki sene evvel bir kampanya hâlinde başlayan, dünyanın her tarafında yaratılmak istenen Türk düşmanlığını yine o TAŞNAKSUTYUN Komitecilerinin idare ettiklerine dair inanılır kaynaklardan sesler geliyor. Sayın Cemal Gürsel'e Amerikalı bir Ermeni gencinin yazdığı, kitabımıza aldığımız mektup bunlardan sadece bir tanesidir.

Buna mukabil, en çok dost görünen, müttefikimiz olan devletlerin bile, bu konuda gerek kendi ülkelerinde bu tahrikin devamına müsade etmeleri, gerek dünya kamu oyu'nu etkileyecek yayınları kadar, Türkiye içinde dostça maksatlarla bulundurdukları personelin bu kirli işlerle gizli gizli ilgilendiklerini de biliyor, görüyoruz.

Onlara hâlisane tavsiyemiz, tarihden ders almaları, böyle maceralara ve maceraperestlere âlet ve destek olmamalarıdır. Böyle bir faaliyet ne dostluğa sığar, ne de insanlığa!...

Bu gün Türkiye'de yaşıyan Ermeniler TÜRK'tür.

Onlar düşüncelerini her vesile ile dünyaya duyuruyorlar. Bu gün, profesörleriyle, avukatlarıyla, doktorları, mimarları, tüccarları ve her çeşit meslek ve sanat mensupları ile bütün Türkiye Ermenileri bir müreffeh kitle olarak bizimle beraberdir.

Onları tahrik, teşvik ve hattâ tehdit ile yollarından çevirmek de mümkün değildir. Çünkü, tehdit ve tahrik unsuru olan maceraperestlerin, Türkiye sınırları içinde at oynatabilecekleri devir çoktan tarihe karışmıştır.

Onlar bizden, biz onlardan memnunuz. Onlar, artık macera arayan komitecüeri olmayan 600 senelik bir tarihin müşterek sahibidirler.

Türkiye dışındaki Ermenilere gelince, bizim onlardan hiç bir isteğimiz yok. Maceraperestlerin dışında kalanlara sempatimiz devam ediyor. Onlara verilebilecek toprağımız yok. Ama samimî bir dostluk, geçmişin hâdiselerinden ders alarak yeni felâketlere sebep olmamak hususunda, en yakın bir işbirliği yapma gayret ve temennimiz, her zaman onlarla beraber olacaktır.

Bunu arzulayan, bu yolu tercih edenler, karşılarında tıpkı bu günkü Türk Ermenileri gibi, onları da 600 senelik bir tarihin müşterek hatırasına sahip dostlar olarak kabul etmeğe hazır bir Türkiye ve Türk kitlesi bulabilirler.

Bunun dışında istekleri olanlar varsa, onlara (isimleri isten Hınçak, ister Taşnak, ister başka bir şey olsun), iki milleti biribirine düşürmek isteyen maceraperestlere ve onların teşvikcilerine verilebilecek cevabımızı bu kitapta bulabilirler.

Ayrıca kitabımızda dile getirmeğe çalıştığımız, yarım asırlık ihtiras, tahrik, teşvik, kin, nefret ve kanlı vak'alarla dolu tarih ve bu tarihe ilâveten en yeni, en samimî bir vâkıa olarak, Amerikalı Ermeni gencinin sayın GÜRSEL'e yazdığı mektup, böyle hareketleri yeniden canlandırmak isteyenlere en iyi cevaptır.

Türkiye'yi görmemiş, Türk'ü tanımayan, Türkler hakkında hep kötü şeyler dinleyerek büyümüş bir Ermeni gencinin Atlantik ötesinden gelen sesine, ben (ve eminim bütün Türkler) aynı samimî his ve düşüncelerle mukabele edebilmenin şuuru ve iz'anı içindeyiz.

Sadece, başkalarının menfaatlerine âlet edilmek istenen küçük devletlerin ve azınlık hâlinde yaşayan milletlerin dikkatini bir defa daha çekmekte fayda görüyorum.

Bir insan olarak, insanlığa bundan daha fazla fenalık yapılamıyacağını; bir devletin veya hükûmetin, kendi menfaatleri için insanı insana kırdırması prensibinin hiç olmazsa bu çağda

mâzur görülemiyeceğini; bilhassa bu tutumdan, en çok bu politikaya âlet olan ve bütün dünyada azınlık olarak yaşıyan milletlerin zarar göreceklerini belirtmek istiyorum.

Şahsî menfaatleri ve ihtirasları uğruna şu veya bu devletin âleti olarak, milletlerini kitle hâlinde felâkete sürükleyen maceraperestlere gelince, tarih ve insanlık kadar kendi milletlerinin sağ duyu sahibi büyük kitleleri de onları affetmiyecektir.

Bu mücadelenin kimlerin elile, kimlerin bilerek veya bilmeyerek vasıta olmaları ile, devam etmekte olduğunun en açık bir belgesi olmak üzere, Frederick L. SCHUMAN'm 1948 yılında 4. defa basılan INTERNATIONAL POLITICS isimli eserinden bir parçayı ve onunla ilgili bir hâdiseyi kitabıma almadan geçemiyeceğim.

F. L. SCHUMAN eserinde :

(İkinci Dünya Harbinde kitle hâlinde ölümlerin, temerküz ve çalışma kampları facialarının hepsini sadece Almanlara mal ettikten sonra "ki yanlıştır", modern JENOSİT cinayetlerinin NAZİLER tarafından değil, 1890'da ve ondan sonra da 1915 - 16'da Ermenilere karşı Türkler tarafından tatbik edildiğini) yazmaktadır.

Aynı sahifenin dip notunda da

(1918 ağustosunda Türk Kıt'aları BAKÛ'yu işgâl ettikleri zaman 30.000 Ermeni asıllı Sovyet vatandaşını öldürdüler) denilmektedir.

3 - 4 satırda 3 yanlış bulunan bu fikirlere ne cevap verilebilir? Türk ordusu Bakû'yu 15 eylül 1918'de istirdat etmiştir. 1918 ağustosunda Bakû'da Ermenileri nasıl öldürebilir? Aynı zamanda Türk ordularının bölge'de hiç bir katliâm yapmadıkları, yabancı (hattâ Amerikalı) müşahitlerin şahadetleri ile sâbittir.

Eylül 1918'de Kafkasya'nın bu bölgesi henüz Sovyetleştirilmemişti. Binaenaleyh "Sovyet vatandaşı Ermenilerin öldürülmesi"de bahis konusu değildir.

Bu kadar basit hâdiseleri bile yanlış yazan bir siyasî tarih yazarının, Türk - Ermeni ilişkileri hakkındaki bilgisi de, maalesef kulaktan kapma dedikodu ve propaganda sözlerinden üeri gitmiyor.

Yazar fikirlerine şöyle devam ediyor :

(Truman doktrininin hayret verici bid'atleri arasında, Türkiye'deki Amerikan Askerî Yardım Kurulu Başkanı Tümgeneral Lunsford OLIVER'in 28 Ağustos 1947'de Chicago'da verdiği konferansta belirttiği, "Birinci Dünya Harbi sonunda yapılan Ermeni katliâmı hakikatte Ermeniler tarafından başlatılmıştır" **icadı da var)** demektedir.

Dünya siyasî tarihi ile alâkalı INTERNATIONAL POLITICS gibi bir eseri yazacak kadar dünya hâdiselerine vâkıf olması gereken bir yazarı bu kanaate sürükleyen faktörleri anlayabilmenin müşkülâtı karşısında, ilk işim, eserin sonunda kaynak olarak gösterilen eserleri incelemek oldu.

Kısa da olsa eserinde Ermeni meselesine temas ettiğine göre bu hususu hangi eserlerden tetkik ettiğini öğrenmek istedim.

Ermeni meselesi hakkında yazılmış Türkçe eser azdır. Ama bu işi bir istismar meselesi yapan yüzlerce yabancı eserin yanı sıra, gerçekleri de yazan pek çok İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça, Ermenice eserler vardır. Yazarın listesinde bu tip eserlerden de bir kısmını görmek isterdik. Zira böyle bir eser, ancak çok tarafh bir etüdle hazırlanabilirdi. Aksi halde, sadece bir tarafın tezini savunan, bir tarafın propagandasını yapan eserlere ve dünyayı kaplayan propagandalara dayanarak böyle bir eser yazılamazdı kanaatındayım.

Bunu yapmamak kâfi değilmiş gibi, hadiseleri yerinde tetkik etmek fırsatı bulan bir Amerikalı generalin konferansını (icat) kelimesile tezyif edebilmek, Mr. SCHUMAN'ın peşin hükmünün ve aldanışının en açık delili olsa gerek....

General OLIVER bu konu da Türk tezini destekleyen tek insan, tek Amerikah, hattâ tek Amerikan Generali değildir ki, söylediği sözler icad olsun. Bu kitapta, dünya çapında şöhret yapmış, pek çok komutan, politikacı, ilim adamı ve yazarın eserlerinden parçalar aldık. İçlerinde pek çok Amerikah da var. Birinci Dünya Harbi sonunda Ermeni meselesini tetkike memur edilen General HARBOURT'da var.

Türkiye'de senelerce yaşamış, hâdiseleri gözleri ile görmüş, hükûmetine rapor vermiş Amerikah veya diğer batı memleketlerinin temsilcileri, hattâ Rus devlet adamları da var.

Acaba, bu hususta onların hepsi yanılıyorda, sadece okuduğu bir kaç esere veya sadece duyduğu dedikodulara istinad eden Mr. SCHUMAN mı gerçekleri bulabilmiş?

Bütün dünya'da kasden veya bilmeden yanlış kararlar veren, eser yazan insanlar vardır. Ama, INTERNATIONAL POLITICS gibi, dünya tarihine ve politikasına ışık tutması gereken iddialı bir konuda eser verenlerin bu hata'ya düşmemeleri gerekirdi.

Hele Türk ordusunu katliâm yapmakla itham edebilmek için, bir insanın ya konu ile hiç ilgilenmemiş veya art fikir sahibi olması gerekir. Dünya'da bu hususta yazılmış, bunun aksini isbat eden o kadar çok eser vardır ki.....

Ama hikâye bu kadarla bitmiyor.

Amerika'da cereyan eden bir hâdise var bu eserin neşrinden sonra....

Bu eseri tetkik eden Türkiye Büyük Elçisi (Londra'da ataşemiliter olarak bulunduğum sırada Büyükelçim, bu gün de Parlâmento'da dostluğu ile iftihar ettiğim bir milletvekili olan eski Dışişleri Bakanı Sayın Feridun Cemal ERKİN) Amerikalı bir devlet adamı dostuna bu eseri göstererek :

— Gerçekleri Amerika'lılara nasıl anlatmak mümkün olacak? Amerika'lılar bizim iddialarımıza inanmıyabilirler. Bu hususta yazılan eserleri de okumamış olabilirler. veya onlara da inanmıyabilirler. Ama anlıyamıyorum. Mümtaz bir Amerikan generaline bu itimatsızlık neden? diye sormuştur.

Bir süre sonra, tekrar karşılaştıkları zaman Amerikalı devlet adamı, Türk Büyükelçisine büyük bir memnuniyetle :

— O eser ve o vesile ile Ermeni meselesi hakkında bana söylediklerinizi için teşekkür ederim. Geçen hafta Türk - Ermeni ilişkileri hakkında bir konferansa gittim.

Ermeni asıllı, Amerikalı bir Avukat konuşuyordu. Samsun'da doğmuş. 7 - 8 yaşında iken Ermeni tehcirinde ailesini kaybetmiş. Amerika'ya gelip yerleşmiş. Türklerin Ermenileri nasıl öldürdüğünü gözleri ile gördüğünü ve malûm hikâyeleri anlattı. Konferans sonunda söz istedim.

— Siz böyle söylüyorsunuz ama, söylediklerinizin aksini iddia edenler de var. Katliâma sizin başladığınızı söyleyen eserler de var. Bu hususa ne dersiniz? diye sordum. Avukat :

— Ben gözlerimle gördüklerimi anlattım. Onlar ne bilecekler? Cevabını verince, başka bir dinleyici, yaşlı bir Amerikalı söz istedi ve :

— Ben 1915'de Türkiye'de Amerikan kolejinde öğretmendim. Hadiselerin içinde yaşadım. Biraz evvel sual soran zat haklıdır. Evvelâ Ermeniler isyan etmiş, Türk ordusuna sabotaj yapmış, silâhsız Türk köylüsünü, kadın, çocuk ve ihtiyarları öldürmüş, Türk ordusunun karşısındaki düşmanları ile işbirliği yapmış, Kilise ve mekteplerini silâh deposu ve cephanelik haline getirmiş, Türkler de buna mukabele edip, nefis müdâfaası olarak Ermenileri sürmüş ve öldürmüşlerdir. Konferansçının söyledikleri hakikat değildir, uydurma şeylerdir, dedi ve yüzlerce dinleyicinin alkışları arasında kürsüden indi dedikten sonra :

— Çok memnunum ekselâns, beni inandırdığınız bir konuda, düşüncelerimi belirtmek ve hâdiselerin içinde yaşayan bir Amerikalıdan bu gerçekleri dinlemek imkânı buldum. Çok memnunum, demiş.

Bilmiyorum, Amerikalı sayın devlet adamı veya diğer Amerikalı zat, konferansçıya sormuşlar mı? Onların yerine ben sormak istiyorum.

— Türkiye'de hâdiselerin içinde yaşamış, en yakın aile fertlerini kaybetmiş olan Amerikalı Ermeni avukatın hislerine hürmet ederim. Ancak, hiç kimse (ve biz) Türkiye'de TEHCİR olmadı, Ermeni ölmedi veya öldürülmedi iddiasında değiliz.

"Tehcir oldu ve yüzbinlerce Ermeni, onların iki misli de Türk öldü. Ancak bunun suçlusu Türkler değildir. Ermenileri tahrik ve teşvik edenlerle yönetenler suçludur" diyoruz.

Bu iddiamızın sebeplerini, devrin siyasî, idarî, askerî ve sosyal durumunu anlatarak açıklamaya çalışıyoruz.

Sayın avukat Türkiye'den 7 - 8 yaşında ayrıldığına göre, gözleri ile gördüğünü söylediği hâdiseleri bu yönleri ile değerlendirmek ve hislerinden sıyrılabilmek imkânına sahip midir? O da bu hâdiseleri ancak başkalarının eserlerinden takip edip gerçekleri öğrenmek mecburiyetinde değil midir?

Bu hâdiseleri içinde yaşamadan da değerlendirmek mümkündür. Ama, sadece Sayın Cemal GÜRSEL'e mektup yazan Ermeni genci gibi. Aksi halde, sadece hisler konuşur ve insan bir kin ve intikam tahrikçisi ve TAŞNAK âleti olmaktan kurtulamaz.

Daha evvel de belirtmiştim.

Bu kitabı zaten bu maksatla, gerçekleri dünya'ya duyurabilmek için çahşanlar arasında bulunmak ümidi ile yazmaya başladım.

Bu bizim kusurumuzdur. Yazmamışız. Yazdırmamışız. Duyurmamışız. Mr. SCHUMAN'ın eseri 1933'den 1948 yılına kadar 4 defa basılmış. Kendi ifadelerine göre üniversiteler tarafından ilgi görmüş. Kim bilir kaç kişi bu eseri okudu....

Elbette böyle ciddî görünüşlü bir eseri okuyanlar onun tesiri altında kalacaklardır. Bu yüzden eser yazanların dünya'ya, tarih'e ve insanhğa karşı bir sorumluluk altına girdiklerini idrak ederek eser yazmaları ve suçlu duruma düşmemek için çok dikkatli olmaları lâzımdır.

Yoksa faydalı olmak yerine, kin ve intikam tahrikçisi olur, insanhğa fenalık ederler.....

ATLANTİK ÖTESİNDEN BİR SES

(Amerikalı bir Ermeni Gencinin eski Cumhurbaşkam Sayın Cemal Gürsel'e Yazdığı Mektup)

17 Kasım 1965
NEW - YORK

Sayın Başkan GÜRSEL,

Bir süredir Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanına bir mektup yazmak arzusunu duyardım. Filvaki bu, olağan bir şeydir. Vatandaşlar Devlet Başkanlarına hemen hemen her gün mektup yazarlar. Mamafih, benim durumum olağan üstü sayılabilir. Zira, kendi Başkanıma yazmak yerine, Türk Devlet Başkamna hitabetmek arzusunu duyuyorum.

Efendim, bu mektup bir başka sebeple de alışılmışın dışındadır. Çünkü bir Asurî - Ermeni ailesinin Amerikalı olarak doğmuş olan oğlu, Başkan Cemal Gürsel ile "konuşmak" ümidini açıklamaktadır. Size ulaştığı takdirde mektubumun, yazılmasına hâkim olan aynı iyi niyetle kabul edilmesini de diliyorum.

Sayın Cumhurbaşkanı,

Türkiye ve Türk Halkı ve kültürü, hayatımn bölünmez bir parçasım teşkil etmiştir. Büyük memleketinizle ilgili çeşitli görüşleri derin bir ilgi ile incelemiş ve dinlemişimdir. Bu bence tabiî birşeydir. Nitekim anam ve babam İspanya veya İtalya'dan gelmiş bulunsalardı şüphesiz ki ilgim Türkiye'ye mütevecciih olmazdı.

Makamınızın gerektirdiği çok büyük sorumluluklar mektubumun elinize hiç bir zaman geçmemesi ihtimâlini kuvvetlendiriyor. Bu ihtimali hatırda tutmakla beraber, yine de hiç değilse yüksek seviyede bir memurun, ikinci kuşağa mensup birinin bir Ermeninin görüşlerini okuyacağı inancıyla, düşüncelerimi size arzediyorum.

Efendim, ilk bakışta "tablo" şu şekilde görülüyor :

Müteveffa babam, Asurî bir aileden Anadolu'nun bir güney - doğu vilâyetinde doğmuş. Kızkardeşimle ve benimle birlikte oturan annem ise, batı Anadolulu Ermeni bir ailenin kızı olarak dünyaya gelmiş. Karımın, hâlen hayatta olmayan anne ve babası da, Ermeni aslından olup doğu Anadolu'da doğmuşlar.

"Tablo"nun geri kalan kısmım tarif etmek ve yorumlamak pek çok sahife gerektirirdi. Mamafih, kayda değmez bir sanatçının tutumunu, heyecanını ve emellerini, mümkün olduğu kadar kısa bir şekilde, açıklamağa teşebbüs edeceğim. "Sanatçı" benim. "Tablo" ise esas itibariyle, Türk - Ermeni münâsebetleridir.

Efendim, çocukluk yıllarımdan, Orta - Doğu rayihası ile dolu bir ev hatırlarım. Yemeğinden, müziğinden, dilinden, ev eşyasma ve âdetlerine kadar her şey, "eski dünya"nın tesirini taşırdı. Bu çevre içinde ve kendi memleketimle "Amerika" olan tabiî kaynaşmam sonucu olarak iki büyük dünyamn örf ve âdetine âşina hale geldim. Yaşım ilerledikce, karışıklık ve beşerî ıstıraplarla dolu (O) korkunç günler hakkında bilgi sahibi olmaya başladım. Annemin ailesinin ve Ermeni halkının çektiği dayanılmaz sıkıntıları öğrenmek beni gerçekten müteessir etti. Yine de, nasıl oluyorda, benim ailemin en aziz dostu bir Ermeni, bir Hristiyan, bir Amerikalı değildir? Kalbimde bir Türk'ün, dindar bir Müslümamn dostluk hissini ihtimamla beslerim.

Zihinlerde ve tarihte kayıtlı acı hatıralara rağmen, Türklere dostluk havası içinde büyüdüm. Eğer, evimde Türklere karşı aşırı derecede acı duygular mevcut olsaydı dahi, hislerim bu gün olduklarından daha farklı bir mahiyet taşımazlardı.

Sayın Cumhurbaşkam,

Bu gün 33 yaşında olarak, kendimi şu temel görüşü belirtmeğe memur edilmiş hissediyorum. (Mutlaka her Ermeni her Türk'ten nefret etmez.) Gerçekten, bu iki halk arasında, samimî dostluk, karşılıklı saygı ve ahenk mevcuttur. Bu ifaderimle nerede bulunursa bulunsun veya aradan nekadar nesil geçerse geçsin, her Ermeninin halâ her Türk'e karşı derin bir nefret hissi beslediği yolundaki yanlış nazariyeyi parçalayıp dağıtmak istiyorum.

Efendim, hayattaki imkânlarımı tamamen müdrikim. Zengin ve kudretli değilim. Ve bütün bir halkın düşünüş tarzını etkiliyemem. Kendim ne kadar naçiz olursam olayım, kalemim fırçam ve tablomu üzerinde yaptığım kâğıt da insanların zihnidir.

Kendi cinsimin modern Türkiye'ye karşı takındıkları soğuk ve bilgisiz tutuma pervasızca karşı çıkıyorum. Yakışıksız veya peşin hüküm taşıyan hiç bir mülâhazanın cevapsız kalmasına cevaz vermiyorum. Onların başvurdukları usûl hep aynı şeyin tekrarıdır ve milletlerarası bir mahiyet taşır : 50 yıl öncesinin Ermenilerini, sözde softa, nizam düşkünü insanlar olarak göstermek.

Efendim, bir çok masum Ermeninin yokolması vâkıalarını bilmiyor değilim. Annemin şahit oldukları fantezi şeyler değildi. Bunlar gerçekti, vuku bulmuşlardı. Bununla beraber, Ermenilerin çoğunun teslim etmediği diğer bir vâkıanın daha mevcudiyetini müşahade ediyorum. Bu küllî beşerî ıstırap devresinde sayısız sivil ve asker Türk'de öldürülmüşlerdi. Ermeninin ıstırap çektiği gibi, Türk de ıstırap çekmedi mi? Aradan bukadar yıl geçtikten sonra, yaranın kabuk bağlamasını önlemekten maksat nedir?

Sayın Cumhurbaşkanı Gürsel,

Burada, New - York'da, Ermenilerin Türkiye aleyhinde bir gösteri yapmış oldukları dikkatinize sunulmuştur. Amerikalı bir Ermeni olarak, bu insanların alçakca davranışlarına kesinlikle karşı olduğumu ve savundukları her şeyi tam bir tiksinti hissi ile reddettiğimi belirtmek isterim.

Bu gösteriye, A.B.D.'nde Türkiye'ye karşı menfi bir hava yaratmağa mâtuf bu şeytanî tertibe şahit oldum. Ve bu esnada, kızgınlık ve tiksinme hissiyle beraber çocuklar hesabına derin vicdan azabı duydum. Bu çocukların zihinleri kin ile doldurulmuş ve kalplerinde nefret hissi taşımadıkları halde dudaklarında ve taşıdıkları dövizlerde kin ve intikam sözleri yer almıştı.

Söz konusu gösteri hakkında son bir mülâhazam var : Gösteri, "Taşnaksağan Partisi" adında müfrit bir Ermeni siyasî partisi tarafından düzenlenmişti. Bu millî taassup âleti, o karanlık günler esnasmda, Türkler'e olduğu kadar Ermenilere

de dehşet saçıyordu. Bu teşkilât Ana Kiliseden ve Ermeni cemaatinin ana istikametinden ayrılmıştır. Mamafih, Ermenilerin Türklere karşı hissettikleri bu hiddet ve hattâ nefret yaygın gibi gözükmektedir. Gözükmektedir dedim. Zira, aramızdan bazıları da bu mektupta yazılı fikirlere katılacaklardır.

Sayın Cumhurbaşkanı,

Bu mektubun yazarı önemsiz "sanatçı", evine ve ailesine bağlı bir insan olup, siyasî görüşlerini köşe başlarında konuşma yaparak anlatan birisi değildir. Evimize ziyaretçiler geldiğinde, konu açılmadıkca, ya da modern Türkiye'ye atıf yapılmadıkça, bu hususları münakaşa etmem. Mahdut imkânlarım dahilinde fikrimi ancak şu şekilde ifade etmeğe çalışacağım :

Ecdadım Türkiye'den gelmiş ve karşılıklı halklarımızın âdetleri yüzyıllardan beri biribirine karışmış bulunduğu cihetle, hiç kimse tutumumun yanlış olduğuna beni ikna edemez.

Ermeniler 50 yıl önce mâruz kaldıkları zor şartlardan ve ıstıraplardan bahsediyorlar. Ermeniler, eski İranlıların ellerinde de ıstırap çekmişlerdi. Neden sadece 50 yıl öncesini ve yalnız Türkleri hatırlıyorlar? Bu nefret hissi daha ne kadar devam edecek?

Nefret, daha fazla nefret doğurur ve bundan asla iyilik beklenemez. Herhangi bir yerden, herhangi birinden, bir gün bir dostluk ifadesi sadır olmalıdır. Nekadar güç olursa olsun, geleceğe, yüreklerimiz düşmanlıktan arınmış olarak bakmalıyız.

Makûs bir gün bir bomba atılmış ve 80.000 insan yok olmuş; bir başka 80.000 kişi de bombanın ışın tesirinin felâketine mâruz kalmıştı. Zamanın geçmesi kaybettiğimiz sevdiklerimizin hatırasını silemez. Fakat, bir yara kapanabilir ve yeri kalan nedbeye rağmen, yeni gelen kuşağın eski meselelere karıştırılmaması gerekir.

Efendim, işte ben bu ikinci kuşağı temsil ediyorum. Ve halklarımız arasındaki bir uyuşmazlık devresinin mevcudiyetine rağmen, kendimi barışmaya adadım.

Bazıları, imkânsız demişlerdi. Belki de böyledir. Lâkin memleketiniz, yemekleriniz, diliniz, müziğiniz, halkınız, örf ve âdetlerinize duyduğum sevgi ve saygı en ileri ölçülere ulaşmaktadır. Yaşadığım sürece Türkiye'ye derin hayranlığım ancak artacaktır.

Sayın Başkan,

Aşağıdaki mülâhazada bulunmadan mektubuma son veremezdim. Efendim, saiklerimi yanlış anlamayınız. Halkıma sırt çeviriyor değilim. Büyük bir gururla, Ermeni halkının yarattığı sayısız şeylere işaret edebilirim. Bu kıyılara (Amerika'ya) göçmen olarak gelen Ermenüer imrenmeğe değer mevkilere ulaşmışlardır. Mühendislik, tıp, hukuk, bilim, eğitim, sanayi, ticaret alanlarında Ermeniler izlerini bırakmışlardır.

Ermeniler, sabık "Vatan"ları için nefret dolu bir zihniyet taşımağa devam ediyorlar. Şiddetle karşı koyduğum üzere gençlerimizin zihinlerini ifsat ediyorlar.

Sayın Başkan Cemal Gürsel,

Mektubumu okumak suretiyle bana büyük şeref verdiniz. Zatıâlinize bu Ermeni ailesinin dostluk ve saygılarımı sunarım. İlerlemeye devam ettiği sürece, insanoğlunun, velevki biribirine yıldızlar kadar uzak dahi olsa, her nevi nefret hissini terketmesi ve komşusunu sevmek yolundaki tanrı buyruğuna uyması için dua ediyorum. Bu dileğim sadece bizim halklarımıza değil, fakat bu karışık dünya üzerindeki bütün milletlere râcidir.

Sonuç olarak, Sayın Başkan, devamlı sağlığınız, memleketinizin ve memleketimin refahı ve bütün insanlığın saygı, vekar ve barış içinde yaşaması için yaptığım duaları kabul buyurmanızı rica ederim. Saygılarımla. (1)

(1) Mektup sahibinin ismini dosyamda mahfuz tutuyor, Taşnakların halâ faal oldukları bir memlekette yaşadığı için açıklamıyorum.

BİR BENZERLİK

Kitabımın son satırlarını yazarken aklıma geldi. Kalktım, kütüphanemden İngiltere'nin eski Başbakanlarından Sir Anthony EDEN (Lord AVON) ın hatıralarını aldım. Aradım ve istediğim satırları buldum. (243'ncü sahife)

Lord AVON

(Sonbahar önemli ve sevinçli bir değişiklik getirdi. Türkiye ve Yunanistan NATO'ya üye oldular.

Türkiye ile sağlanan bu yeni münâsebetten dolayı bilhassa huzur duydum. Bu memleketle Birinci Dünya Harbinde düşman oluşumuzdan ve onun neticelerinden dolayı daima teessür duymuşumdur. Parlâmentodaki ilk konuşmalarımdan birisini 1924 yılında bu memlekotle aramızda imzalanan Lozan Barış Andlaşmasını desteklemek için yapmıştım. Türklerin metanetine hayran olmuş, onları sâdık bir dost olarak tanımıştım) diyor.

Şimdi ben de bu ifadelerin en son kısımm kelime kelime kopya ederek, Ermeniler hakkındaki kendi fikirlerimle, Lord AVON'ın Türkler hakkındaki fikirleri arasındaki benzerliği tesbit etmeğe çalışacağım :

(Ermeni milleti ile Birinci Dünya Harbinde ve ondan evvelki 50 sene içinde biribirimize düşman edilişimizden ve bilhassa onun neticelerinden daima teessür duymuşumdur.

Parlâmento'daki konuşmalarımdan birisini, 1965 yılında bu milletle aramızda yaratılan havayı belirtmek ve islâhını temenni etmek için yapmıştım.

Her iki milletin düşmanı olanlar aramıza girmeden evvel, bu bahtsız milletin çalışkanlığına, dürüstlüğüne, sadakatına, dostluğuna bütün Türkler hayrandı.

Ben de onları öyle tanımıştım) diyor ve Lord AVON'ın Türkler hakkındaki hissiyatım benim de Ermenilere karşı duyduğum hisse benzetiyorum.

S O N U Ç

Bu kitapta ele aldığımız konuyu tam ve mükemmel olarak tetkik ve okuyucularımıza sunabildiğimiz iddiasında değiliz. Zira izahına çalıştığımız konular, değil böyle küçük bir kitap içinde, bunun bir kaç misli büyüklüğünde, bir kaç ciltlik bir eserle dahi tamamen izah edilemez.

Biz sadece bir fikir vermek, yanlış bilinen, yanlış bildirilmeğe çalışılan bir dâvanın ana fikirlerini okuyucularımıza sunmak ve (**yıllarca susuşumuzun**) yanhş anlaşılan nedenlerini açıklamak istedik.

Bu konuda çoğu Ermeniler tarafım tutan yüzlerce eser yazılmıştır. Türklerin yazdığı eserler çok mahduttur. Buna rağmen bilhassa vesikalar incelenince hakikat bütün gayretlere rağmen sırıtmaktadır.

Biz, bahis konusu vesikaların pek azından birer ikişer pasaj almakla yetindik. Eğer aynı mahiyetteki vesikaların çok açık ve çok acı olan büyük kısmını kitabımıza almağa kalkışsaydık, bu, okunmasma insan sabır ve tahammülünün dayanamıyacağı bir kaç kalın cilt olurdu. Bu yüzden sadece bu mahdut misâllerle yetinmeğe ve ulaştığımız sonucu, sadece bunlara ve bunlardan çıkardığımız hükümlere istinad ettirmeğe çalıştık.

Bu sonuç cidden acıdır. Hazindir.

İnsanlık için, medeniyet için, kara bir lekedir.

Zira Ermeni komitecileri ve onların yardımcıları kendi millî menfaatleri için değil, başka devlet ve milletlerin ve şahıslarının menfaati için, kendi vatandaşları da dahil olmak üzere, kitle hâlinde, milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuşlardır.

1915'de, Çanakkale'de, dünyamn en büyük savaşlarından biri cereyan etmişti. Aylarca bütün dünyadan kopup gelen insan kitleleri bir avuç toprağını savunan bir milletin ordularına

saldırmıştı. Saldıranın, meşrû veya değil, bir gayesi vardı. Savunanın gayesi ise, asîl ve makbuldü. Ve savaş sadece silâhlı askerler arasmda olmuştu.

Buna rağmen 8,5 ay süren ve iki tarafın da kıyasıya döğüştükleri bu büyük harbin zayiat plânçosu, iki taraftan, ölü, yarah, hasta ve kayıplar dahil olmak üzere, yarım milyondan azdır.

Ya Türk - Ermeni mücadelesinin blânçosu?

Birinci Dünya Harbinde ölen Ermenilerin miktarı her eserde başka başka gösterilmiştir. 3 - 400 bin ile 1 milyon arasında değişmektedir. Ekseri eserler bu miktarı 500 bin olarak kabul ederler. Tabiî bunların büyük kısmı kendi başladıkları isyan içinde ve müsademe esnasında ve daha sonraki harplerde ölmüşlerdir.

Ermeniler tarafından öldürülen Türklere gelince :

Bu hususta verilen rakamlar da değişiktir. 600 bin ile 1,5 milyon arasında tahmin ediliyor. Yine ekseriyet bu miktarı 1 milyon olarak kabul eder. Yani Türkler daha fazla.....

Bu miktarlar yalnız Birinci Dünya Harbi içindekilerdir. Ondan evvelki isyanlar da ölen Ermeniler çok mahdut idi. Buna mukabil Türkler o zaman da yüzbinlerce zayiat vermişti.

Bunun sebebi, Türklerin isyanlarda baskına uğramış olmaları yüzünden, bilhassa ilk anlarda gafil avlanarak kitle halinde öldürülmeleridir.

İki millet arasındaki bu kıyasıya mücadele, sadece ve sadece bu işi tahrik eden büyük devletlerin menfaati için yapılıyordu.

Yalnız silâhh askerler arasında değil, kadın, çocuk, ihtiyar, demeden bir milletin asırlarca kardeş gibi yaşadığı diğer bir milletle mücadelesi idi.

Bu sonuç karşısında, bu hazin tablo karşısmda, aradan yarım asır geçtiği hâlde, insanın tüylerinin ürpermemesi; insanım diyen, medenîyim diyen bir kimsenin gözlerinin yaşarmaması mümkün değüdir.

Bu yüzden, bu kitabın son satırlarını bitirmek üzere olduğum şu anda, gözlerimi kâğıtların üzerinden kaldırıp kuzey'e, güney'e, doğu'ya, batı'ya doğru, bu işe sebep ve vasıta olan insanların ülkelerine, bu vak'alara sahne olan yerlere doğru çevirerek haykırmak istiyorum :

SUÇLU AYAĞA KALK!..

Kalk ve ektiğin tohumun mahsulünü gör....

Ve bir an, o suçluların teker teker karşımda dizildiklerini görür gibi oluyorum :

ÇAR VE UŞAKLARI!..

HINÇAKLAR, TAŞNAKLAR ve diğer komitelerin elebaşıları.

Bu ülkelerle ilgileri, sadece muhayyel ve müstakbel menfaatleri olan bazı uzak ülkelerin, bazı devlet adamları, politikacıları.

Onları destekleyen din adamı kisvesine bürünmüş komiteci PAPAZLAR....

Onların ardında da bu büyük fâciaya bilerek veya bilmiyerek, fi'len katılan binlerce ve binlerce eli silâhlı isyancı....

Yalnız, bu sonuncuların hepsini suçlamak istemiyorum. Ama, ötekileri, tahrikçileri, komitecileri bir türlü mâzur göremiyor ve affedemiyorum.

Ya din adamları?...

İşte bunu, anlamak da güç, anlatmak da!... Görevleri, insana, insanlığa yardım etmek ve doğru yolu göstermek olan din adamlarını, politikacı, hele çeteci, komiteci ve anarşist olarak görmek beni tiksindiriyor.

Hepsine ayrı ayrı bakıyor, hepsinin suçunu ayrı ayrı yüzlerine haykırmak istiyorum :

— **İşte sizler de öldünüz... Neydi o bitmiyen ihtirasınızın sebepleri ki, milyonlarca insana kıydınız,** diyorum...

Sonra bir ân bu bitmiyen kavganın Türk ve Ermeni kurbanlarını görüyor gibi oluyorum. Boy boy, yaş yaş, çocuk, kadın, ihtiyar hepsi karşımda, hepsinin boynu bükük gözlerime bakıyor ve sanki :

— **Biz öldük! Hiç olmazsa insanlık bizden ders alsın da biribirlerini yemekten vaz geçsinler... Yaz, durmadan yaz ve konuş, gerçekleri dünyaya bağır ve bizi örnek göster insanlığa!** diyorlar gibi geliyor bana.

Bu yüzden son satırlarımı insanlığa, bütün insanlara, biribirlerini yemeğe hazırlanan, biribirlerine kin ve nefret duygularıyla bakan milletlere ve bilhassa onları tahrik eden, teşvik eden, destekliyen zâlimlerle, onların uşaklarına hitabederek bitirmek istiyorum :

Ayıptır, insanları biribirine düşman etmek,
Günahtır, insanları biribirine öldürtmek,
Yazıktır, sizin ihtiraslarınız uğruna ölen insanlara,
Yüz karasıdır insanlığın, bu yaptığımız işler....
diyorum onlara.

Ve ondan sonra dönüp bütün insanlığa haykırmak istiyorum :

Uymayınız bu cânilerin, kâtillerin sözlerine,
Kıymayınız biribirinize başkalarının çıkarları için,
Yalnız size yazık olacaktır, sonunda bu kavgamn,
Yalnız size ve çocuklarınıza...

BİR KAÇ İLÂVE

Kitabım bitmiş, basılmış indeksleri hazırlanırken gazetede bir ilân gördüm.

Torkom İSTEPANYAN isimli bir Ermeni Türk, (Hepimize bir bayrak) isminde bir kitap neşretmiş.

Kitabı alıp okudum. Daha evvel okuyup, bir çok pasajlarını, bu kitaba ilgili bölümlerine dahil edemediğime üzüldüm.

Bir Ermeni Türk'ün Kitabmdan, kendi hatıralarına istinad eden bazı küçük pasajları olsun kitabımın sonuna alarak, okuyucularımın bu hatıraları okumalarım temin etmek istiyorum.

Bu pasajları bilhassa Türkiye'yi görmediği, belki tek bir Türk dahi tanımadığı halde, propagandalara uyarak Türk halkı'nın ve Türk ordusunun Ermenilere zulüm yaptığı hakkında, şimdi bile yazı yazan, propaganda yapan kişilerin okumalarım isterdik.

Onlara en güzel cevabı, hem de bir Ermeni (Türk) vermiş oluyor.

KARDEŞLİK BAĞLARI

"Ben Atatürk devrinde yetişmiş, onun ilkeleriyle benliğine ermiş gayrimüslim bir Türk vatandaşıyım. Beni Atatürk ilkelerine yaraşır bir şekilde anlıyan aynı zamanda bütün şefkatiyle bağrına basmış olan asker ocağında, Mehmed'i, Koço'yu, Yako ve Nubar'ı tâlimde, nöbette karavana başmda her an samimî bir kardeşlik havası içinde ayrılmaz bir bütün olarak görürsünüz. Teneffüs ettiğiniz temiz hava da sizi asîl Türk milletinin hiçbir fark gözetmeksizin bütün vatandaşların her sahada elele kardeşçe yaşadıkları gerçeğine lâyıkiyle inandırmaya kâfidir.

O kutsal ocakta öyle anılarım var ki, bilhassa onlardan birinden bahsetmeden geçemiyeceğim. Vatanî vazifemi ifa ederken, bir gün işlemiş olduğum bir suçtan dolayı o zaman yarbayım bulunan, sonra ise Türkiye Cumhurbaşkanı olan Sayın Cemal Gürsel'in huzuruna çıkarıldım. O anda kendilerinden işlemiş olduğum suçun karşılığı olan cezamı beklerken, Yarbayım bir baba şefkatiyle şöyle dedi "Oğlum bu ocakta henüz yenisin, şimdi sana hakettiğin cezayı verecek olursam belki kendi kendine (Bak gayrimüslim olduğum için Yarbay beni cezalandırdı) dersin. Sırf bu düşünce ile, bu defaya mahsus olmak üzere seni cezalandırmıyacağım." O gün gayri ihtiyarî gözleri yaşartan Sayın Cemal Gürsel Paşa'nın Türke has bu asîl jesti, bugün bana şu satırları yazma imkânı sağlamış bulunmaktadır."

SÜRGÜN

1915 tarihinde biz gayrimüslim Türk vatandaşları **dış tahrik** ve **tesirler sonucu** (1) sürgün olarak Simava geldiğimiz gün ora halkından ilk işittiğimiz cümle aynen şu olmuştu :

"Abuu Uma bacı baksana gâvur gâvur dedikleri de bizim gibi insanlarmış." Asaletini ırkından tevarûs etmiş olan bu saf ve temiz insanlar dört küsur senelik sürgün hayatımız süresince bizleri yalnız bir kardeş gibi bağrına basmakla kalmayıp, ayrıca Aristonun çok evvel söylemiş olduğu "İş birliği demokratik hayatın mutlak şartlarından biridir" sözlerini de lâyıkiyle gerçekleştirmesini bildiler. Şöyle ki :

Kafilemiz Simava geldiği gün zabtiyeler bizi eskiden böceklik olan bir hana yerleştirdiler. Burada tahminen altı ay kaldığımız halde henüz yerli halkla hiç bir temas sağlamış değildik. Bizleri ilk defa birbirimize kaynaştıran şu olaylar oldu.

Bir gün yalnız başına hanın önünde oynarken üç Müslüman çocuğu yanıma gelip beni oyuna davet ettiler, ben ise onlarla oynamamak için direniyor bir taraftan da "ben sizinle oynamam" diye bağırıyordum.

O an sesimi duyup hanın kapısında görünen annem bana : "Oğlum onlar da senin kardeşlerindir neden onlarla oynamak istemiyorsun?" dedikten sonra bizi yanına çağırıp hanın iç durumunu işaret etti ve şöyle konuştu : "Şayet sizler büyüdüğünüz zaman çocuklarınızın böyle acıklı manzaraları görmelerini istemiyorsamz bu yaşta birbirinize sımsıkı sarılınız ki, bir daha hiç bir **yabancı tahrik** ve **tesiri** sizleri birbirinizden asla koparamasın." O gün annemin işaret ettiği manzara aynen şöyle idi : Bir sürü sefil ve perişan insan çocuğunu taşıyamadıklarından yolda terke mecbur oldukları ve eşyalarından ancak Simava kadar getirebildikleri kilim ve çulların üzerinde gündüz olduğu halde uyumıya çalışıyorlardı. Gündüz olduğu

(1) Sayın Torkom İSTEPANYAN ile, kitabımızda belirttiğimiz teşhis'te birleşmiş oluyoruz.

halde diyorum, bunun nedenini yanımdaki çocuklar değil fakat ben çok iyi biliyordum. Çünkü anneme ne zaman karnım acıktı desem o "uyumıya çalış oğlum, uyuduğun zaman açlığını hissetmezsin" derdi.

Annem konuşmasını bitirince ben de çocuklarla elele tutuşup alana doğru koşmaya başladım. Bu gün bütün samimiyetimle ifade edebilirim ki, beni çocuklarla oynamıya yönelten âmil, annemin sadece "onlar da senin kardeşindir" cümlesi olmuştu, çünkü henüz diğer sözlerini değerlendirecek yaşta değildim. Bir süre sonra hana geldiğim zaman, annemi handa bulamadım. Teyzeme nerede olduğunu soracaktım ki, o an bir bando arabası gelip hanın kapısında durdu ve arabamn asker olan sürücüsü hana girip ismen teyzemi çağırdı. Teyzem dışarı çıkıp arabada oturmakta olan bir hanımefendiyle bir müddet görüştükten sonra geri gelip ailemizi topladı ve arabaya bindirdi. Hareket eden arabamız bir müddet sonra önü bahçeli çok güzel bir binanın önünde durdu, o ana kadar onlardan hiç bir şey anlamamıştım, ancak eve girince annem bu olayı şöyle özetledi. Bir müddet önce hamn kapısındaki konuşmasını garnizon komutam Musta beyin ailesi arabadan dinliyor ve annemin sözlerinden o derece mütehassis oluyor ki, bu durumu derhal gidip beye anlatıyor. Bunun üzerine bey de ailemizi evinde misafir etmiye karar veriyor. Bizim bu eve taşınmamızdan bir hafta sonra zabtiyelerle bizden bir genç kadın arasında müessif bir olay cereyan etti. Bu olaya tanık olan halk önce bu olaya sebebiyet veren iki zabtiyeyi bir hayli tartakladıktan sonra, doğruca garnizon komutanlığına gidip bu olayı şu sözlerle protesto ettiler : **"Dış tahrik ve tesirler sonucu acıklı bir duruma düşmüş olan bu perişan insanlar, biz Simavlılara emanet edilmişlerdir. Bu itibarla onlara yapılacak her hangi bir tecavüz ve hareketi bize yapılmış addedeceğiz, hülâsa emanetimize asla hıyanet etmeme azim ve kararındayız."**

Bu konuşmalardan sonra Simav halkım etrafına tophyan garnizon kumandanı bugün dahi harfiyen hatırladığım şu konuşmayı yaptı : "Aziz ve muhterem Simavlılar, bu asîl hareketinizden dolayı şu anda sizlerle ne kadar iftihar etsem az olacaktır. Esasen biz Türklerden de ancak böyle bir hareket beklenirdi. Çünkü Türkün en büyük hasletlerinden biri zayıfa yardım, diğeri ise konukseverliktir. Şimdi her türlü övgünün üstünde olan bu tutumunuzdan cesaret alarak diyorum ki, arzu

edenler, benim gibi onlardan bir aileyi evinde misafir edebilir, bu kararımı da onların ileride kasabamıza faydalı bir unsur olabileceklerine inanmış bir kimse olarak alıyorum."

Kumandanın bu konuşmasından sonra handa tek bir aile kalmamıştı. Artık müslim ve gayrimüslim iki toplum da aynı çatı altında yaşamaya başlamıştı. Yerli halkın bu Türke has tutumu ise bizleri bütün gücümüzle iş sahalarına çekti. O tarihte erkekler askere alınmış olduğundan bir çok işler kadınlara bırakılmıştı.

Bunun için de önce tarlalardan işe başlandı, artık her gün Ayşe'yi, Hermine'yi, Tasula'yı tarlalarda yanyana çapa vururken görürdünüz. Her ne kadar ellerinde ayrı ayrı çapaları var dıyse de bu ayrı çapalar bir tek ideâl uğruna toprağa vuruluyordu. O ideâl de her şeyin fevkinde olan vatanın kalkınmasıydı. Toprağa vurulan çapaların sesleri ise kulaklarına mesut yarınlarının müjdesini fısıldıyordu. Bu o derece tatlı ve ilâhî bir fısıltıydı ki, o an kızgın güneşin kavurduğu yüzlerinden toprağa damlayan terlere dahi ehemmiyet vermeden, bir tek çapa fazla vurabilmek için âdeta birbiriyle yarışıyorlardı. Eminim ki, bu kutsal manzara en az insanlar kadar Tanrıyı da sevindiriyordu. Kısa bir süre sonra da Simav halkı ham yününü bir daha vilâyete götürüp ucuz fiyata satmadı. Kendi yıkadı, taradı, eğirdi, boyadı ve gece gündüz durmadan çorap, hırka ve buna mumasil yün eşya örmeye koyuldu. Bu faaliyetler sonucu ise kasabamız bir çok iş kolunda âdeta kalkınmış bir durumdaydı. Bence bu durumu sağlıyan başlıca âmil, bu ortamı hazırlayan zihniyeti, yani fertlerin vatanım dedikleri o mukaddes varlık uğruna her çeşit sakat tutumdan uzak kalarak topyekûn güç birliği yapmış olmalarıdır. Çünkü kişiler yiğit olsunlar, bilgin olsunlar, erdemli olsunlar kişilikleri için de kalmışlarsa bir topluma erememişlerse gerçeğin ölçüsüyle "Erginlik"ten yoksundurlar. İşte bu yüzden ne kadar güçlü olursa olsunlar bir toplumun sağlıyabileceği başarılardan her zaman mahrum olurlar.

Bu kardeşlik havası böylece sürüp giderken bir gün Genel Merkezin "Gayrimüslim vatandaşlar üç gün zarfında, vilâyetlerine dönmek mecburiyetindedirler" genelgesi, Simav'da bir matem havası yaratmıştı. Matem havası yaratmıştı diyorum, çünkü bu emrin ilânından sonra Simav'da gülen bir çehreye rastlamak mümkün değildi. Acaba neden bu emir yerli

halkı da en az bizim kadar üzmüştü? Çünkü onlar her ne kadar aramızda din farkı mevcut idiyse de, bu farkın iki toplum arasında kısa zamanda yer etmiş olan bu kardeşlik havasını yok etmiye asla yeterli bir sebep olmadığına iman etmiş kimselerdi.

İşte bu inancın etkisiyledir ki, ayrılanlar terk edecekleri yerde varlıklarından bir parçasının kaldığına, kalanlar ise kendilerinden bir şeyin gittiğine samimiyetle inanmış bulunuyorlardı. Bu itibarla da ayrılış töreni göz yaşları içinde birbirine mesut yarınlar temennisiyle tam bir kardeşlik havası içinde son buldu.

Şu anda Tanrıdan en büyük dileğim, bu kardeşlik havasını hepimizin vatanı olan bu topraklar üzerinden asla eksik etmemesidir.

İNSANLARI SEVDİREN DOKTOR

Ölümü çocukluğuma rastladığı için minnet borcumu ancak rahmet okumakla ödeyebildiğim çok muhterem doktorum Simav Askerî Tabibi Hüseyin beyi derin saygı ile amyorum.

Simava gelip hana yerleşmemizden takriben on gün sonra şiddetli bir dizanteriye tutuldum. Bu hastalık beni çok fecî sarsmıştı. Bu durumun karşısında imkânsızlıklar içinde kıvranan ve tevekkülle her an ölümümü bekliyen anneme bir gün teyzemin şöyle dediğini işittim :

"— Kardeşim biliyorum sen yapamazsın. Fakat, ben şimdi çocuğu alıp dışarı çıkacağım, belki çocuğa yardımını esirgemiyecek bir doktor bulabilirim."

Bu sözleri söyledikten sonra beni sırtlayıp hanın kapısından dışarı fırladı, saçları darmadağınık, yalınayak meçhul istikametlere doğru ıssız sokaklarda koşuyordu. Bu vaziyette hayli koştuktan sonra ilk karşılaştığı kadına o civarda bir doktorun bulunup bulunmadığını sordu. Bunun üzerine kadın eliyle biraz ilerde bulunan cumbalı bir evi işaret ederek "İşte şu karşıdaki bina Askerî Tabip Yüzbaşı Hüseyin Beyin evidir. Fakat orada hastanıza bakıp bakamıyacağını bilemem" dedi. Bu son cümle teyzemi tereddüte düşürmüş olacaktı. Zavallı kadın biraz durakladı. Sonra da her an ölüme biraz daha yaklaşan beni düşünmüş olacak ki yeni bir hızla evin kapısına yaklaştı ve heyecandan titreyen parmaklariyle kapının demir tokmağını bir iki kere hafifçe vurdu. Bir kaç saniye sonra açılan kapıda bir asker göründü. Teyzem tam konuşmak üzereyken merdiven başından askere hitaben gür bir ses duyuldu :

"— Oğlum hastayı çabuk yukarı al!.."

Doktor beni iyice muayene ettikten sonra teyzeme dönerek

"— Kızım üzülmenize hiç sebep yok, hastanızı kısa bir zaman sonra (Pencereden karşıki ağaçları işaret ederek) şu gördüğün ağaçların tepesinde göreceksin" dedikten sonra reçetemi yazımya başladı. Doktor reçetemi yazıp teyzeme vereceği sırada, teyzem de doktorun biraz evvelki sözlerinin etkisiyle yaşaran gözlerini silmek için misosunun cebinden mendil aramaktaydı. O an teyzemi cebini karıştırırken gören doktor, onun cebinde mendil değil de para aradığım sanmış olacak ki, ona

"— Kızım çabuk elini çıkar cebinden. Çünkü sizin durumunuzda olan kimselerden asla para kabul etmem" dedi.

Benim asîl doktorum, şayet istemiş olsaydınız, o an size ödemek için acaba teyzemin cebinde parası var mıydı? Esasen annem bu sebepten beni doktora götürmeye cesaret edememişti.

Doktor reçeteyi askere verip ona "oğlum şimdi madamla birlikte eczaneye gider ilâçları yaptırırsın ve eczacıya da parasını benim ödeyeceğimi söylersin" dedi.

İlâçları alıp hana döndüğümüz zaman teyzem olayı harfiyen anneme anlatınca, annemin ağzından bu güne kadar asla unutamadığım ve beni de mânevi bir etki altında tutan şu kelimeler çıktı.

"İnsanların dindaşlarını dahi boğazlamakta olduğu şu sırada Simav isimli bir kasabada bir Türk doktoru —o günün tâbiriyle— bir gâvur kopiline hayat vermek için maddî ve mânevi yardımını esirgememektedir.

Tanrım bu ne ilâhî bir ruh olgunluğu? Şayet bir gün dünyamızı idareyle görevli kişiler böyle bir ruha erişecek olurlarsa, işte o zaman insan oğlu birbirini boğazlamaya değil de sadece yardım için koşacaktır ki, bu da insanlık âleminin tarih boyunca varmayı arzu ettiği biricik hedeftir."

Esasen bütün Peygamberlerin "birbirinizi seviniz" demiş olmaları da bu gerçeği sarahatle teyit etmektedir.

Kaleme aldığım bu bir kaç satırla muhterem doktoruma olan minnet ve şükran borcumu şayet bir nebze ödeyebildimse ne mutlu bana.

Bana bütün insanları sevmeyi öğreten asîl doktorum, nur içinde yat.

KUVAYI MİLLİYE ADAPAZARI'NDA

Kemal Paşa'mn Adapazarın'dan ayrılışmdan bir müddet sonra vatan semalarım tekrar kara bulutlar kaplamıştı. İç ve dış düşmanlarımız henüz kat'î darbeyi yemedikleri için vatanı parçalama gayreti içindeydiler. Bunun sonucu olarak da bir müddet sonra Adapazarı düşman işgali altına girdi. O tarihte ben annemle gitmemiş olup, Adapazarın'da teyzemin yanında bulunmaktaydım.

İşgal durumumuz bir müddet devam ettikten sonra bir sabah silâh sesleriyle uyandık. Bu sesler Kuvvayı Millîyenin Adapazarına girdiğini bildiriyordu. Bu durum ise gayri ihtiyarî biz gayrimüslimleri büyük bir endişeye sevk etmişti. Çünkü öyle anlarda daima kurunun yanında yaş da yanardı. Bu endişenin tesiriyle o sabah bütün ev halkı salona toplandık, hatırladığıma göre o gün Madam Atina ve kızı Mariya da misafireten bulunuyorlardı. İlk şaşkınlık anlarımız geçince, teyzem şöyle konuştu :

— Ben de biliyorum ki vahim anlar geçiriyoruz. Telâşlanmamıya imkân yoktur. Şu anda sizden ricam Kuvvayı Millîye mensupları içeri girince gayet sâkin bulunmanızdır, dedi.

Teyzem konuşmasmı bitirince salonda bir sessizlik hüküm sürdü. Biz bu sessizlik içinde kaderimizin bizi nerelere sürükleyeceğini beklemekteyken kapıya vurulan darbeler bu sükûnu bozdu ve teyzem aşağı inip kapıyı açtı...

Kapının açılışından bir kaç saniye sonra da başlarında kalpak, omuzlarında da martin taşımakta olan dokuz heybetli insanın salona girişini gördük.

Bu olay onu çok korkutmuş olacak ki o zaman henüz altı yaşında bulunan yeğenim Nubar Şirinyan —ki 1940 tarihinde vatanî görevini ifa ederken ölmüştür—. "Ağabeyler biz bir şey yapmadık" diye bağırdı. Bu masum ses bir anda odanın

atmosferini değiştirdi. O ana kadar sağa sola emirler veren kafilenin başı —ki sonra isminin de Sarıların Cemali olduğunu öğrendim— tahminen 1.90 boyu, heybetli görünüşü ile âniden yeğenimi kucakladı ve bir taraftan yanaklarını okşarken, mütemadiyen de "korkma oğlum biz size bir şey yapmıyacağız ki" diyordu. O böyle konuşurken o mâsum çığlığın etkisiyle olacak yaşaran gözlerinden bir kaç damla gözyaşımn yanaklarından yuvarlanıp gür bıyıkları arasında kaybolduğunu gördük.

İnsanların birbirini boğazlamakta olduğu bir günde tasavvur dahi edilmiyecek bu asîl hareket bir anda salonda mevcut bütün gözlerin yaşarmasına âmil oldu. O gün bizi himayesine alan bu insan kişi sonra da münasip bir zamanda Kefken tarikiyle ailemizin sâlimen İstanbula gelişini sağladı.

Adapazarından İstanbula geldiğimiz zaman henüz çocuk denecek bir yaşta olduğum halde şu kanaate varmıştım.

Kudret sahibi olanlar zâlim olabilirler. Fakat kudret sahibi olduğu halde zâlim olmama, ruhun ilâhî bir olgunluğa eriştiğini gösterir. Bu bakımdan Tanrı da bu kullarının müdâfaadan âciz bulunan bizlere, göstermiş oldukları asîl hareketi görüp onlara yardımım muhakkak ki esirgemiyecekti.

Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde İstiklâl Savaşma atılmış bulunan Türk Milleti Tanrının da yardımıyla çok kısa bir zamanda iç ve dış düşmanlarımıza kat'î darbeyi indirerek zaferi elde etti. Bu büyük galibiyetin yaratıcısı olan Ulu Öndere Türk Ulusunun sonsuz bağlılığı en güzel ifadesini eski Cumhurbaşkanı ve Atanın yakın arkadaşı Sayın Celâl Bayar'ın şu ifadesinde bulmuştur : "Atatürk'ü sevmek, millî bir ibadettir..."

Evet bu millî ibadete hepimiz can-ı gönülden katılıyoruz.

KUTSAL VARLIK : VATAN

Bir sabah mektebe gitmek üzere çantamı hazırlamakla meşgulken dairemizin kapısı hızla çalındı. Bu zamansız misafirin kim olduğunu öğrenmek için kapıyı açınca karşımda bir polis memurunu buldum. Memur evvelâ sabah erken bizi rahatsız ettiği için özür diledi, sonra da annemi Müdüriyete davet etmekle görevli olduğunu söyleyip evden ayrıldı.

O tarihte annem Ankara'da aziz Ata'mızın hizmetinde bulunduğu için bu davete kendim gitmek mecburiyetinde kaldım. Emniyet Müdürlüğüne geldiğim zaman, annemi bizzat Müdür beyin görmek istediğini öğrenince, Müdürün odasına yöneldim. İçeri girince karşılaştığım manzara şu oldu. Orada bulunan tanımadığım bir şahıs —ki onun Sadıkzadelerin Ruşen Kaptanı olduğunu sonra öğrendim—. İşgal Kuvvetleri Gümrük Müfettişlerinden ve o zamanlarda Türk Armatörlerince Küçük Davut diye anılmakta olan eniştem Murad Davutyanla kucaklaşmış öpüşüyor. Diğerleri ise "şükür kavuşturana, şükür kavuşturana" deyip duruyorlardı. Eniştem diğerleriyle de kucaklaştıktan sonra Emniyet Müdürü yerinden kalkıp enişteme kendi koltuğunu işaret ederek, orada istirahat etmesini söyledi. Eniştem oturunca ben de gidip elini öptüm o da hasretle beni kucaklarken her ikimizin de gözleri yaşardı.

Şimdi bütün samimiyetimle ifade edebilirim ki o an gözlerimizi yaşartan âmil, birbirimize kavuşmanın sevincinden ziyade Emniyet Müdürünün şahsında aziz Türk Milletinin enişteme karşı göstermiş olduğu Türke has bu kadirbilirlik için idi.

Eniştem bu candan karşılanışa sebep olan olayı eve döndüğümüz zaman şöyle özetledi : "Türk Milleti tarihinin en kötü günlerini yaşadığı günlerden bir gün büromda çalışmaktayken nöbetçi askerlerden biri yanıma gelerek bir şahsın önemli bir mevzu hakkında görüşmek istediğini bildirdi. İçeri almalarını söylediğim bu adam seri adımlarla masama yaklaştıktan sonra limanda bulunan Sadıkzadelerin gemisini işaret ederek "Şu gördüğünüz gemiyle yumurta sandıkları içinde Anadoluya silâh ve cephane taşıyorlar" dedi.

O günler için hakikaten çok önemli olan bu ihbar karşısında muhbire "şayet ihbarınız doğru çıkarsa sizi maddî ve mânevi şekilde mükâfatlandıracağım" dedikten sonra yanıma üç askerle muhbiri de alarak limana gittim.

Gemiye çıkışımızda güvertede görünen üç şahıstan ikisinin bir anda ambara inişleri, muhbiri ve askerleri güvertede bırakıp, derhal ambara inmeme âmil oldu. Orada karşılaştığım Ruşen Kaptan ve arkadaşlarının (ki içlerinde İşgal Kuvvetleri baş tercümanlarından Mösyö Tavit de bulunmaktaydı) heyecanlı durumları ilerde görünen ve henüz kamufle edilmemiş olan yumurta sandıklarını açmama lüzum bırakmadı.

Bu sıhhatli ihbar karşısında onları tevkif etmek için askerleri çağırmak üzereydim ki, tam o sırada çocukluğumu ve Ayşe nineyi hatırladım. Ayşe Nine, ki mektebe gittiğim günler beni evinin kapısında karşılar ve şehit olan torununun hasretini biraz olsun gidermek amaciyle önlüğümün cebine mevsimine göre ya bir elma veyahut bir ayva kor sonra da "Benim canım Davudum" diyerek (ki bu ayrıca torununun ismidir) iki yanaklarımdan öperdi. O bu hareketi o derece samimî ve içten yapardı ki göz yaşları ekseriyle yanaklarımı ıslatırdı.

Babamın vakitsiz ölümüyle o zamanlar liseye muadil olan Sultani tahsilimi yarıda bırakıp kasabaya döndüğümde yine o Ayşe Nine değil miydi ki, tahsilimi tamamlamam için en iyi tarlasının yıllık gelirini bize bırakmıştı. O halde nasıl olurdu da bir Ayşe Ninenin yardımiyle sağlamış olduğum mevkiimin bana vermiş olduğu yetkiye dayanarak Vatana hizmetten gayrı suçları olmıyan bu başka Ayşe Ninelerin çocuklarını tevkif edebilirdim. İşte bu hissiyatın etkisi altında onlara şöyle hitap ettim :

— Arkadaşlar ben de sizler gibi bu Vatanın çocuğuyum. Dedelerim de babam da bu toprakların çocuğuydu. Onlar burada doğdular burada yaşayıp burada gömüldüler. Ben de burada gömüleceğim. Her ne kadar vazifem şu anda sizi tevkif ettirmekse de unutmayalım ki vazifenin de fevkinde kutsal bir varlık mevcuttur ki onun da adına —VATAN— diyoruz. Bu itibarla da müşterek Vatanımızın selâmeti yolunda bu andan itibaren beraber çalışacağız. Bu şekilde konuşmam bir müddet önce müdüriyette gördüğün gibi o gün de kucaklaşıp öpüşmemize âmil olmuştu...

O gün muhbiri gemide bırakıp askerlerle rıhtıma çıkınca, derhal geminin hareket emrini vermiştim."

MİLLİYETİMİ ÖĞRETEN TOKAT

Enişte min ölümünden sonra yalnız kalan halam, evlât edinmek üzere 1928 tarihinde beni Şam'a davet etti. Halam bu kararıyla beni çok sevindirmişti. Bu sevincimin sebebi de gayet zengin olan halamın yanında refah içinde yaşayacağımdı. Bu ümitle annemin muhalefetine rağmen, bu çağırıya müsbet cevap verdikten iki gün sonra Halep şehrinin Bab İl Farac alanına geldim. Uzun yıllar hasretini çektiğim halama bir an önce kavuşmak için saat kulesinin biraz ilerisinde bulunan taksi durağına seri adımlarla giderken, kulağıma çarpan bir vatan türküsü beni yolumdan alıkoyup kendine çekti. Sesin gelmekte olduğu kıraathaneye girince, karşılaştığım manzara şu oldu : Eski gayrimüslim vatandaşlarımızdan bir grup, bir fonografın etrafını sarmış, ibadethanede ilâhi dinler gibi sessizce —Vatandan haber gelmezmola— gurbet türküsünü dinlemekteydiler. Plâk bitince eski günlerini hatırlamış olacaklar ki her duadan sonra söylenen âmin gibi bir "ah" çektiler.

Kıraathanede kaldığım süre içinde bu türküyü daha birçok türküler ve ahlar takip etti. Gurbette geçirdiğim bu ilk günde bu atmosfere kendimi öyle kaptırımşım ki bir ara saatıma bakınca vaktin gece yarısı olduğunu fark ettim. Yoluma devam etmek üzere içtiğim çayın parasım verirken, Maraşlı eski bir vatandaşımız olan kahveci Dikran bana :

"Oğlum, gördün ya biz burada vatan hasretini (fonografı işaret ederek) şu kutudan çıkan seslerle gidermiye çalışıyoruz. Sen henüz bu acının ne demek olduğunu bilmezsin, hiçbir zaman da bilmeni arzu etmem" dedi. Şam'a gitmek üzere bindiğim vasıta hareket edince, o insanların göğüslerine sığmıyan ahları, aynı zamanda kahvecinin sözleri yol boyunca çocuk kalbime bir gariplik verdi. Ve ben ancak o zaman arzum hilâfına beni yolumdan alıkoyup kıraathaneye yönelten kuvvetin vatan hasreti olduğunu ve bu meyanda insanların vatan uğruna neden seve seve canlarını feda ettiklerini öğrendim.

Halamın yanında refah içinde geçirdiğim üç aylık zaman henüz beni bu hislerin etkisinden kurtaramamıştı. O günlerde daimî ikamet müsaadesi alabilmem için halam beni enişte-min eski bir ahbabı olan Komiser Garabed'e yolladı. Geç kaldığım için dairesinde bulamadığım komiseri ikametgâhında aramak üzere Merce'ye gidip evinin kapısını çaldım. Açılan kapıda görünen sivil bir şahsa komiseri görmek istediğimi söyleyince, muhatabım :

"Aradığın komiser benim, ne istiyorsun?" dedi. İkamet cüzdanı alabilmem için tavassutunu ricaya geldiğimi söyledim.

Komiser evvelâ milliyetimi öğrenmek istemiş olacaktı ki önce milliyetimi sordu, ben de komiserin Ermeni olduğunu göz önüne alarak, çocuk akliyle bir yardım sağlamak ümidiyle, ona milliyetimin Ermeni olduğunu söyledim ve pasaportumu da kendisine uzattım. Komiser pasaportumu inceledikten sonra, gayet sert bir şekilde bana :

"Bu yaşta yalan konuşmıya utanmıyor musun? Pasaportumu işaret ederek, baksana sen bal gibi Türksün" dediği zaman, yüzüme bir tokadın indiğini hissettim. Tokadın etkisiyle gözümde çakan şimşek, bulunduğum loşluğu aydınlattı ve ben bu aydınlık içinde öz benliğime kavuştum. Çünkü yüzümde şaklıyan o tokat bana milliyetimin bal gibi Türk olduğunu sarahatle öğretmişti. Bu hareketinden dolayı komiseri haklı buldum ve ona hiçbir şekilde mukabelede bulunmadım, ancak beni oraya Araksi halamın yolladığım söyledim, bunu söyleyince o ana kadar olanları koridordan sessizce takip etmekte olan bir ihtiyar, ki komiserin babası olduğunu sonra öğrendim, yanıma gelip beni yukarı davet etti. Salonda yerlerimizi aldıktan sonra bir müddet halamdan bahseden ihtiyar, sonra sözü önceki olaya intikal ettirip şöyle konuştu :

— Oğlum sakın zannetmiyesin ki senin gibi biz de buralara kendi arzumuzla gelmiş bulunuyoruz. İyi hatırlıyorum kötü bir gündü, hem de çok kötü bir gün, hızım sadece dış tahriklerden alan korkunç bir kasırga bizleri asırlar boyu durmadan tüten ocaklarımızdan koparıp dünyanın dört bucağına serpti. Şu anda duyduğum ıstırabı sen bilemezsin. Biz burada bu acıyı toprağa vurduğumuz her kazmada, örse indirdiğimiz her balyoz darbesinde duyarız. Çünkü o an öz vatanımızı ve bu meyanda da Mehmetle, Ayşeyle aynı tarlada yanyana çapa

vurduğumuz o mesut günlerimizi hatırlarız. O an aklına bir şey gelmiş olacak ki sözü burada kesen ihtiyar, ânide dışarı çıktı, bir müddet sonra da bir paşa resmiyle döndü ve resmi işaret ederek : Bak oğlum bu gördüğün Cemal Paşadır, şayet bugün buralarda yüzbinlerce gayrimüslim eski Türk vatandaşı yaşıyorsa bil ki bunlar istisnasız hayatlarını bu paşaya borçludurlar ki bu da tarihî bir gerçektir." Sonra şu canlı olayı anlattı :

"Bu gurbet elde acıklı günlerimizi yaşamakta olduğumuz bir gün, halan da dahil çoğunluğu kadın ve çocukların teşkil ettiği binlerce sefil ve perişan insan ellerimizde birer dilekçe o tarihte Halep'te Büyük Cemal Paşa'nın karargâhı olan Otel Baronun etrafmda toplanmış, Paşanın dışarı çıkmasını heyecanla bekliyorduk, heyecanla diyorum, çünkü o gün onun ağzından çıkacak bir tek kelime ölüm veya kalım kaderimizi tâyin edecekti.

Bir müddet sonra kapıda görünen Cemal Paşa'nın benden isteğiniz nedir? sorusu, dilekçelerimizi vermemiz için bir vesile oldu. Dilekçelerimizi bir süre inceliyen Paşa, bugün dahi harfiyen hatırladığım şu tarihî konuşmasını yaptı :

"Muhterem hemşehrilerim bizler hepimiz asırlar boyu aynı toprakta doğmuş birlikte yaşamış keder ve sevinçlerini paylaşmasını bilmiş ve bu bakımdan da örf ve âdetleri bir olan insanların çocuklarıyız. Bu itibarla da baba oğul ve kardeş sayılırız. Esasen dilekçelerinize de muhterem pederim diye başlaımş olmanız şu anda aynı hissiyatın altında bulunduğunuzu ispat etmektedir. Bu bakımdan bir babanın da evlâtlarına hiçbir şeküde kötülük yapamıyacağına göre, şimdi size bir asker olarak söz veriyorum ki şu andan itibaren bütün istekleriniz harfiyen yerine getirilecektir."

Paşamn bu konuşması o güne kadar bu gurbet diyarında sadece acı gözyaşları akıtmış olan bu perişan insanların birbirlerine sarılıp ilk defa olarak gözlerinden sevinç yaşları boşalmasına âmil oldu. Bu manzara Paşayı da hayli mütehassis etmiş olacak ki konuşmasına şöyle devam etti : "Şu anda evlâtlarının saadetini görebilen bir babanın duyabileceği en kutsal sevincin içindeyim. Sonra da gülerek ilâve etti. Çocuklarınız belki bir gün beni de Avedaranınızda (kutsal kitap) anarlar."

Sonradan halamın da Cemal Paşa'mn (1) Avedaran kelimesini aynen kullandığını teyit etmiş olması, bugün Cemal Paşa hakkında birkaç kelime ilâve etmeyi bir insanlık borcu telâkki ediyorum. Ümitsiz insanlara bir anda saadet yolunu açmış olan insan kişi Cemal Paşa, o insanlardan bir parça olduğum halde ne yazık ki şu anda isminizi Avedarana alacak kuvvete sahip değilim. Bununla beraber şuna da emin olmanızı isterim ki mubarek isminiz bu sayfayı da mukaddes bir kitap sayfası kadar kutsileştirmiş bulunmaktadır. Bu itibarla milyonlarca insanın kalbi olan mezarınızda huzur içinde uyuyabilirsiniz. Topraktın, toprak olacaksın sözü ruh için söylenmemiştir. O halde mubarek ruhunuz ebediyen şâd olsun.

(1) Cemal Paşa hakkında 180. Sahifeye yazdıklarımı, bu hadise teyid etmiştir.

TEŞEKKÜR VE BİR TEMENNİ

Bu kitabın yazılışım, Eski Cumhurbaşkanı Sayın Cemal GÜRSEL'e borçluyum. Bu yüzden kitabımı aziz hatıralarına ithaf ediyorum.

Kitap bittikten sonra Mayıs 1967'de, Türkçe "CUMHURİYET", İngilizce "DAILY NEWS" gazetelerinde ve "THE WEEK" mecmuasında özet olarak neşredilmişti.

Bu neşriyat büyük ilgi gördü.

Yurt içinden ve dışından, Türk ve Ermeni yüzlerce kişi mektup, telgraf ve telefon ile beni teşvik ve teşci ettiler. Doküman gönderdiler veya tavsiye ettiler. Hakkında gazetelere yazı yazmak suretile beni aydınlattılar.

Kitabın hazırlanması, doküman temini, neşir ve tevzii hususunda pek çok kişiden büyük yardım gördüm.

Böylesine insanî ve millî bir konuyu bir ticaret mevzuu yapamayacağım için, birinci baskının bütün gelirini kendilerine bıraktığım, (Türkiye Kızılay Cemiyeti, Türk Şehitlikleri ve Savaş Anıtları derneği, Türk Donanma Cemiyeti, Türk - Arap Dostluk Derneği, Ermenek Orta Okulu, Göktepe ve Kazancı Orta Okul Yaptırma Dernekleri, Düzce Verem Savaş Derneği, Boyacıköy Ermeni fakir çocukları koruma derneği, Sakız Ağacı Ermeni yoksulları ve fakir talebeye yardım derneklerinden) bu güne kadar cevap verenlerin büyük ügisine şahit oldum.

Bütün bu saydığım kişüer kitabın bu hale gelmesi ve tevzii hususunda en az benim kadar heves ve ilgi gösterdiler.

Hepsine şükranlarımı arzetmek isterim.

VE BİR TEMENNİ.....

Kitabımın son sahifesinde bir itirafta ve bunun sonucu olarak da bir temennide bulunmak istiyorum.

Bu kitabı niçin yazdığımı baş tarafta belirtmiştim. Bu yüzden hiç bir iddia üe ortaya çıkmıyorum. Aksine, başladığım ve bu gün bitirmeye muvaffak olduğum kitabm istediğim mükemmeliyette olamadığım itiraf ederim. Bu halile neşrine,

bir dostumun "mükemmel iyinin düşmanıdır. Daha mükemmel olsun diye beklersen hiç çıkaramazsın. Neşret, başkalarının daha mükemmelini yapması için öncülük etmiş ol" tavsiyesinden cesaret alarak teşebbüs ettim.

Bu fikre aynen iştirak ediyorum.

Böyle bir eseri ben yazmamalı, hattâ yazılmasına ben öncülük etmemeli idim. Dünya bu konuda aleyhimize yazılmış eserlerle dolup taşarken, bu kadar haklı olduğumuz dâvayı dünya'ya duyurmak ve aleyhimize yapılmış olan neşriyata cevap vermek için tarihçilerimizin, devlet ve ilim adamlarımızın bu güne kadar bir çok eserler vermiş olmalarını; yerli ve yabancı üniversitelerde doktora yapan yetkili zevattan bir çoklarının bu konuyu ilmî bir TEZ olarak incelemiş olmalarını çok isterdim.

Ama zararın neresinden dönülürse kârdır. Benim amatörce yaptığım bu küçük etüdün, çok daha mükemmel olacağından emin olduğum bu gibi etüd ve neşriyata öncülük etmesi benim için büyük bir iftihar kaynağı olacaktır.

Zira, bu gün dahi, bu gibi faaliyete ihtiyaç olduğu, dünya basınını tetkik ettiğimiz zaman hemen göze çarpmaktadır.

Kitabımın, bizzat müşahede edebildiğim noksanları yanında, tek teselli noktası, bu temennimin tahakkukunu görmek olacaktır.

Ankara, Mayıs 1967

BİBLİYOĞRAFYA

TÜRKÇE (Te'lif veya Tercüme) eserler :

AHMET Cevdet, Tarihi CEVDET, 1893

ALİ Kemalî, ERZİNCAN, 1932

ARIMAN Orhan, Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki oyunları (Edgar GRANVILLE'den) (Basılmadı)

BOLAYIR E., Talât Paşa'nın hatıraları (1946)

CEMAL Paşa, Hatıralar, (1959)

ÇAKIR Fahri, Şark Cephesi ve Anadolu (1967)

ÇARK Y., Türk Devleti hizmetinde Ermeniler (1953)

DURSUNOĞLU Cevat, Millî Mücadelede Erzurum (1946)

ERÇIKAN Atıf, Tarihde Türk - Ermeni münâsebetleri (1949)

ERDOĞAN F., Türk ellerinde hatıralarım (1954)

ERTÜRK Hüsamettin, İki Devrin Perde Arkası (1963)

EMİRCAN A., Ruslar Ermenileri Nasıl Avladılar? (1945) (Gazetede Tefrika)

ESMER Ahmet Şükrü, Siyasî Tarih (1944)

GENELKURMAY Bşk., Türk İstiklâl Harbi (IH. ve IV. Cilt) (1965)

İNAL Mahmut Kemâl (İbnülemin), Osmanlı Devrinde Son Sadrıâzamlar (1940)

İSKİT Yayınevi, Mufassal Osmanlı Tarihi (6 Cilt) (1957)

İSKİT Yayınevi, Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi

KALAÇ Ahmet Hilmi, İstiklâl Harbimizin Esasları (1951)

KARABEKİR Kâzım, Cihan Harbi (3 Cilt) (1938)

KARABEKİR Kâzım, Kendi Kitabım (1960)

KIRZIOĞLU Fahrettin, Kars Tarihi (1953)

KIRZIOĞLU Fahrettin, Dede Korkut Oğuznameleri (1952)

KIRZIOĞLU Fahrettin, Kürtlerin Kökü (1963)

KIRZIOĞLU Fahrettin, Kürtler (1964)

KIRZIOĞLU Fahrettin, Kars İli (1966)

KOÇER Kemâl, Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul (1946)

KÖYMEN Mehmet, Büyük Selçuk İmparatorluğu Tarihi (1954)

KUTAY Cemâl, Lavrens'e Karşı Kuşçubaşı (1965)

KUTAY Cemâl, Teşkilâtı Mahsusa ve Hayberde Türk Cengi (1962)

OKÇU Yahya, Türk - Rus Mücadelesi tarihi (1949)
OSMAN Nuri, Abdülhamidi Sâni ve Devri Saltanatı (1911)
NAFIZ, Şark Meselesi (E. Driault'dan) (1912)
NUR Rıza, Türk Tarihi (1924)
URAS Esat, Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi (1950)
Meclisi Meb'usan Albüm ve Tutanakları
Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekâtı İhtilâliyesi (1916)
İslâm Ahalinin Duçar Olduğu Mezalim (1919)
Cemiyeti Akvam, Türkiye'de Ermeni ve Rumlar (1921)
Yıldız Suikastı Tahkikat Fezlekesi (1905)
Taşnak - Hoybun (1931)
Türk Ansiklopedisi

Diğer dillerde yazılmış eserler :

EDEN Anthony (Lord AVON) The Memoirs (1960)
EDMONDS C. J., Kurds, Turks and Arabs (1957)
HEPWORTH G. H., Through Armenia on Horse Back (1898)
HOWARD H. N., The Partition of Turkey (1913 - 1923)
GROUSSET René, Histoire de l'Arménie (1947)
LEWIS Bernard, The Emergence of Modern Turkey (1961)
MONROE W. S., Turkey and The Turks
SAFRASTIAN Arshak, Kurds and Kurdistan (1948)
SCHUMAN F., International Politics (1948)
SYME Ronald, The Roman Revolution (1960)
TREVELIAN G. M., A Shortened History of England (1960)
Ansiclopedia Americana
Ansiclopedia Britanica
Webster's Dictionary
The Turco - Armenian Question (1919)
Some Glimpses Of The History Of Turkey

İ N D E K S

(Bu indeks içinde, kitaptaki şahıs isimleri ile, Ermeni tarihi ve Türk - Ermeni ilişkileri ile yakından ilgili bazı özel isimler yer almıştır. Ancak kitabın büyük kısmında ve sık sık geçen "Taşnak, Hınçak ve benzeri" bazı isimler alınmamıştır).

— A —

Abbas (Şah) 271
Abbas (Mirza) 271
Abah 156
Abdullah (Biçen) 115
Abdullah (Kevork) 115
Abdullah (Osep) 115
Abdülhamit II. (Sultan) 79, 145, 162
Abraham (Arduzian) 51
Abrahamyan (Ohannes) 101, 109
Abro (Hrant) 98
Abro (Sahak) 98, 104
Acemyan (Dikran) 112
Acemyan (Mıgırdıç) 109
Adontz N. 43
Adil (Aram) 102
Agabegof 263
Agacanyan (Hamparsum) 162
Agâh (Nişan) 106
Agathengelos 50
Agaton (Krikor) 94, 98, 107, 109
Aharon 62
Aharonyan A. 222
Ahmed (Sultan) 271
Ahmed Cevdet Paşa 16
Ahmet Muhtar Paşa (Gazi) 76
Ahmet Muhtar Binbaşı) 184
Aknuni 189
Alboyacıyan A. 112
Aleksandr 28
Aleksanyan 115
Aleksanyan (Dikran) 101, 114
Aliksanyan (Diran) 101
Âli Paşa 118
Ali Rıza 265
Alişan 132
Allahverdi (Ohannes) 73, 95
Allahverdioğlu (Abraham) 117
Altıntop (Mikael) 95
Amira 113
Amira (Misak) 114
Amira (Osep) 106
Anak Bey 50
Ananyan (Civan) 112
Anazarbus 34
Ani 31, 32, 33, 43, 45, 51
Anibal 21
Ankaralıyan (Mikael) 109
Antigone 26
Ansiclopedia Americana 66, 67, 209
Ansiclopedia Britanica 258
Anti Hasunist 117
Antioch (Philip) 35

Antiochus 21, 26
Antoine 28
Antranlk (General) 141, 189, 218, 233, 247
Antreas M. 112
Antuan (Alik) 112
Apartyan (Harundyun) 106
Apkar 74
Apkar (Kara) 28, 49
Aptalzade (Ohannes) 114
Arakelyan (Dikran) 109
Aramice 16
Arakel (Dad) 113
Araksi 115
Araksl 305
Arapyan (Aleksandr) 112
Arapyan (İstepan) 111
Ararat (Ağrı) 16, 18, 41, 42, 49, 259
Araratlı Cemiyeti 123
Ardaşat (Artaxata) 22, 50
Ardaşes (Artaxias) 21, 22, 29
Ardaşir 269
Ardaş 28
Ardavast 28
Aris 265
Aristak 50
Argutyan (Hovsep) 272
Arkanaz 32
Armenagan Cemiyeti 130
Armenak (Nazaret) 106
Armenak (Sakız) 111
Armin (Azaplaroğlu) 62
Arnold J. W. 17, 90
Arsas (Arşak) 26, 27, 44, 50
Arsen 101
Arsen 109
Arşagan 27
Arşaguni (Arsaklı) 26, 29
Arşam 28
Arpiaryan (Arpiar) 128
Artsah 33
Arusyak 115
Aryen 42
Arzumyan (İstepan) 98
Asadur (Hrant) 104
Asadurcuyan (İstepan) 114
Asasyan (Ohannes) 106
Asdıkzade 115
Asım Paşa 184
Asken 50
Aslanyan (Artin) 114
Aslanyan (Fikri) 106
Aslanyan (İstepan Paşa) 112
Aslanyan (Kevork) 114, 257
Aşdaragesi (Nerses) 272
Aşcıyan (Mikael) 111
Aşot I. 31, 32
Aşot II. 32
Aşot III. 32
Aşnanyan (Diran) 111
Aşvan (Bogos) 98
Atamyan 115
August 28
Avakian (Setrak) 86
Avon (Lord, Anthony EDEN) 287
Avyan 101
Ayasofya 45
Ayasluğ (Efes) 50
Aycıyan L. 106
Ayşe Nine 303
Azaryan (Hovsep) 101
Azaryan (Manuk) 95, 98, 101
Azaryan (Patrik) 118
Aznavor Ailesi 114
Aznavoryan (Andon) 112

— B —

Babayan (Dikran Paşa) 112
Babayan (Mihridat) 98
Babikyan (Agop) 96
Balcıyan A. 112
Ballaryan (Hamazasb) 95
Bahalyan 61
Balyan Ailesi 114
Balyan (Agop) 112
Balyan (Bali Kalfa) 112
Balyan (Krikor) 112
Balyan (Karabet) 112
Balyan (Levon) 112
Balyan (Magar) 112
Balyan (Nigopos) 112
Balyan (Senekerim) 112
Balyozyan 61
Barker S. A. 160
Baron Ağası 156
Barsamyan (Dikran) 96
Basile II. 270
Barbaros (Fredrik) 35
Bardzberd 34
Baruyr 18
Basmacıyan 257
Baybars 36
Bauman (General) 206
Bayar (Celâl) 301
Beaconsfield (Lord) 87
Bedros 115
Bedros 106
Begyan (Haygaz) 107
Behlemyan (Osep) 111
Bekof Nazar 222, 230
Beniard M. 137
Berberyan (Avedis) 112
Beyran (Hovsep) 112
Bezciyan (Artin) 114, 117
Billuryan (Antranik) 106
Bilezikciyan (Agop) 114
Bilezikcioğlu (Mıgırdıç) 114
Binemeciyan 115
Birdwood (Mareşal) 202
Bogos 98
Bogos 115
Bogos (Rahip) 158
Bonapart (Napolyon) 202
Boryan 188, 189
Boşgezenyan (Artin) 96
Boyacıyan (Armenak) 106
Boyacıyan (Agop) 96, 111, 112
Boyacıyan (Hamparsum) 96, 157
Bristol (Amirâl) 244
Brosset M. 43
Bryce (Lord) 83, 85
Buyyon (Franklin) 249, 250
Buxton 85
Büyük Arsaklı 26
Büyük Ermenistan 15, 26, 27, 32, 33, 53, 54, 55

— C —

Caetani (Leone) 67, 90
Cais (Robert) 42, 260
Cambon M. T. 259
Cangülyan 155
Carcathiocerta 22
Celâl H. 112
Cemal Paşa 180, 205, 306, 307
Cevahirciyan (Gabriel) 186
Cevdet Paşa (Ahmet) 16
Cezayirli (Mıgırdıç) 113, 114
Chalcedoine 51
Chanter E. 41
Cinciyan (Agop) 102
Civanyan 89
Coinet 253, 258
Contenson (Ludovich) 85, 257
Congregationalist 62
Copronym (Konstantin) 270
Currie (Sir Philip) 127
Curzon (Lord) 256
Cyrus 20

— Ç —

Çakıryan Harotyon) 153
Çamurcuyan (Patrik) 119
Çaprast 115
Çaviş (Abdülâziz) 183
Çayan (İlyas) 98, 104
Çelebi (Sultan Mehmet) 57
Çelebi (Yeremyan) 111
Çelebi (Yusuf) 114
Çerezyan (Bağdasar) 114
Çerkezyan (Karakin) 109
Çiçerin 232
Çıracıyan 98
Çıracıyan (İstepan) 96
Çıracıyan (Tavit) 111
Çugayesi (Hagop Katogikos) 272
Çömlekciyan (Arşak) 115
Çömlekciyan (Nubar) 115
Çukasızyan (Minas) 106
Çukasızyan (Sarim) 106
Çübeyan (Dikran) 102
Çübeyan (Kevork) 102

— D —

Dadur (Agop) 112
Dadyan (Artin Paşa) 98, 100, 101, 104
Dadyan (Bogos) 113
Dadyan (Dikran) 101
Dadyan (Duran) 104
Dadyan (Harutyun Paşa) 98
Dadyan (Mıgırdıç) 67
Dadyan (Ohannes) 113
Dadyan (Simon) 113
Dagavaryan (Dr. Nazaret) 96
Danielyan S. 126
Danton 82
Danyelli 47
Darâ 18, 21
Davut 98
Daryüs 16
Davut (Garabet Artin Paşa) 94, 106, 107, 108, 109
Davutyan (Hagop) 112
Davutyan (Hosap) 114
Davutyan (Murat) 302
Dede Korkurt 16, 26, 30
Delegarde 46
Demetrius 26
Demircibaşı (Asadur) 114
Deniker J. 42
Demirciyan (Dikran) 98
Denikin 228, 230
Derby (Lord) 74
Dergarabetyan (Kegam) 96
Dergazaryan (Bimen) 115
Dernersesyan (Dikran) 112
Dernersesyan (Haçadur) 106, 112
Dernersesyan (Simpat) 106
Dertand (Tridat) 50
Deveciyan (Karakin) 106, 112
Devlat (Amir) 112
Dikran (Büyük) 27
Dikran (Genç) 27
Dikran (Kalfa) 112
Dikran (Sedefci) 115
Dikran (Hacı) 157
Dikran 304
Dilber (Zareh) 104
Dodd (Dr.) 157
Düz Ailesi 114, 117
Düz (Artin) 111
Düz (Agop) 111
Düz (Bogos) 111, 114
Düz (Garabet) 111
Düz (Hrant) 101
Düz (Mihran) 104, 111, 114
Düz (Mikael) 111
Düz (Ohannes) 111
Düz (Krikor) 111
Düz (Serkis) 104, 111
Dvin 51

— E —

Eçmiyazin 50, 71, 186, 214, 218, 221
Eisenhower 175
Emir İsa 31
Emirizyan 265
Eliot 74
Eram 107
Eramyan (Abraham Paşa) 95
Eramyan (Mıgırdıç) 101
Eramyan 109
Erivan Hanlığı 213
Erkin (Feridun Cemal) 279
Ermeni İhtilâl Cemiyetleri İttifakı 130
Ermeni Meselesi 77, 78, 89, 90, 91
Ermenilerin Müttehit Cemiyeti 123
Ermenistana Doğru Cemiyeti 123
Ermeni Vatanperverler Cemiyeti 123
Ertürk (Hüsamettin) 162, 186
Eşkâniyan 26

— F —

Fasulyacıyan 115
Fatih (Sultan Mehmet II.) 58, 59, 63, 68, 205
Faysal 241, 242
Fedakârlar Cemiyeti 123
Fehmi 265
Fenerciyan (Kris) 162
Ferdinand (Bulgar Kralı) 81
Ferit Paşa (Damat) 227, 228
Ferit (Hagop) 106
Ferit Ohannes) 106
Ferit (Sisak) 106
Fikri (Kevork) 111
Fincanciyan (K. Sabit) 109
Foks (Edward) 244
Ford (Clare) 157
Fraat 28
Fransuva (Fransa Kralı) 82
Fran 109
Fransworth (Dr.) 157
Frikya 19
Fuat Paşa 118

— G —

Galanti A. 183
Galip Kemalî 82, 83
Gambetta (Leon) 82
Gamsar (Minas) 106
Garabet 102
Garabet 109
Garabet 111
Garabet 305
Garabetyan (Agyazar) 115
Garabetyan (Bedros Zeki) 104
Garabetyan (Nişan) 137
Garabetyan (Serkis) 112
Garbis 7, 8
Garni 45
Garo (Armen Garo, Pastırmacıyan) 96
Gasbar 111
Gaspard (M. Armand) 67
Gazarosyan (Karakin) 107
Gazaryan (Arşak Dr.) 268
Gazaryan (Vahan) 112
Gelgelyan (Artin) 114
Genç Ermenistan Cemiyeti 123, 125, 130
George (Lloyd) 234
Gergesiyan 62
Giers 86
Gırcıçyan (Agop) 98
Gırcıkyan (Antranik Paşa) 112
Gomidas (Minasyan) 112
Gomer 18

Gorçakof 72
Gosche 46
Gouraud (General) 241
Goubeau (General) 248
Göçeyan (Andon) 106
Gladstone 71, 78, 79, 260
Graves 121
Granville (Edgar) 79, 83, 85, 86, 90
Green (J. Dr.) 157
Grey (Edvard, Sir) 87
Grousset (M. Rene) 67
Gugasyan (Nişan) 111
Guinnes (Walter) 84, 87
Gullabyan 98
Gülbahar Hatun 196
Gürcü (Garabet) 114
Gürsel (Cemal, Cumhurbaşkanı) 11, 12, 13, 191, 275, 276, 281, 282, 286, 293, 308
Gürürlüyan (Arakel) 267

— H —

Haccamî 183
Haçik (Ardaş) 162
Haçik (Avukat) 157
Hadisyan 256
Hagop 106
Haki (Hamazasb) 111
Hallaçyan (Bedros) 94, 96, 107
Hamamcıyan (Takvar) 111
Hamlin (Dr. Cyprus) 62, 136, 137
Hamparsum 109
Hanazad (Rupen) 126
Handanyan (Harutyun) 106
Han (Samuel) 112
Hancıyan (Levon) 115
Hanotaux 259
Hanlıyan (Bogos) 107
Harbourt (General) 225, 278
Harminyap (Harmeni) 16
Harotonyon (Varter) 170
Harotonyon (Bedros) 170
Hasan 66
Hasun (Antreas) 98
Hasun (Patrik) 118
Hasunist 117, 118
Hassun (Piyer) 109
Hay 16
Hayasdan 16
Hayk 18, 23, 39
Haykyan 18
Hayırsever Cemiyeti 123
Hayrabet 111
Hayri Efendi (Şeyhülislâm) 227
Hayton (I. Hetum) 35, 38
Hekimyan (Minas) 106
Hekimyan (Krikor) 107
Hekimyan (Mıgırdıç) 102, 107
Herakliyus 51
Herbert (Aubrey) 87
Hayton (I. Hetum) 35, 38
Hetomyan 34, 35, 36, 38
Hıdıryan (Krikor) 104
Hırımyan 124
Hırlakyan (Agop) 96
Hogasyan 186
Hokosyan (Viçen) 111
Holas 112
Holas 112
Holas (Kevork) 115
Hosrovituht 50
Hosrev 269
Horasancızade (Bedros) 107
Horasancızade (Mikael) 112
Hoybon 265
Hoybun 265 - 266 - 267
Hurdacı (Aram) 102
Hurşit 265
Huryan 98
Hünkârbeğendiyan (Dikran) 101
Hüseyin (Şerif Paşa) 213
Hüseyin (Tabip Yüzbaşı) 298

— İ —

İberya 28
İberler 43
İbrahim (Peygamber) 26
İgnatief 75
İhsan (Onnik) 96, 107
İhsan Nuri 265
İlhanlılar 33, 54
İpsos 21
İsa (Peygamber) 49
İskender (Büyük) 18, 20, 21, 22, 26,39
İsmet Paşa (İnönü) 255, 256
İspartalıyan (İstepan) 96
İsrallyan (Garabet) 106
İstekaryan V. 112
İstepan 109
İstepanos (Katogikos) 272
İstepanyan (Torkom) 292, 294
İstalyanos Dr. 183
İttihat ve halas Cemiyeti 123
İzmirliyan (Mateos) 74, 124, 158, 166, 167
İznik 34, 50
İlbıs Oğlu 62

— J —

Jakmen (Rolen) 258
Jamharyan 61
Jorga, Prof. 65
Joris (Edvar) 162, 163
Jüstinien 31, 270

— K —

Kabulyan (Konstantin) 162
Kalçi 184
Kalfayan (Nişan) 107
Kanuni (Sultan Süleyman) 58, 59
Kapadokya 27
Kapamacıyan (Bedros) 106
Kapamacıyan 114
Kapan (Krallığı) 33
Karabet (Episkopos) 271
Kapriyelyan (Kapriyel) 111
Kapriyelyan S. 124, 125
Kaptanyan 162
Karagözyan 157
Karahaç Cemiyeti 123
Karakaş (Rupen) 98
Karaciyan (Manuk) 95
Karaciyan (Taniyel) 95
Karakoç (Serkisyan) 111
Karakon (Karakoyunlu) 30
Kara Konak (Konabek) 30
Karayan (İstepan) 111
Kardavyan (Ohannes) 107
Karin 51
Kartaca
Kassovich N. 42
Kavafyan (Mihran) 101
Kazancıyan (Paskal) 109
Kazazyan (Agop Paşa) 94, 102, 110, 111
Kazazyan (Ovrik) 115
Kazazyan (Nişan) 106
Kâzım Karabekir Paşa 229 - 230 - 232 - 246
Kemal 202
Kendiryan (V. Şabuh) 162
Kenkülyan (Hrant) 115
Keresteciyan 98
Keseryan 183
Keşişyan (Garabet) 112
Kevork (Dikran) 106

Kevork 32
Kevork Çavuş 161
Kevork (Katogikos) 186
Khleboff (Twerdo) 171, 204, 205, 208, 217, 218
Kilikya Cemiyeti 123
Kimmerler 43
Kirakos 136
Krişciyan (Dikran) 106
Kılıçyan (Antuvan) 114
Kiyaniyan 18, 19, 21
Kınar 115
Kırapar 47
Kırıkciyan K. Dr. 7
Kıyacıyan Serkis 267
Kleopatra 28
Koçer Kemal (General) 184
Komnenos (İmparator) 34
Kolu uzun Oğulları 43
Koncagül (Ohannes) 114
Konstantin (Kral) 31, 44
Koran (Kevork) 102
Köçe Oğlu (Agop) 114
Kömürcüyan (Krikor, Prof.) 111
Köseyan (Andon) 104, 109
Krikor 98
Krikor 106
Krikor (Katogikos) 118
Krezüs 27
Krilman 168
Kromer (Lord) 213
Kurban Cemiyeti 124, 160
Kuşadalıyan (Asadur) 106
Kuşcubaşı Eşref 183, 227
Kuyumcuyan (Bedros) 104, 107
Kuyumcuyan (Ohannes Paşa) 95, 97, 101
Küçük Arsaklılar 26
Küçük Ermenistan 15, 27, 32, 55
Küpelyan 118
Küpelciyanlar 118
Kürkçühanlı (Bedros) 114

— L —

Lajazzo 35, 36
Lamartine (Alphonse) 67
Lamington (Lord) 85
Lambron 34, 35
Larşer 182
Leart 257
Lenin 215, 216, 218
Leo (Yazar) 127, 189, 209, 212
Leon 34, 35, 36
Leon 265
Leontius 50
Lepsius 85, 257
Lermentof 204
Levon 106
Lori Krallığı 33
Lozan Andlaşması 255, 256
Lozan (Stefan Lausanne) 80, 81, 82, 83
Lucius Lucullus 27
Lusavoriç (Krikor) 43, 48, 50
Lusignan (Guy de) 36
Lusinyan (Leon) 154
Lynch 257

— M —

Magakyan (Ohannes) 101
Magnesia (Manisa) 21
Mahmut (Sultan) 117
Maksutzade (Sebuh) 95
Mamikonyan Sülâlesi 30
Mamikonyan (Hamazasb) 31
Mamikonyan (Mikael) 106
Mamikonyan (Muşeg) 31

Mamikonyan (Vartan) 30
Mamik (Mamikon) 30, 44
Mamistra 34
Manas (Aleksandr) 98, 101, 112
Manas (Antuan) 112
Manas (Edvar) 112
Manas (Gaspar) 98, 101
Manas (Greguar) 112
Manas (Jozef) 98, 112
Manas (Piyer) 98, 101
Manas (Pol) 98, 101
Manas (Puzant) 98, 101
Manas (Rupen) 98, 101
Manas (Sebuh) 98, 101
Manas (Zenop) 98, 101
Mandelstamm 75, 76
Manuelyan (Vahan Paşa) 112
Manuel 106
Manukyan (Senekerim) 114
Marc Antoine 28
Margosyan (Krikor) 98
Mardikyan (Oskan) 94, 109
Mardiros 115
Marengo M. 117
Markaryan (Harudyun) 101
Mark Karl 126, 130
Markar 157
Marzban 29
Masis (Ağrı Dağı) 18
Matosyan 115
Mavukçuyan (Mihran) 115
Mayewski (General) 77, 91, 122, 124, 158
Mazdeizm 30
Megavoryan H. 126
Mehmet (Paşa, Kıbrıslı) 53
Mehmet Emin 265
Mehmet Hayri 243
Mehtap Sevenler Cemiyeti 123
Malik Nâsır 36
Melikof (General Loris) 85, 167
Memlûk 36
Mesrop 47, 48
Mezpin 28
Migri 41
Mihitar 48
Mihitarist 48, 52, 124
Mikael (Katogikos) 272
Mikael 98
Mikaelyan (Krisdaper) 135, 162
Mikoscha 65
Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti 123
Miloyan (Melkon) 102
Milran M. 226
Minakyan (Mardiros) 115
Minas (Sebuh Laz) 98
Minasyan (Minas) 98
Minorsky V. 43
Misakyan (Hovsep) 101
Mithat Paşa 60, 75, 81, 118
Mithridat 27
Mithrines 21
Mırcıkyan (Agop) 114
Mırmıryan M. K. 112
Mısırlı (Bogos) 114
Mısırlı (Edvar) 98
Mısırlı (Mişel) 109
Mısırlıyan (Bogos) 104
Mısırlızade (Andon) 114
Mleh 36
Mleh 156
Moltke (Mareşal) 77
Monofizm 51
Monroe W. S. 43, 204
Morel (Albay) 171
Morgan 46
Morik 270
Mosdiçyan (Artin) 111
Muaviye 31
Muhammed (Peygamber) 31
Murat (H. Boyacıyan) 96

Musa (Zeki) 183
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) 232, 250, 301
Musa Bey 155
Musta (Mustafa) Bey 295
Muşeg 136, 167, 168
Mutemet Billâh (Halife) 31
Müdafi Vatandaşlar Cemiyeti 123
Mühendisyan (Ohannes) 112

— N —

Nafilyan (Andon Paşa) 112
Nafilyan (Ohannes) 101
Nairî 19, 43
Nakkaşyan (Mihran) 112
Nalbantyan (Matyos) 96
Nalbantyan 132
Narbey (Horlu) 167
Narekatzi (St. Gregory) 48
Narotno Volets 135
Navasartyan (Pakrat Dr.) 124
Nazar (Bogos) 114
Nazarbeg 126, 127, 134, 155
Nazaret 106
Nazikyan (Melkon) 107
Necati 66
Nerses (Katogikos) 64, 258
Neşterciyan (Kapriel) 111
Nihat Paşa 242
Nikola H. (Çar) 85
Nişan 106
Nisvart 115
Nizamnamei Milleti Ermeniyan 69
Noradunkyan (Gabriel) 94, 95, 98, 99, 107, 256
Noradunkyan (Hrant) 98, 101
Normand 46
Nubar (Bogos Paşa) 85, 210, 211, 222, 224
Nuh 18, 259
Nusret 202

— O —

Odyan (Krikor) 98, 104, 107
Ohannes (Allahverdi) 111
Ohannes (Çamiç) 111
Ohannes (Sakız Paşa) 94, 111
Ohannes 112
Ohannesyan (Agop) 112
Ohannesyan (Artin) 111
Ohannesyan (Çamiç) 115
Ohannesyan (Mikael) 124
Oliver Lunsford (General) 278
Onasis 66
Onnik (Kandilci) 157
Ori (İsrail) 272
Ormanyan (Patrik) 257
Orontes (Hrant) 21
Osgan (Yervant) 111
Oshin 34
Oskiyan (Krikor) 111
Osman (Halife) 31
Osman (Gazi) 57
Osman (Paşa, Gazi) 76
Ovakim (Hovakim) 58, 59
Ovakim 112

— Ö —

Ödemişliyan Dr. 267
Ölmez (Alp, General) 183, 185
Ömer (Halife) 31
Ömer Paşa 105
Ömer Lütfü 184

— P —

Pakarad (Kevork) 107
Palacıyan (Servet) 107
Palmerston (Lord) 87
Parladi 109
Parladi (Mıgırdıç) 112
Pandikyan 186, 187
Papazyan 115
Papazyan 265
Papazyan Bağdasor) 112
Papazyan (Dikran) 217
Papazyan (Dikran Paşa) 112
Papazyan (Haçik) 98
Papazyan (Krikor) 106
Papazyan (Levon) 102
Papazyan (Simon) 98
Papazyan (Vahan) 96, 188, 189, 247
Papazyan (Yenok) 112
Pargamyan (Diran) 111
Parnasyan 98
Parnasyan (Bogos) 106
Parunak (Feruhan) 112
Partikyan (Mikael) 267
Part (Partlı) 22, 26, 27, 28, 29, 39, 46
Paskal 106
Pastırmacıyan (H. Prof.) 67
Pastırmacıyan (Karakin) 96, 166, 247
Paşalyan 256
Pazmaveb 53
Pekmezoğlu (Artin Şinasi) 111
Perier (Casimir) 259
Petro (Çar) 77, 272
Peterman 46
Petron 204
Peştemalciyan (Dikran Paşa) 112
Piosyan (Haçik) 112
Pologenia 69, 70, 71, 271
Pompee 27
Portakalyan (Mikael Paşa) 94, 102
Potogomiyos 49
Pressence (Francis de) 257

— R —

Ramgavar 125, 267
Rawlinson 'Yarbay) 229, 230, 232
Reclus (Elise) 65
Refki (Tateos) 111
Reisyan (Ovakim K.) 98, 111
Riççi (Silviyo) 162
Rips (Lipa) 162
Robert Decaix 241
Romanist 118
Roseberry (Lord) 157
Rostowski (Lebanoff) 79
Roux (Jean - Paul) 67
Rupen 34
Rupenyan 34, 36
Ruşen Kaptan 302, 303

— S —

Sabahgülyan 166
Sadi (Koçaş) 11
Sadun (Paşa, Uceymî) 183
Sahak (İshak) 30, 48, 50
Sahumyan (Avedik) 101
Saim 248
Sait (Şeyh) 265
Saka (İskit) 43
Sakız (Armenak) 112, 114
Sakız (Ohannes Paşa) 98, 102, 103
Salih (Şeyh Şerif) 183
Salisbury (Lord) 259
Samuelyan (E. Yervant) 107

Sanıkçıyan 115
Sardanapal 18
Sardes 21
Sarrafyan (Artin) 111
Saryan 111
Sasun (Milletvekili) 96
Sayebağlayan (Gazaros) 106
Schellendorf (Bronzart, General) 206
Schuman (Fredrik) 277, 278, 179, 281
Sebuh 115
Selâhattin Adil 242
Selefkus 21, 22, 39
Sempat 32
Sempat (Kapriyelyan) 61
Seferyan (Hamayak) 98, 102
Seferyan (Maksut) 98
Seferyan (Nişan) 98
Serengülyan (Varteks) 96
Serimyan (Maksut) 114
Serkis Usta 7, 8
Serkis 98
Eerkisyan (Osep) 199
Serkisyan R. P. 112
Serpoz (Jorj) 109
Serpoz (Osep) 98
Serveryan (Ohannes) 112
Sevyan (Gabriel Paşa) 112
Sezai (Bedros) 112
Sibilyan (Kleman) 111
Sigayorti 18
Silâhlılar Cemiyeti 123
Sinapyan (Kaspar) 112
Sinapyan (Krikor) 94, 107
Sinapyan (Mıgırdıç) 107
Sis 34, 36, 51
Sisak 115
Sisliyan (Avedis) 106
Sırabyan 98
Sophene 21, 22, 27
Sorel (Albert) 86
Stalin 215, 216
Stimaraçyan (Kevork) 98
Sultanyan 265
Suren (Bahlav) 50
Sünûsi 183
Sürenyan (Leon) 98, 106
Sürenyan (Ohannes) 98
Sütçü İmam 239
Sykes (Sir Mark) 83, 87

— Ş —

Şabanyan (Krikor) 106
Şabuh (Şapur) 29
Şahbaz (Maksut) 114
Şahinyan (Agop) 95
Şahinyan 115
Şalcıyan (Avedis) 109
Şalul (Abdülkerim) 265
Şamlıyan 68
Şamlıyan (Darendeli) 114
Şant Cemiyeti 124, 160
Şark Meselesi 89, 90
Şarklı Cemiyeti 123
Şarlken 82
Şaşyan (Bedros) 114
Şaşyan (Bogos) 111, 112
Şaşyan (İstepan) 111
Şaşyan (Manuel) 112
Şaşyan (Pavlaki) 112
Şimavon 126
Şirinyan (Nişan) 114
Şirinyan (Nubar) 300
Şûrayı Ali Cemiyeti 123
Şükrü, Dr. 265

— T —

Tabibyan (Sebuh) 111
Taşciyan (Gabriel) 112
Takvoryan (Hovsep) 102
Takvoryan (Krikor) 102
Talât Paşa 200, 205, 206, 207
Talleyran 205, 206, 208
Tatyos (Havarî) 49
Tatyos (Kemanî) 115
Tavit 303
Tekvoryan (Garabet) 106
Terzibaşıyan 112
Terziyan (Artakî) 115
Terziyan (Tomas) 111
Terziyan 186
Tevfik Paşa 223
Timur 57
Tıngır (Dikran) 101
Tıngır (Ohannes) 104
Tıngıroğlu (Ohannes) 114
Tıngıryan Ailesi 114
Tohmalayan (Vartabet) 62
Tokatlıyan 115
Tomas 102
Tomayan (Karabet) 96
Torkom (Türkmen) 50
Torkomyan (Kevork) 102, 107
Torkomyan (Vahram) 112
Toros (Kral) 34, 35
Torosyan (Garabet) 106
Torosyan (Ohannes) 111
Tosbatyan 115
Touchet 86
Tournebize 257
Tovin 50, 51
Tridat II.
Troller 258
Truman 277
Truşak 110, 130
Turan (Berç) 103
Türkmençay 71
Tütüncüyan (Mıgırdiç) 107

— U —

Ubiçini M. A. 53, 65
Uncuyan (Apik) 157
Uncuyan (Markar) 111
Urartu 14, 19, 20, 43
Uras (Esat) 269
Urquhart (David) 87

— V —

Vagarşak (Valarsas) 26
Vaham 111
Vahe 18
Vamberi (Prof.) 258
Varantyan 60, 64, 65, 132, 134
Vardan 43
Vartabat (Dacad) 157
Vartabet (Mampre) 157
Vartabet (Minas) 272
Vartabet (Vartan) 161
Vartan Paşa 106, 112
Vartanyan (Artin) 199
Vartevar 49
Vartovyan (Güllü Agop) 115
Vaspuragen 32
Venizelos 255
Verkine 115
Vernont (Prof. R.) 41
Viçenyan (Serope) 112
Vrąm (Behram, Vrahram) 29

— W —

Wakha 34
Whitman (Sidney) 121
Whyte (O'Connor) 85
Wilhelm (Johan) 272
Williams (İngiliz M. V.) 85, 160
Williams (İngiliz Konsolosu) 160
Wilson (A. B. D. Başkanı) 225, 226, 228, 236, 251, 253, 254, 259
Windischmann 46
Wittelsbach (Cardinal, Conrad Von) 35

— Y —

Yafes 18
Yağlıkçıoğlu (Bedros) 114
Yakup Ağa (Segpos) 114
Yakupyan G. 112
Yakupyan (Behram) 102
Yakupyan (Yakup) 98
Yasin Hilmi 184
Yaver (Andon Tıngır Paşa) 94, 104, 105, 109
Yaver (Hagop) 106
Yavrumyan (Sahak) 95
Yavuz (Selim) 57, 59, 196
Yazıcıyan (Rupen) 95
Yerganyan (Artin) 114
Yeram (Miyas) 101
Yeremyan (Abraham) 104
Yeremyan (Levon) 101
Yeremyan (Sahak) 102
Yeramuk 115
Yezdcert 29, 30, 51, 269
Yıldırım (Sultan Beyazıt) 57
Yıldız Çetesi 197
Yusufyan (Dikran) 111
Yusufyan (Hovsep) 111
Yusufyan (Yervant) 106
Yuvanoviç (Karlo) 162
Yüzbaşıyan (Melkon) 109

— Z —

Zabel 35
Zadriades (Zareh) 21, 27
Zakir Bey 225
Zataryan V. K. 112
Zarzecki 258
Zaven (Patrik) 180, 202, 224
Zayn (Mari) 162
Zeki (Artin) 102, 106
Zelenof (258)
Zembilli Ali Efendi 63, 64
Zeytun 72, 76
Zohrap (Krikor) 96
Zohrap (Yetvart) 101
Zülkadiroğulları 153

SADİ KOÇAŞ

1919 yılında Ermenek'te doğmuştur.

1940 yılında Kara Harp Okulu'nu,

1950 yılında Harp Akademisi'ni bitirmiş;

1961 yılı sonunda Kurmay Albay olarak emekli olmuştur.

1962 ve 1964 yıllarında Cumhurbaşkanı tarafından Cumhuriyet Senatosu Kontenjan Üyeliğine seçilmiştir. Halen Cumhuriyet Senatosu Bağımsız Kontenjan Üyesidir.

Fiatı : 20 T.L.